

PÁZMÁNY BÖLCSELETE

ÍRTA

Dr. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF

BUDAPEST, 1937.

Nihil obstat. Dr. Michael Eipel censor dioecesanus. 5010/1937. Imprimatur.
Vacii, die 15-a Septembris 1937, Stephanus Episcopus Vaciensis.

A kiadásért telet: Dr. Félégyházy József.

11358 Sárkány Nyomda R.-T. Budapest, VI., Horn Ede-utca 9. Tel.: 1—221—90.
Igazgatók: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

Bevezetés.

Pázmány életbölcseisége és bölcsellettudománya. Bölcséleti műveinek mostoha sorsa. A külföld kutatásai a középkori bölcsélet és hit-tudomány körül. Pázmány bölcséleti írásainak kiadása. Pázmány bölcsellete ismertetésének a módszere.

Pázmányban, a legnagyobb értékek egyikében, melyet a magyar faj valaha magából kitermelt, ritka szerencsés összhangban egyesült kiváló tudományművelő lángelme és gyakorlati beállítottságú életbölcseiség.

Az a természetes életeligazító készség, életbölcseiség, mely többé-kevésbé minden emberben megvan, benne egészen különös, nagy mértékben bontakozott ki. A gyakorlati életalakításban is teremtő művésznek bizonyult. Életvezetésében megvan határozott, célkitűzése (politikában: törökkiűzés, magyar függetlenség; vallási téren: a katolicizmus megerősítése; kultúrában: a magyar műveltség felemelése nyugati szintre); az eszközöknek a célhoz arányos megválasztása; kitartása a cél-úton; és következetessége az eszközhasználatban. Látjuk a nem várt helyzetekben (mennyi volt ilyen az akkori zavaros időkben!) gyors és világos ítélkezését, okosságát, alkalmazkodását — elvfeledás nélkül. Elsősorban pedig a kiegyensúlyozottságnak, önfegyelemnek olyan megteremtését önmagában, amely nélkül igazi nagy élet kialakítása lehetetlen. Életbölcseiségének a megismerése egyet jelent egész életművének: működésének, tetteinek, alkotásainak és hatásának ismeretével. Ezt az ismeretet ránk maradt irodalmi művei, ma is fennálló kultúralkotásai, elsősorban egyeteme s az életéről és működéséről szóló életrajzok és tanulmányok szolgáltatják.

De Pázmányban nemcsak a természetes életbölcselet csodálhatjuk meg. Az elméleti bölcseletet, mint tudományt is művelte. Életkörülménye, párosulva lángeszének teremtő erejével, maradandó értékűt alkotott a végső okok tudományában, a bölcseletben is.

Bécsi bölcseleti és római hittudományi tanulmányai után mint a gráci egyetem tanára került szoros érintkezésbe a bölcselettel az 1597—1600.Í években. A nagyképeségű fiatal, 27 éves tanár nagy buzgalommal veti magát a keresztény bölcselet tanulmányozására s a legszélesebb körű bűvárkodás és bölcselettörténeti vizsgálódás után egyéniségén átsűrődött, önmaga érlelte bölcseleti tanításokat nyújt főiskolai hallgatóinak. Bölcseleti tanítását írásba is foglalta. Ezeknek a leírt tanításoknak az olvasgatása közben meglepetve vesszük észre, hogy nemcsak a különböző bölcselekek véleményének felsorakoztatásával, ismertetésével, sőt még nem is csak azok kritikájával találjuk magunkat szemben, hanem komoly tudományos munkálkodásból született, a kor- és rendiszellem megengedte lehetőség szerinti önálló, magasfokú értékkel, a magyar szellem teremtő erejének remek megnyilatkozásával, a magyar bölcselet egyik legjelentősebb alkotásával.

Mostoha viszonyainkra jellemző, hogy Pázmánynak ezek az értékes bölcseleti — s vele. együtt hittudományi — írásai keletkezésük után három évszázadig kiadatlanul, kéziratban heverték. Pázmány élete végén ugyan átnézte s kiadásra elkészítette, közbejött halála azonban megakadályozta tervének a megvalósításában. Halála után senki sem akadt, aki a kiadást szorgalmazta és végrehajtotta volna. Csak kéziratban őrizte az egyetem, mint alapítójától maradt kegyeletes emléket.

Mikor külföldön megkezdődött a középkori bölcselet nagyrészt kéziratban fönmaradt emlékeinek összegyűjtése és kiadása, legelőbb a H. Denifle O. P. és Fr. Ehrle S. J. együttes kiadásában megjelenő s 1885-ben megindult „Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters“ c. soroza, nálunk is elhatározzák Pázmány összes műveinek (még a kéziratban levőknek is) a teljes kiadását. A terv már 1881-ben felmerült, amikor megkezdik az előkészületeket az

egyetem alapításának 1885-ben megüledő két és félszázados megünneplésére. így akarta az egyetem kegyeletét leróni jötevője iránt. A munka azonban közbejött akadályok miatt csak lassan haladt, az évfordulóra, 1885-re nem is készülhetett el. Végre 1894-ben megjelent Pázmány bölcseletének első (Dialectica), 1895-ben a második (Physica), 1897-ben a harmadik (Tractatus in libros Aristotelis de Coelo, de Generatione et corruptione atque in libros Meteororum) kötete. Ezeket a köteteket Bognár István budapesti egyetemi tanár rendezte sajtó alá, aki valóban kiváló munkát végzett. Remélni lehetett, hogy a kiadás után a pázmányi bölcselet is megtalálja megfelelő ismertetőit. A külföld itt is jópéldával járt elől. A már említett két kutatón kívül még nagyszabású forráskiadói működést fejtett ki: Cl. Baeumker, G. Hertling és M. Baumgartner, kik „Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters“ (1891) c. sorozatuknak harminc kötetében nemcsak igen sok eddig rejtett forrást szólaltattak meg, hanem kitűnő monográfiákban a középkori bölcselet ismertetésével és értékelésével is foglalkoztak. A németeken kívül megkezdik a franciák is nagyszabású forráskiadványaikat és tanulmányaikat. É. Gilson: Études de philosophie médiévale, Cl. Piát: Les Grandes Philosophes, M. de Wulf: Les Philosophes Belges c. sorozatokat indítják meg. A forráskiadványok után jön a középkor bölcseletének a hatások, összefüggések szerinti föltárása, rendszerezése és értékelése. Legújabb nagyszabású munkát végez e téren M. Grabmann német egyetemi tanár.

A kutatások nemcsak a nagynevű középkori bölcselelők: Nagy Szent Albert, Aquinói Szent Tamás, Szent Bonaventura, Duns Scotus filozófiáját választják mélyreható vizsgálódásuk tárgyává, hanem egészen új nevekkkel is találkozunk. Különösen M. Grabmann emelt ki a teljes homályból több középkori bölcselelőt. Ilyenek (hogy csak egynéhányat említsünk): Magister Martinus (működött 1200 körül Párizsban); Martinus de Fugeriis (működött a XII. század végén), Petrus de Capua (nem azonos a bíborossal; működött Párizsban, 1219-ben antiochiai pátriárka lett); Simon de Tournai (működött 1216 körül); Praepositinus de Cremona (működött 1191—1231-ig Párizsban).

Csak — az eszmevilágával nagyjából még a középkorhoz tartozó — nagy magyar bölcseletnek, Pázmánynak a filozófiája nem találta meg méltató) át.¹ Pedig az egészen tárgyilagos összehasonlítás is megállapíthatja, hogy bölcseleti művei sok esetben messze fölülmúlják értékben, jelentőségben az újabban felkutatott bölcseletők jelentős részének az írásait.

Sajnálatos hiánya Pázmány bölcseletének, hogy nem öleli fel e tudománynak egész rendszerét. A három hatalmas kötet logikát, természetbölcseletet s ennek folytatásaként általános jellegű természettant ad. Az egyetemen előadott s kéziratban egykor meglévő metafizikája és lélektana elvesztett, vagy legalábbis eddig nem sikerült megtalálni. Nem maradt tehát egy teljesen kiépített bölcseleti rendszernek az irodalmi hagyatéka reánk, hanem csak a bölcseletnek két nagyobb része. De hogy az is, ami van, mekkora értéket képvisel s mennyire örvendetesnek kell tartanunk a ránkmaradásukat, önként fog további ismertetésünk következményeként a tárgyilagosan ítélezők előtt kibontakozni.

Ismertetésünk módszerének tekintetében három lehetőség merült fel: 1. Nem adni Pázmány bölcseleti tanrendszeréről ismertetést, hanem csak rávonatkozó megállapításainkat. Elvetettük ezt a gondolatot. Tetszetős, könnyű út, de mellébeszélésnek láttuk. 2. Adni Pázmány tanításának ismertetését, de saját rendszerezésünkben. Nagy előnye e módszernek, hogy sok önállóságot, szabadságot, tetszetős beállítási lehetőséget nyújt. Hátránya azonban, hogy kiforgatja eredeti értelméből a bölcselet gondolatát; sokat belemagyaráz, átalakít, csakhogy keresztülhajszolhassa és belekényszerítse a maga készíttette rendszerbe az ismertetett bölcselet gondolatait. Így szándékán kívül meghamisítja az illető bölcselet tanításának. 3. Megmaradtunk tehát a harmadik úton, amely talán kevésbé tetszetős, de a leghasznosabb. És pedig: tanulmányunk első felében adjuk Pázmány bölcseleti tanrendszerének kivonatos, de teljes ismertetését és csak a másodikban annak keletkezését, szellemtörténeti vo-

¹ E tanulmány elkészültekor értesültem, hogy Gerencsér István piarista tanár doktori értekezése is Pázmány filozófiájával foglalkozik.

natkozásait, jellemzését és értékelését. Az első rész mivoltában (in esse), a második keletkezésében (in fieri) mutatja be Pázmány bölcséletét.

Hosszas megfontolás előzte meg, hogy célszerű és szükséges-e egy Pázmány bölcséletét ismertető dolgozatban Pázmány tanának aránylag olyan bő ismertetése, aminővel e műben találkozunk? A fontolgatás azt a véleményt érlelte meg bennünk, hogy Pázmány bölcséletéről írni kellő alapos-sággal, tanrendszerének bemutatása nélkül, lehetetlen. Különösen a következő szempontok ajánlották ezt az ismertetést.

1. Magyar nyelven megszólaltattuk már Platót és Arisztoteleest, Descartest és Kantot, Nietzschét és Bergsont, vagy breviáriumokat készítettünk tanaikból. Mennyivel illőbb akkor egy kiváló magyar bölcselőnek magyar nyelven való bemutatása.

2. Nem akartunk túlságosan alanyi, lélektani utakra tévedni, Pázmány gondolatvilágától elszakadva, magunkaiktól szellemtérben elhelyezkedve, tőle eltávolodva róla írni. A mostanában annyira sürgetett „új tárgyiség“ (neue Sachlichkeit) módszertani elv követelésének legjobban úgy gondoltunk eleget tenni, ha Pázmány tanát magunk és olvasóink elé állítva fűzzük hozzá észrevételeinket.

3. Célunk volt, hogy egy Pázmány bölcséletéről szóló tanulmányban az olvasó előbb közvetlenül a maga hűségében ismerje meg bölcselőnk alapvető gondolatait s csak utána következzenek a történeti megjegyzések s értékelésének mérlegkészítése. Szekfü Gyula mondja „A mai Széchenyi“ c. munkájának előszavában:² „A legnagyobb magyar alakja szinte már elveszett a rá halmozott eszmék, gondolatok, tanítások és vallomások súlya alatt, — a feladat most nem lehet egyéb, mint... alakját s műveit úgy állítani a közönség elé, amint azok valóban itt éltek“... A magyar történelemnek Széchenyihez hasonló másik legnagyobb alakját, Pázmányt, szintén nagy kár volna csak egyéni magyarázatok tömegével elszínteleníteni. Hadd hassanak egészen elevenen az ő gondolatai azoknak a lelkében, akik érdeklődéssel fordulnak e páratlan magyar tehetség gondolatvilága felé. Ta-

² Budapest, 1935. 2. 1.

gadhatatlan, hogy a forrás- és részletkutató majd magát a teljes Pázmány-szöveget veszi kezébe, de még ezek is hasznos eligazító, sok fáradságtól megkímélő vezérfonalat kapnak ismertetéstinkben. A szakkutatókon kívül pedig igen sokan voltak a magyar művelt körökben, akik csak azért nem ismerték Pázmány bölcseletét, mert vagy a latin nyelvtől idegenkedtek, vagy a skolasztikus bölcselet szokatlan nyelvezete és kifejezésmódja jelentett nagyobb akadályt, vagy végül a nagyalakú kötetek közel kétezer lapnyi terjedelme váltott ki belőlük félfő tartózkodást. Hisszük tehát, nem lesz haszon nélküli, a mai ember nyelvéhez, gondolkodásához alkalmazva röviden, de a lényegyet mégis kiemelve, tárnai az akadémikus műveltségű magyar közönség elé Pázmány bölcseletét.

Az ismertetendő bölcseleti anyag kiválasztásában vezérlő szempont volt: adni Pázmány bölcseletéből azt, ami valami különös jellegzetességet hord magán, úgymint tanújszerűséget, eredeti fel dolgozásmódot, vagy Pázmány bölcselelő lelkialkatának más sajátos vonását. Másik szempont: többet nyújtani ama bölcseleti megállapításokból, amelyek ma is helytállóak s kevesebbet azokból a jobbára szaktudományok körébe vágó kérdésekből, amelyekre nézve a tudomány mai megállapításai eltérőek a Pázmány koráétól. Ezért van a látszólag nagy kiterjedésbeli különbség a logika és a másik két kötet ismertetése között. A logikában ma is, és örökké érvényes megállapításokat kapunk; a természetbölcséletnek szorosán vett filozófiai megállapításai szintén helytállóak, de már a harmadik kötetnek jobbára szaktudományos tanítása idejét múlta s legfeljebb mint kultúrtörténeti jellegzetesség tarthat az érdeklődésre számot.

Aki Pázmány bölcseleti tanításának visszaadásában követett módszerünknek kissé utánanézt, meg fogja állapítani, hogy nem elégedtünk meg Pázmány egy-egy gondolatának magyarnyelvű visszaadásával, sem ötletszerű kivonatolásával, hanem gondunkat képezte a nagy anyagból az alapgondolatoknak a gondos kibogozása s ezeknek a lehetőség szerinti szerves végigvezetése.

Tanulmányunk második része Pázmány bölcseletének szerves kialakulásával, tárgyi és szellemi tényezőinek ismer-

tetésével, valamint értékelésével foglalkozik. E rész kidolgozásában a szellemtörténeti módszert alkalmazzuk, de kellő mértéket tartva. Nem erőltetjük s nem akarjuk magunkévá tenni a módszer túlzásait. Meglátjuk Pázmány bölceletét úgyis, mint egy nagy szellemi életjelenség természetes fejlődéseredményét, de ugyanolyan hangsúlyt adunk a pázmányi bölcelet egyéni önértékének is.

Megjegyezzük még, hogy a Pázmány bölceletét tartalmazó második és harmadik kötetet külön-külön ismertetjük, bár a kéziratban a két kötet összetartozik s Pázmány is egy év alatt adta elő az egész anyagot. Mi mégis jónak láttuk őket ismertetésünkben külön választani. Nemesak, mert sajtó alá rendezésükkor ez lett a sorsuk, hanem mert tanelileg is lényeges különbséget látunk közöttük. Tudjuk, hogy az aristotelesi és középkori bölcelet fizika név alatt két, ma egészen különálló tudományt foglalt össze. Az egyik volt a természetbölcelet (tehát bölcelet), a másik természettan (tehát szaktudomány). Ez az elválasztódás van meg a két külön kötetben. A második még egészen bölcelet, a harmadik már legnagyobb részében szaktudomány s így teljesen indokoltnak láttuk ismertetésünkben az elválasztásukat.

ELSŐ RÉSZ. PÁZMÁNY BÖLCSELETI TANRENDSZERE.

1. Pázmány logikája (Dialectica).

Szövegtörténeti adatok a Dialecticához. — A logika természete: tárgya, felosztása. — Észlény. Különböztetések. Az egyetemes fogalmak természete, keletkezése, fajai. Az állíthatóságok (praedicabilia): nem, faj, fajalkotó jegy, sajátos jegy, járulék. — Többértelmű (aequivoca), egyértelmű (univoca), és hasonló értelmű (analogia) fogalmak. — Alapnemek, kategóriák (praedicamenta): állag, mennyiség, vonatkozás, minőség. A többi kategóriák és utó-kategóriák. — Magyarázatok Aristoteles Perihermenias c. könyvéhez. A fogalmak és ítéletek nyelvlogikai kifejezése. — Magyarázatok az első Analyticához. A szillogizmus. A tudás eszközei. A meghatározás és felosztás. A bizonyítás természete és fajai. — Magyarázatok a második Analyticához. A tényleges tudás. A készségi tudás. A tudomány felosztása.

Pázmány logikai művének, a Dialecticának a kiadása egy, az egyetemi könyvtár levéltárában őrzött kézzel írt kódexből készült. Ez a kézirat címlapján a következő megjegyzést tartalmazza: Ez a Logika Pázmány Péter bíboros költségén magának a bíborosnak kéziratából másoltatott, hogy sajtó alá rendeztessék, de a szerző közbejött halála miatt az nem történhetett meg (Haec Logica sumptibus D. Card. Petri Pázmány ex autographo ipsius Cardinalis descripta est in ordine ad typum, sed imprimi non potuit, morte authoris interveniente. Dialectica, Praefatio XIX). A megjegyzés korabeli kéztől származik és világos belőle, hogy ez a kódex nem Pázmány saját kézírata, hanem csak másolat. A kézirat 792 lapot tesz ki. Itt-ott kissé hiányos. így Aristotelesnek az első Analyticájához fűzött magyarázatok közül az első értekezésnek (disputatio) az első kérdése (quaestio) teljesen hiány-

zík, a másodikból is csak néhány sor van meg. Azonfölül nincs meg a kódex végén a tudományoknak megígért összehasonlítása.

Ami a másolat jellegét illeti, a betűk külső alakja egyszerű, legtöbb helyen eléggé olvasható, sőt meglehetősen választékos formájú. A szöveg ellenben sok helyen hiányos és az értelmi hibák miatt alig érthető. Úgy látszik, a másoló nem volt eléggé járatos a filozófiában s innen ered, hogy részint azokat a szavakat, melyeket a kéziratban elolvasni nem tudott, vagy az olvasottakat nem értette meg: egyszerűen elhagyta és ezt a szöveg közben hagyott üres hellyel jelezte. E hiányokon kívül sok, kisebb-nagyobb fontosságú, téves dolog is becsúszott a másoló szövegébe. Végül az egész másolatban az írásjeleknek meglevő helytelen használata nagyon zavarttá teszi a szöveget a megértés szempontjából, s ha valaki erre hagyatkoznék, többször kénytelen volna annak értelmét kihámozni.

A szövegnek megjavítását és az eredeti értelem visszaállítását nagy lelkiismeretességgel és szakértelemmel elvégezte a filozófiai művek sajtó alá rendezője, Bognár István egyetemi tanár. Javításait azonban olymódon eszközölte, hogy a kézirat szövegét az olvasó mindig hűen maga előtt láthatja. Ahol ugyanis hiány volt a kéziratban, azt pótolta a nyomtatott szövegben, de annak nyomása dült betűs; ahol pedig a szöveg nyilvánvalóan téves, azt kiírja ugyan, de javítását jegyzetben a lapszálon adja (*Dialectica*, PraefatioXX).

Biztos az, hogy Pázmány átdolgozta a kiadásra szánt *Dialectica* kéziratát, amelyből a jelenleg meglevő másolat készítettett. S az is biztos, hogy az átdolgozáskor kisebb-nagyobb pótlásokat, javításokat tett. Többek közt ekkor dolgozza bele a Suarez *Metaphysicájára* való utalásokat, hiszen még a *Physica* készítésénél sem volt kezénél Suarez említett műve, még kevésbé lehetett a *Dialectica* kidolgozásánál, mikor ezt egy évvel előbb állította össze. Tudunk egy másik nagyobb betoldásról is. A tényleges tudás (*scientia actualis*) tárgyalása végén (*Dialectica* 615. 1.) az áll, hogy a készségi tudásról (*scientia habitualis*) majd csak a lélektanban lesz szó. Ennek ellenére folytatólagosan megtaláljuk ennek a kér-

désnek is teljes kidolgozását. E részt tehát mint tanár nem adta elő, az átdolgozásnál azonban a hiányt pótolta.

1. *A logikáról általában* (De natura Dialecticae, 1—57. 11.). — Az egyetlen bevezető értekezésben (disputatio) a logika természetét ismerteti. Vizsgálja e tudomány neveit: logica, dialectica, organon (instrumentum seu organum sciendi) s ezeknek minden vonatkozású jelentését,

A logikának, mint tudománynak kezdeményezőire, megalapítóira (inventores logicae) nézve még lehetségesnek tartja azt a régebbi általános felfogást, hogy Ádám Istentől készenkapott ismeretet (scientia infusa) továbbadva, eljutott az egész világra. De ez az ismeret idők folyamán annyira megromlott, hogy a logikának igazi megalapítója Aristoteles lett, akit Pázmány nagy dicséretekkel halmoz el.

A logika keletkezésének a módja: észrevették egyesek, hogy nemcsak helyesen, de tévesen is szoktunk gondolkodni. Megfigyelték tehát a helyes gondolkodásnak létrejövő módját, levonták annak szabályait, sok gyakorlati megfigyeléssel, példával igazolták azoknak helyes voltát. így született meg és épült ki lassan-lassan a logika (1—14. 11.).

Arra a kérdésre, hogy mi a logika tárgya, a következőképpen adja meg a feleletet (14—43. 11.).

1. Nem meríti ki teljesen a logika tárgykörét (obiectum adaequatum) a szavaknak vagy a szóbeli beszédnek az ismertetése.

2. Nem teljes tárgya vagy alanya (részleges lehet) a tisztán észlények (ens rationis), amennyiben azok az értelmi működések irányítói. Felfogásának indokolása: az észlény már másodfázisú értelmi működés eredménye. Előtte már más egyszerűbb értelmi működések vannak, ezeknek is szükségük van irányításra, tehát már az észlények előtt van logika. Sőt logika akkor is lehetséges volna, ha az észlények lehetetlenek volnának.¹ Másik érve e nézetének alátámasztására: a logika tárgya mindaz, amit a logikai működés által

¹ Ergo potuit esse scientia directiva operationum, quamvis ens rationis esset impossibile. 21. 1. A könyvjelzés nélkül álló lapszámok e íjezetben Pázmány Dialecticájából vétetnek.

megismerünk, alanya pedig, amiről bizonyítjuk a tulajdonságokat. De sokkal több olyan értelmi logikai működés van, melyek által valós működést s annak a tulajdonságait ismerjük meg, mint amelyek által az észlényeket; másrészt a logikának majd minden bizonyítása a valós működésekre vonatkozik. Inkább a valós működések a tárgya tehát a logikának, mint az észlények.²

3. Mások szerint annyiban tartoznak az értelmi működések a logika tárgykörébe, amennyiben irányíthatók, s így a logika forra; tárgya (obiectum formaié) a működéseknek ez a szabályozhatósága.³

4. Az újabb bölcselek szerint (már t. i. akiket Pázmány nevez újabb bölcselekeknek) a helyes értelmi működések a logika formai tárgya.

5. Végül vannak olyanok is, akik a többi cselekvéseket irányító értelmi működéseket tartják a logika formai tárgyának.

Pázmány e véleményeket mind elveti s a saját véleményét így alakítja ki: különböztet a tudomány alanya és tárgya közt. Egy tudománynak az az alanya, akiről, vagy amiről állítunk valamit.⁴ Ez az alany egyenlő a következmény alanyával (subiectum conclusiónis). A tudomány tárgya pedig az igazolt következmény (conclusio demonstrata). Tehát a tudomány alanya, amiről mondunk valamit; tárgya, amit mondunk. Fejtegetésünkből — mondja — kitűnik, hogy a tudomány alanya mindig egyúttal annak tárgya is, de nem minden tárgya egyúttal alanya is.⁵

Végső megállapításai a logika, mint tudomány tárgya körül:

² Illud est obiectum Logicae, quod per actum Logicae cognoscitur, subiectum veró, de quo demonstrantur passionés. Sed multo plures sũnt actus Logicae, per quos reális operatio et entis passionés cognoscuntur, quam per quos entia rationis et fẽrc omnes demonstrationes illius sũnt de realibus operationibus. Ergo potũs reales operationes sũnt obiectum quam ens rationis. 22. 1.

³ így Szent Tamás is, Comment. 1. Prior. lect. 1!; Periherm. inítio; 1, Poster. lect. 1.

⁴ Subiectum non esse aliud, quam de quo probatur aliquod. 35. 1.

⁵ Ex quo apparet subiectum scientiae esse etiam obiectum, non tamen omne obiectum esse subiectum. 36—37. 1.

1. Az egész logika teljes anyagi tárgya (obiectum materiale adaequatum) az értelem hármasság, mind helyes, mind téves működése. Röviden: mindaz, amit logikai tevékenység által megismerünk.

2. Az egész logikára érvényes formai tárgyat (obiectum formalié) megjelölni nem lehet, amint ez a többi tudományoknál is lehetetlen, hanem az egyes, egymástól fajilag különböző ítéletekben (értelmi működésekben) más és más a formai tárgy, t. i. a fogalmaknak az az összetartozása, amelyet vagy közvetlenül az ész természetes világánál, vagy az előzetek segítségével meglátunk.⁶

3. A logika legfőbb alanya (subiectum principale) a három fő értelmi működés (fogalom, ítélet, következtetés), teljes alanya (subiectum adaequatum) ezeknek a működéseknek a tulajdonságai.

4. Az értelmi működéseknek logikai tárgykörbe való tartozásának a formai alapja (ratio formális), azoknak szabályozható, irányítható tulajdonságuk. — Ez az irányíthatóság nemcsak valami észlény. — A logika nem tartozik a lélektan körébe. A bölcslethez tartozik-e a logika vagy nem? Aristoteles nem sorolja a bölcséleti tudományok közé, hanem a tudományokhoz szükséges eszköznek mondja. Pázmány szerint bizonyos értelemben a bölcslethez tartozik, más értelemben nem. Lényege szerint azonban oda sorolható. A kérdést nem tartja nagyjelentőségűnek, — nem egyéb, mint a névről folyó vita. (így Nagy Szent Albert is.) Inkább értelmi, mint akarati beállítottságú lelkialkatára jellemző az a kijelentése, hogy a logika méltóságban az erkölcsstan fölött áll, mert tárgya az értelemnek a működései, amelyek előbb - valók az akaratiaknál (50—51. 1.).

Eléggé hosszasan elidőzik a logika felosztásánál (51—56. 1.). Felosztása: van 1. természetes és kiművelt, 2. megtaláló és ítélkező, 3. topikai, elemző és álokoskodó, 4. régi és új, 5. egyetemes és részleges, 6. használó és tanító logika.

⁶ Obiectum formalié totius Logicae unum assignari non potest, sicut nec ullius alterius scientiae totalis; sed in singulis iudiciis specic distinctis, singula sunt obiecta formalia, nempe connexio extremorum detecta vei lumine naturali, vei per praemissas. 41. 1.

A mai logikák ezeket a felosztásokat nem igen ismerik és említik, nincs is sok jelentőségük s az is csak a korszokásban leli magyarázatát, hogy Pázmány aránylag olyan bőven foglalkozik velük.

// *Értekezések az egyetemes fogalmakról.* (Disputationes de universalibus, 57—229. 11.)

A) Az észlényről (57—79.). Szent Tamás bölcséleti és hittudományi műveiben több alkalommal foglalkozott az észlény fogalmával.⁷

Tanítása szerint: az észlény vagy vonatkozás, vagy tagadás; másképpen: minden észlény vonatkozás, megfosztottság, tagadás, vagy nem-lét. (S, Thomae A. Summa Theol. I. q. 16. 3 ad 2.) Szent Tamás és a skolasztika tanításának a nominalisták részéről történő elferdítése nemcsak az egyetemes fogalmakra terjed ki, hanem már előbb, az észlény bölcséleti vizsgálatánál megkezdődik. Ezért veszi olyan gondos vizsgálat alá Pázmány az észlényt. Occam szerint: észlény az, ami alanyilag az értelemben van, mint az értelmi képzetek (species intelligibiles), az értelmi működések.⁸ Occam tehát minden gondolatot észlénynek tart. Nem tekinti megjelenítő (repraesentativ) szerepét, hanem csak lényiségét (entitativé), amely tagadhatatlanul gondolati s ez elegendő neki, hogy észlénynek minősítse, holott a kialakult skolasztikus meghatározás szerint az is az észlény lényegéhez tartozik, hogy az értelen kívül más létezéssel ne bírjon (ut existentiam *extra intellectum non habeat*). Durandus szerint az észlények egy tárgynak külső elnevezései. Mások ismét valami tárgyi elváltozást tételeznek föl a megismert tárgyban s így az észlények a megismert tárgyban gondolt meghatározottságok és tulajdonságok.⁹

Ezek a tulajdonságok a különböző vélemények szerint

⁷ Summa Th. I. q. 28. art. 1 corp., I. q. 16. art. 3 ad 2.; I, II-ae q. 8, art. 1 ad 3 és q. 26, art. 1. corp.

⁸ Ens rationis est id, quod in intellectu est subiective, eiusmodi sunt species intelligibiles, actus intellectus. 57. 1, — Entia rationis esse extrinsecas quoad denominationes obiecti. 58, 1.

⁹ Ens rationis esse aliquas affectiones et proprietates conceptas in rebus cognitis. 59. 1.

különbözők. Pázmány nagy gonddal cáfolja a nominalista felfogásokat, finom elemzést ad a megismerő és megismert között létrejövő vonatkozásról (63. 1.) és csatlakozik az általános felfogáshoz (Szent Tamás, Fonseca): észlények azok, amelyek az értelmén kívül más, tárgyi léttel nem bírnak.¹⁰ — Felfogása azonban nem marad teljesen egy síkon az akkori felfogással. Az észlényt így határozza meg: az észlények a megismert dolgoknak vonatkozásai az értelemhez, — vagy maguknak az ismereteknek egymás között.¹¹ Tehát nemcsak a valós vonatkozásról (azaz a kívül levő dolgokban gyökerező vonatkozásról) alkotott lélek-képet tartja észlénynek (pedig az általános felfogás az), hanem neki elég az a vonatkozás, mely a megismert és megismerő között kialakul. Ez a felfogás némileg ellentétbe hozza őt Szent Tamással.¹²

Az észlény keletkezésére nézve vallja azt a ma is általános tanítást, hogy az csakis az értelemben jön létre, nem is egyszerű megismerés, hanem kifejezett rá gondolás által.¹³

B) A különböztetésről. Mi az a különböztetés? Soncinas, Zumel és Fonseca véleménye ez: a különböztetés vonatkozás s így a valós különböztetés valós vonatkozás. Pázmány cáfolja e nézetet. Pázmány előbb pontosan megállapítja Fonseca tanát. Ez a tanítás a következő: A különböztetés a maga kifejezett mivoltában¹⁴ annyi, mint vonatkozás; eredményében¹⁵ pedig maguk a megkülönböztetett dolgok, amennyiben az egyik nem a másik. Pázmány finom elmeéllal cáfolja ezt az elgondolást. Szerinte ez a hozzáadás „amennyiben az

¹⁰ *Entia rationis sunt illa, quae nullam aliam habent existentiam praeterquam obiectivam in intellectu...* 67. 1.

¹¹ *Entia rationis esse relationes rationis rei cognitae ad intellectum, vei certe rerum cognitarum, aut ipsarum cognitionum inter se.* 68. 1.

¹² Mondja is: *Addit D. Thomas 1-a parte q. 28. a. 1., in sola relatione posse aliquid inveniri secundum rationem tantum, non veró in aliis praedicamentis; quod licet si de entibus rationis utilibus scientiis sermo sit, non valere vidimus.* 70. 1.

¹³ *Entia rationis non habere esse, nec rebus convenire, nisi per actum intellectus concipiantur expresse.* 73. 1.

¹⁴ *Distinctio in actu signato i. e. exercite, quando aliquid ratione alterius fit.*

¹⁵ *Distinctio in actu exercito i. e. exercite, quando aliquid ratione alterius fit.*

egyik nem a másik“ ugyanannyi, mint „megkülönböztetettnek lenni“ s így az egész okoskodás: egy dolgot önmagával bizonyítani (idem per idem). Már ez az észrevétele is fontos, de még fontosabb a következő: Ha eredményében (in actu exercito) a különböztetés annyi, mint maguk a megkülönböztetett dolgok, ehhez az eredményhez kifejezett értelmi működés által (dístinctio in actu signato) kellett eljutni, ami vonatkozás, mert e vélemény szerint (Fonseca is így) a különböztetés formailag a vonatkozásban áll, — amiből két más ellenmondáson kívül ez a súlyos következmény folynék: Ha a *különböztetés vonatkozás, a valós* különböztetés valós vonatkozás. Ámde a valós vonatkozás két szemben álló tagja valósan különbözik egymástól, de ez most alapul más vonatkozást, ez ismét más különböztetést vonna maga után a végtelenségig, — amit már helyesen vesz észre Occam is (1. dist. 3. quast. 1.) — s ettől meggyőzve Soncinas maga is (5. Methaph. quaest. 29.) megengedi, hogy a vonatkozások különböztetéséhez nincs szükség új vonatkozásra. De — mondja Pázmány — ugyanaz mondható a többi dolgok különböztetéséről is. Pázmány nézete: a különböztetés lényegileg nem más, mint sokság, E véleményét Arisztoteles nyomán vallja.¹⁶ A különbözés módjára elfogadja. Occam és Biel tanítását, hogy a különbözés nem új adottság közbejöttével történik, hanem önmaguk által.¹⁷

Scotus szerint, kinek véleményét osztják Fonseca (5. Methaph. c. 6. sec. 1.) és Molina (1. par. qu. 3. art. 4. disp. 2. §. 3.) három különböztetés van: valós, észbeli és formális. — Mások szerint (S. Thom. cit. a Fonseca 5. Methaph. c. 6. q. 7. s. 3., Durandus 1. dist. 2. q. 2. et dist. 33. q. 1., Soncinas 7. Methaph. q. 36., Jandunus 6. Methaph. q. 10., Capreolus 1. disp. 8. qu. 3. et 4., Soto qu. 3. de uníversalibus art. 2., Hervaeus Quodlib. 3. qu. 3., Toletus, Occam, Gábiel, Caietanus) csak kétféle van: valós és észbeli. Duns Scotus véleményét hevesen támadják.

¹⁶ 10. Methaph. tex. 9.: Arístoteles divisum, quod idem est ac distinctum aít, idem esse, quod multum. 90. 1.

¹⁷ Recte infert Occam in 1, dist. 2. quaest. 2., tam entia reália, quam rationis seípsis distinguí. 91, 1,

Akik elvetik Duns Scotus véleményét, azoknak érve: a lény különböztetése ez: van valós és észlény. E felosztásra utalva két különböztetést fogadnak el: valós és észbeli különböztetést. A formálist elutasítják azon a címen, mint amelynek a lény felosztásában megfelelője nincs. Pázmány cáfolata ettől az általánosan elfogadott bizonyítástól eltérő. A formális különböztetés fogalmát Duns Scotus értelmezése szerint elfogadva, elemzés alá veszi s a tőle megszokott hajszálfinomságú különböztetéssel, sehol maga után rést nem hagyó következetes gondolatmenettel mutatja ki, hogy a formális különböztetés megfellebbezhetetlenül visszavezethető a valós különböztetésre. Tehát visszautasítja a formális különböztetést.

A valós különbözés ismertető jelének kérdésében nem elégszik meg egyeseknek (Occam, Biel, Durandus, Duns Scotus) ama tanításával, hogy két dologban ellenmondó állítmányok valósulása jele a valós különböztetésnek, mert felfogása szerint más, bár valós szempont szerint felfogott egy és ugyanazon dologról is állíthatók ellentmondó állítmányok. Példaként említi a Szentháromságban az ellenmondó állítmányokkal ellátható s mégis valós különbség híján levő „essentia“ és „Páter“ fogalmát.¹⁸

Ő maga jóval pontosabban határozza meg a valós különbözőség szabályait. Két fő szabályt állít föl *a)* Ha egyik a másik nélkül tud létezni, az a valós különbözőség jele (ma így mondják: separabilitas reális); *b)* minden kölcsönösen ellentétes dolog — még ha tényleges létezésüket tekintve elválaszthatók sem volnának is — valóban különbözik. Ez egy biztos hittételből meríti igazát. Ilyen valós ellentét van a Szentháromság személyei közt, amely ha nem volna meg, nem is különböznének valósan egymástól (így: Patres et Concilia). Különös, hogy a ma már egyöntetűen vallott egyiknek eredése a másiktól (origó unius ab alio) nála külön nem szerepel a valós különbözőség ismertető jeleként, bár fejte-

¹⁸ Hae propositioes: essentia non generat, Páter generat, ... non sūnt contradictoriae, quia non affirmamus et negamus de eodem secundum eandem rationem, sed potius, secundum rationes diversas et per intellectum distinctas... Ex quo constat, eidem rei diversimode conceptae convenire posse diversa praedicata reália... 97. 1.

getései közben mint érv a második szabálynál előjön (98. 1.).

Szól valós módozatokról is, bár eléggé röviden. Amint kifejezetten megállapítható: a nem kölcsönös elválaszthatóságot (*separabilitas non mutua*) elfogadja a valós különböztetés alapjául. Gondolatmenete ez (100. 1.): a valós különböztetések tagjai közt vannak, melyek egymás közt erősebb, mások gyengébb összefüggésben vannak. Van olyan kevésbé erős összefüggés, hogy ha egyik van, a másik nincs és fordítva; néha aztán ez erősebb is lehet, ha az egyik létezik s a másik nem, mint pl. magánvaló és természet; egyesülés és egyesült dolgok s általában a dolgok valamennyi módjai (*omnes módi rerum*). Véleményének megokolása ez: a módok önmaguk által egyesülnek a dolgokkal s nem egy tőlük különböző más egyesülés által. Az egyesülés azért van, hogy a határ-dolgok (*extrema*), amelyek egyesülnek, ténylegesen egyesülnek s ez ad az egyesülésnek (*unió*), mint létmódnak létet. Ez elválaszthatatlan a dologtól. Az *unió* lényege épp a dologgal való egyesülés, mely ha megszűnik, az *unió* maga is mint valós és fogalmi adottság összeomlik. Amiből azt a következtetést vonja le Pázmány, hogy csak abban az esetben szabad vallani azt, hogy egyik a másik nélkül nem létezhetik, ha be van előbb bizonyítva, hogy egyesülésük önmaguk által (*se ipso*) van és nem egy más valami közvetítésével. Amiből nyilván következik — lévén itt még a valós különböztetéséről szó —, hogy Pázmány a nem kölcsönös elválaszthatóságot (*separabilitas non mutua*) is a valós különböztetés jelének fogadja el, Pázmány Suarez e tanát még nem ismerte, legalább is nem idézi, amit megtenne, ha ismerné. Dicsőségére szolgál ennek az új tannak Suareztól független megismerése s helyes értelemben való megoldása.

Mi az észbeli különböztetés és hányféle? (100—109. 11.). Van-e ilyen különböztetés? Lehetséges-e, hogy a valójában egységes dologból oly fogalmakat tudjunk kiemelni, amelyek nem *synonimák*, hanem valójában tárgyi különbözőségeket vesznek észre és emelnek ki a dolgokból? (Mindig „*res simplex*“ jön itt számításba.) Occam, Gábriel, Avicebron és Mayron az egyszerű dologban ilyen különböztetés lehetőségét tagadják; abból az elgondolásból kiindulva, hogy ha egy teljesen önmagában valóban nem különböztetett dologt akarunk

különböztetni, az csak külső mesterkedés, („fabricantur diversa entia rationis circa rem“), valójában azonban egyszerű dolog ilyen különböztetést nem enged meg és ha mégis meg tesszük, az nem igazi különböztetés. — Pázmány azonban a többséggel az ellenkezőt vallja,¹⁹ nem mert a többség mondja, hanem maga belátása miatt. Pázmány szerint a Szentháromságban (relatio in divinis nincs benne az essentia divina ratio-jában) teszünk ilyen nyilvánvalóan helyes és alapokkal bíró különböztetést, bár a Szentháromság teljesen egyszerű valóság. A teremtett dolgokban ugyanaz a dolog felfogható, mint az életnek, mint az érzéklésnek, mint a gondolkodásnak az elve, pl. az ember,²⁰ bár amint azt később igazoljuk, az állagnak, az élőnek, az érzéklőnek stb, fokozata egy és ugyanazon dolgokban a dolog természetéből nem különbözik.²¹ Másik példája: A legfőbb nemekben és a végső különbségekben külön gondolhatjuk a lény és az „ilyen“ lény fogalmát, de amelyek egymásközt mégsem különböznek s nem tevődnek össze.²² Az észbeli különböztetésre nézve megállapításai: 1. A több fogalom segítségével megismert egyszerű dologban nincs meg magában; a dologban külön a tényleges különbözés, vagy a különbözésnek formai alapja, (ratio formális) — egy ugyanazon egész dolog ismertetik meg bármely megismerő tevékenységgel, de különböző módon. — 2. Egy egyszerű dologban a tisztán értelmi különböztetés csak akkor helytálló, ha a különböztetési alap oly fogalom, amely-

¹⁹ Cum D. Thoma I. q. 50. art. 2.; Ferrariensi 3. Phys, qu. 5., et citandis in dubitationibus sequentibus. Szent Tamás az idézett helyen az angyal természetét vizsgálva „axtrum angelus sít compositus ex matéria et forma“ hivatkozik Avicbron: Fons vitae c. művére, ahol állítja: ami értelem szerint különbözik, az valóban is különbözik. Szent Tamás ezt visszaveti s mondja, hogy az intellectus nem képes a dolgokat önmagukban felfogni: „intellectus non apprehendit res secundum modum rerum, sed secundum modum suum“, ezért különböztet a dolgokban, hogy jobban megismerhesse. 102. 1.

²⁰ Eadem res concipi potest ut princípium sentiendí, ut princípium vitae etc. 102. 1.

²¹ Ut infra ostendam, gradum substantiae viventis, animalis etc. in eadem numero substantia, ex natura rei non distinguí. 102. 1.

²² In summis generibus et ultimis differentiis concipere possumus rationem entis, et rationem talis entis, quae inter se tamen non differunt, nec componunt. 102. 1.

nek van külön tárgyi megvalósulása- így például az emberben azért van helye az élő, érzéklő és értelemmel bíró lény különböztetésének, mert ha teljes egységben is, de mégis hiánytalanul megvan ez a hármas élettevékenység az emberben, míg más lényeken (növény, állat, angyal) külön-külön megvalósulva látjuk. (104. 1.) — 3. Adja a tárgyi oldalról megalapozott észbeli különböztetésnek és a csak okoskodó értelem észbeli különböztetésének (*distinctio rationis ratiocinatae et ratiocinantis*) finom elemzését. Az elsöre azt mondja, hogy az nem a tárgynak a különböztetése (*distinctio obiecti*) — mert ez valós különböztetés volna, hanem a megértett tárgy különböztetése (*obiecti intellecti*), viszont mégis a különböztetés kezdetét magából a dologból veszi.²³ A másik különböztetés nem különböző tárgyi okok alapján áll elő, hanem észlények segítségével, majdnem azt mondhatni, valami viszonyítás vagy alanyi észrebevés alapján jó létre.²⁴

A tisztán észbeli különböztetés eredetét vizsgálva a skolasztikusok zömével együtt ő is azt vallja (S. Thomas, Durandus, Capreolus, Niphus, Hervaeus), hogy csak az esetben tudunk ilyen észbeli különböztetéseket tenni, ha ezek alapjait külön a dolgokban megvalósulni tapasztaltuk. Másra nézve nem tudnánk különböztetni. Például Istenben azért különböztetünk értelem, akarat, irgalom stb. közt, mert ezeket külön-külön a teremtményeken előzőleg már észrevettük s viszont soha olyan különböztetést nem teszünk, amely alapjának tárgyi létét a dolgokban külön nem tapasztaltuk. (107. 1.)

Vájjon az, aki megismeri a dolgokat úgy, amint önmagukban vannak (Isten), az is megteszi az általunk megtett értelmi különböztetéseket az egyszerű dolgokban? Vannak, akik állítják (Canariensis, Caëtanus) s vannak, kik tagadják (Capreolus, D. Thomas). Pázmány *saját* véleménye: Isten a dolgokat nemcsak önmagukban ismeri és szemléli, hanem úgy is, mint a mi értelmünknek tárgyait, amelyekben a mi megismerő képességeink különböztetnek s így szemléli

²³ Initium dístinguendi sumít ex re ipsa. 105. 1.

²⁴ Non concipiatur per rationes diversas obiectivas ... sed per ens rationis. 105. 1.

a mi értelmünk által felállított megismerési alapokat (*rationes obiectivas*) is. (109. 1.) Befejezésül megjegyzi, hogy más szerzők jóval kevesesbbet szólnak e nehéz bölcséleti kérdésről. (*Et haec, de re difficili et lubrica et parum ab authoribus tractata. 109. 1.*)

C) *A második értekezésben* (109—180. 11.) az egyetemes fogalmakról szól általában.

Az első kérdés (*Quest. 1.*) az egyetemes fogalmaknak a középkorban annyit vitatott ismeretelméletével foglalkozik. Ismerteti az egyetemességnek három lehetőségét: 1. egyetemesség az okozásban, ahogyan Isten egyetemes létesítő és cél-oka a teremtményeknek (*universale in causando efficiens vei finis rerum: sic Deus creaturarum*); 2. egyetemesség a jelentésben, aminő némely ismeretünk (*universale in significando quaedam cognitiones nostrae*); 3. lét- vagy állíthatósági egyetemesség: midőn egy valami több dologban található (*universale in essendo' sive praedicando: unum quod in pluribus potest reperiri*). E harmadik az — mondja Pázmány — amivel foglalkozunk.

Pázmány szerint egyetemes fogalom alatt értjük a sokakban meglevő közös természetet, amely önmagának megsokszorozásával azokban megtalálható.²⁵ Ismerteti Occam, Gábiel Biel híres nominalista, Durandus már enyhített, de még mindig moralista ízű egyetemes elméletét s velük szemben síkra száll az egyetemes fogalmak tárgyi értékének védelmezésére. Durandus véleményét bizonyos helyesbítő értelmezéssel elfogadhatónak mondja (86. 1.).

Alapos cáfolatban részesíti Platónak azt a tanítását, hogy az egyetemes természet az egyedektől függetlenül is ténylegesen létezik. Kimutatja ilyen létezésnek a teljes lehetlenségét (87—88. 1.).

E kérdés tárgyalása után következik tana a különböztesről, amit már mi fõntebb ismertettünk.

Ismét kifejezetten az egyetemesnek a kérdéséhez nyúl ennek a fölvetésével: vajjon az egyedekben ténylegesen létező egyetemes természet valósan, vagy csak észbelileg kü-

²⁵ Constat, per rem universalem intelligi naturam communem multis, in quibus ea reperiri possit cum suá multiplicitate. 81. 1.

lönbözők az egyedi természettől? Duns Scotus szerint formális különbözőség van közöttük. Pázmány *nézete* a skolasztikusok nagy többségével (18-at idéz itt!) megegyező: az egyedekben létező egyetemes természet nem különbözik valósan az egyediektől, sem azoknak az egyediségétől.²⁶ Ami az aristotelesi egyetemes tannak tökéletesen megfelel és csak a dologban rejtett módon gyökerező különböztetést (*distinctio rationis ratiocinatae* —) enged meg az egyetemes és egyedi természet, másrészt egyetemes természet és az egyedi különbség között.

A nemi és faji fokozatok közt egy ugyanazon lényben (pl. az emberben az „állatiság“ és az „eszesség“) nincs *ex natura rei* különbözőség, hanem ez is csak a dologtól irányított észbeli különböztetés (*rationis ratiocinatae*). Ezt a véleményét Fonsecával és Molinával ellentétben vallja és Szent Tamással s a thomistákkal tart. Együttal levonja a következtetést is: a nemből és fajból előálló összetétel nem valós, hanem csak észbeli,²⁷ ami természetes következménye annak az előző tanításnak, hogy a nem és faj nem különbözik valósan.²⁸ E kérdéssel kapcsolatban említi, hogy a nem nem az ősannyal azonos, mint sokan gondolják, hiszen ott is van nem, ahol anyag sincs, pl. az angyalokban. Aristoteleszel együtt vallja, hogy csak képletesen lehet a nemet ősanynak venni, úgy viselkedik a metafizikai összetételekben, mint az anyag a fizikaiban, azaz összevonható a különbséggel, mint az anyag a formával.²⁹

Duns Scotus, Caietanus, Jandunus és Fonsecával ellentétben tagadja, hogy az egyetemes természetnek az egyediben volna még más egysége is, az egyeditől eltekintve ez volna az ú. n. formai egység (*unitas formális*) szemben a számbeli egységgel (*unitas numerica*). E szerint az egyediben létező egyetemes természetnek nincs más, az egyeditől külön-

²⁶ Naturam, quae dicitur universalis existens in singularibus, non distingui ex natura rei a singularibus, nec ab earum singularitate. 111. 1.

²⁷ Compositio ex genere et differentia non est realis. 119. 1.

²⁸ Genus et differentiam non distingui ex natura rei. 119. 1.

²⁹ Ut materia in physica, id est contrahibile est per differentiam ut materia per formam. 120. 1.

böző egysége az értelem működése nélkül. — Tagadja még Pázmány azt a sokak által vitatott formai egységet is (unitas formális), amely az egyedekben létező egyetemes természetek közt fönállna. Pázmány e nézetében a thomistáikkal tart (122—128. 1.).

Az egyetemes fogalom, mint ilyen, nincs az értelmi működés előtt. Ebben Szent Tamást követi (Thom. I. qu. 85. art. 3. ad 1.) Fonescával ellentétben. Itt csípősen megjegyzi Fonescára, aki a saját véleményét általánosabbnak mondja: amint azt jámborul hinnünk kell, mert senkit sem idéz.³⁰ Szent Tamást azonban dicséri.³¹

Az egyetemes természet (universale), ha van valóban alája tartozó valós egyede, ez tényleg valós lény, mert az egyetemes semmi egyéb, mint egy egyednek a természete, amint azt az értelem az egyedi tulajdonságok nélkül megragadja, amely elvonatkoztatott természet az egyedivel ténylegesen azonos. Következésképp az egyetemes létrehozó értelmi működésnek közvetlen tárgya, valamennyi egyednek természete, megfosztva egyedi különbségeitől (tulajdonságaitól). Közvetett tárgyai pedig a még az értelemtől nem érintett és egyedi tulajdonságaitól meg nem fosztott egyedek.

Ha nincs egyetlen valóban létező egyede sem az egyetemesnek, az nem is valós lény, hanem csak lehetséges — vagy Pázmány eredeti elgondolásához híven nevezhető és nevezi is észlénynek. Az olyan dologgal, ami nincs, de lehetséges, foglalkozhat a tudomány (az ilyenről: datur scientia 136. 1.). Ugyanebből következteti: jogosan lehet egyednek egyetemes érvényű állítmánya, pl. Péter állat (Petrus est animal). Magyarázata e lehetőségnek: az állatnak, mint érzéklő alanynak a fogalmában nem foglaltatik az egyediség fogalma, tehát ha azt mondjuk: Péter állat (érezklő való), ezzel csak annyit mondtunk ki, hogy Pétert felfoghatjuk, mint az érzéklés elvét (princípium sensationis) eltekintve az egyediségtől és a létfokozatoktól (136—137).

³⁰ Fonseca 5. Meíaph. c. 28. qu. 5. sec. 3., ubi veimm et omnium veterum sententiam theologorum sit esse, ut pie creditur, neminem enitn citat. 129. I.

³¹ Unde eleganter D. Thomas I. qu. 16. art. 7.. .. 132. 1.

Mi által lesz egy természet formálisan egyetemessé? Az újabb bölcselek (már tudniillik Pázmány idejében) szerint az egyetemes formálisan egy eszköz segítségével és pedig az alkalmassággal (már t. í. *aptitudo in esse multis*) — jön létre.

Gondolatmenetük ez: a természet formailag egyetemessé valami észlány által lesz, — következésképp az egyetemes lényegileg észlány (*ens rationis*). Bővebb indokolás: egy természet olyan létet bírván, amit nem is bírhat, e létformába valami által helyeztetik. Tehát a természet egyetemessé valami által tétetik. Ez nem lehet más, mint az alkalmasság (*aptitudo*), mert ha nem ezáltal, akkor önmaga (se *ipsa*) által lesz egyetemessé, — ami abból nyilvánvaló, hogy akkor, ahol jelen van formailag a természet, jelen van az egyetemes is, lényegileg telhát az egyedekben is, ami nyilvánvalóan téves (138. 1.).

Másik vélemény: Az egyetemes anyaga a természet önmagában véve, lényegileg pedig az alkalmassággal (*aptitudo*) vonatkozásba hozott (az alárendelt) természet. Tehát az egyetemes lényege (*esse formaié*) nem az észlány (*ens* vagy *entia rationis*), közreműködése azonban mégis szükséges az egyetemes kialakulásához (139. 1.).

Pázmány ezek egyikét sem fogadja el. Nem szereti a fölöslegességeket. Az elvontsággal *eo ipso* adva látja az alkalmasságot a sokban való létezéshez, s így az egyetemesiséget is. — Pázmány szerint: az elvont természet az elvonás következtében elnyeri a képességet a sokban létezéshez, s ez máris elég, hogy egyetemes legyen, nincs szükség külön valami észlány közbejöttére. Egyébként ez egyezik Duns Scotus, Fonseca és az utóbbtól idézett sok más filozófus véleményével.³² De Fonseca és társai véleményét javítja az által, hogy az alkalmasságot nem a „nem — ellentmondás“-ban (*non repugnantia*) látja, (mivel maga a természet önmagában sem alkalmasnak, sem alkalmatlannak nem mondható, az alkalmasság nem lényeges határozmány, *praedicatum essentiale*), hanem közvetlenül a sokban létezés tenyérére irányuló alkalmasságban (142. 1.). Mivel tehát *actusra*, tény-

³² Fonseca 5. *Metaph.* cap. 28. 9. 4. sec. 2.

legességre (actus existendi) irányul, mint a képességek, éppen ezért ez az alkalmasság is faji természetét az actusoktól veszi, s így annyi faja van az egyetemesnek, ahány a sokban létezésnek az actusa.³³ Ez a sokban való létezési ténylegesség Fonseca és Suarez szerint azonosság általi lét-ténylegesség (Suarez Metaph. disp. 6. sect. 4. u. 4. est actus essendi per identitatem) ϵ — amit azonban Pázmány csak a nemre, fajra, különbségre terjeszti ki Suarezzal ellentétben, ki ezt a sajátos jegyre és a járulékra nézve is tanítja.

Az egyedi különbségektől elvonatkoztatott természet önmagában lényegileg már egyetemes (144. 1.).

Az universale, ahogyan az értelemben létrejön (145—148. 1.): Elfogadja Toletus fejtegetését³⁴ az értés (intellectio) létrejöttének a módjáról. Ennek alapján két megismerési módot tételez fel; föltétlen megismerés: amellyel a dolog önmagában, másához való viszonyítás nélkül³⁵ és összehasonlító megismerés, amellyel a dolog másához való viszonyításban ismertetik meg.³⁶ Ennek ismét három foka van: az értelemnek az első, második és harmadik működése: fogalom, ítélet, következtetés,

A kérdés tárgyalását két részre osztja:

1. Egy vagy több tárgy ismerete szükséges-e az egyetemes megalkotásához? Vélemények: *a)* tényleg nem szükséges, hogy több egyed létezzen, de többet kell az értelemnek gondolnia, legalább mint lehetségeseket, s ezek egymásba vetéséből vezeti le az egyetemeset. Ez a képességi értelemnek (intellectus possibilis) a tevékenysége (145. 1.). *b)* Több ténylegesen létező egyed szükséges az egyetemes megalkotáshoz. (146. 1. így Duns Scotus és mások). — Pázmány véleménye: Nem szükséges több egyednek az ismerete ahhoz, hogy megalkottassék az egyetemes, lévén az nem egyéb,

³³ Speciem suniit ab actibus; et ita tot erunt species universalis, quot sunt módi existendi in multis. 142. 1.

³⁴ Qu. 2, de Universalibus iudam. 3.

³⁵ Cognitio absoluta: qua res cognoscitur in se absque habitudine ad aliud.

³⁶ Cognitio comparativa: per quam cognoscitur aliquid cum habitudine ad aliud.

mint a természet, egyedisége nélkül, ami egyben is megpillantható.

2. Másik kérdés: az egyetemes föltétlen vagy összehasonlító megismeréssel (cognitio absoluta vei comparata) jön létre? Egyik vélemény szerint a működő értelem tevékenységeként (intellectus ágens) jön létre, (ami feltételezi a cognitio comparativa-t 145. 1.). Pázmány véleménye Durandussai és Szent Tamással: az egyetemes megalkotása föltétlen és nem összehasonlító értelmi megismerés. Közvetlen reflektáló tevékenység nélkül ismeri meg az értelem a természetet az egyedivé tevő különbségek nélkül (natura síné differentíus indíviduantibus 147. 1.). De azt mégis hozzáteszi: bár az egyetemes föltétlen (nem Összehasonlító) értelmi tevékenységből jön létre, de már az egyetemesnek ráelmélő, másodfázisú megismerése, a többekhez való hasonlítás révén (in ordine ad plura) keletkezik (148, L).

Az ötödik fejtegetés (Quaest. 5.) tárgya összefügg egy korábbival, melyben azt fejtette ki Pázmány: mi az egyetemes? Ott a főbb megoldások ezek voltak: *a)* egyetemes csak fogalom; *b)* észlény; *c)* Durandus véleménye külső elnevezés (denominatio extrinseca). Ami ott magáról az egyetemestről szólt, érvényes itt is, ahol az egyejgmesnek a meghatározását vizsgálhatja, tehát ez csak egy további bővebb logikai kifejtése az előző dolognak. Nem fogalmak, nem észlény, nem tisztán vonatkozás, nem másodfázisú fogalom (secunda intentio), hanem az egyetemes in concreto, azaz az értelem által az egyediségtől elvonatkoztatott természet (149—152.) a meghatározottja az egyetemes meghatározásának.

Milyen természet lehet egyetemes? Pázmány eddig kifejtette, mi az az egyetemes lényegében, most annak a materiáé j ét, az anyagát veszi vizsgálat alá. Első kérdés, amit fölvet: szükséges-e ahhoz, hogy egy természet egyetemes lehessen, ténylegesen több egyednek a létezése? Fonseca, Niphus, Boethius szerint (főleg *Fonsecán* van a hangsúly) nem lehet egyetemesíteni gondolatban a nemet, hacsak nincs alatta több faj, sem a fajt, ha nem tartozik alája több egyed. Sőt, mondja ez a vélemény, nem lehet fajalkotó jegy sem,

ha annak az ellentéte nincs meg. Tehát okvetlenül meg kell lennie és mindig meg is van a több faj a nem alatt.

Pázmány szerint nem szükséges több egyed, vagy több faj, hogy megalkotható legyen az egyetemes. Mert egyetemes az, ami alkalmas arra, hogy több-ben bent legyen, már pedig az akár csak egy dologban az egyedi tulajdonságaitól megfosztott természet is képes arra, hogy sokban létezzék. Továbbá az egyedi jegyek elvonása után az már nincs semmi kihatással, ha az illető dolog csak egy vagy több egyedben létezik-e? Mert az egyetemes lényegéhez nem tartozik, hogy belőle lényegesen részesüljenek az egyedek, hanem csak hogy a lehetőség meglegyen az ilyen részesedéshez,

Fonsecának a fajnak a nemhez való képességi létezéséről, a fajnak a járulékok által való elkülönítéséről szóló tanát éles bírálat, kritika tárgyává teszi és elveti.³⁷

Pázmány megengedi, hogy ténylegesen nem létezik nem, amely alatt ne volna több faj; — de már vannak fajok, amelyeknek csak egy egyede van: mint a „Nap“, a „phoenix-madár“ stb. (155. l.).

Második kérdés: meg kell-e lenni legalább a sokszorozódás lehetőségének, ha a tényleges nincs is meg, hogy az egyetemes megalkotható legyen? Duns Scotus, Caietanus véleménye szerint oly természetből is megalkotható, mely nem sokszorozható. De Pázmány Szent Tamással és másokkal azt vallja, hogy az ilyen nem lehet egyetemes.

Harmadik kérdés: milyen a sokszorozhatóság és egyetemesség viszonya? Minden sokszorozható lehet egyetemes? a) A Szentháromságban (a három személyben) vannak közös dolgok: van több személy, van több vonatkozás, valamiképpen ezek egyetemeseek, de ez az egyetemesség nem egyértelmű (haec universalitas non dicitur univoce de Deo et creaturis

³⁷ Quod ait Fonseca, genus dividi per species, quae naturali potentia in illa continentur, speciem per accidentia, *multa falsa docet*. Imprimis enim differentiaiffi individuaem, per quam species contrahitur non esse accidens, sed gradum metaphysicum intrinsecum naturalem, alibi ostendam. Deinde qualis sit illa potentia generis activa ad producendam effective differentiam, vei passiva, ad eam recipiendam, non sat capio, cum haec receptio non fiat a parte rei, sed tantum per intellectum, cum a parte rei sint eadem entitas. 154. l.

157. 1.). *b)* A konkrétan vett teljes állagi természet — szellemi és anyagi — lehet egyetemes, ha sokszorozható, *c)* Az elvontan vett állagi természetek a kevésbé elvont fogalmakkal szemben nemnek veendő, *d)* A részleges állagok (anyag, forma) lehetnek egyetemese, *e)* Az állagnál jelzett föltételek mellett a járulékok is lehetnek egyetemese, *f)* Ugyanez mondható az összetett (complexa) fogalmakról (ut homo albus), csak nem egyszerű, hanem kettős egyetemességgel (159. 1.).

D) Az öt állíthatóság (De quinque praedicabilibus). Az egyetemes és az öt állíthatóság viszonyát vizsgálva (Qu. 7. dub. 1.) arra a megállapításra jut, hogy az egyetemes vonatkozása az öt állíthatósághoz úgy fogható fel, mintha ezek alá tartozó fajok volnának — de csak külsőleg és nem lehet az egyetemeset olyan vonatkozásban nemnek tekinteni, mintha alája öt faj tartoznék, hanem: az értelem az öt állíthatóságból elvonatkoztat valami közös alapot (ratio communis), amely nem egyértelműleg (univoce, ez esetben ugyanis tényleg nem és faj szabályos viszonya volna), hanem csak hasonló értelemben (analogice) állítható az öt állíthatóságról. Ha nem így volna, akkor egyértelműleg (univoce) lenne állítva valami az állagról és járulékról és a 10 kategóriáról. Továbbá ugyanilyen megfontolással a lény is egyértelmű (univocum) lenne ezeknél a dolgoknál, ami nyilvánvalóan téves (159—161. 1.).

Az állíthatóságok (praedicabilia) tanának (Dub. 2.) a kérdésénél vizsgálat alá veszi, hogy hány faja van az egyetemesnek. Nem hogy hány egyetemes (natura universalis) létezhessen, mert ilyen van rengeteg, hanem hány bölcseleti értelemben vett faj, species. Az általános vélemény szerint öt. Pázmány mégis vizsgálat tárgyává teszi az ellentétes véleményeket is. — Egyik felfogás szerint (Caetanus Cap. de Ente 1. qu. 1. art. 3.) csak két állíthatóság van: nem és faj. E vélemény a következő érvelésre támaszkodik: ha a járulékokat elvonatkoztatjuk egyedi tulajdonságaiktól s az alá tartozó járulékegyedektől, akkor azok már nem és faj viszonyában vannak; ha pedig csak a hordozó alanyból vonatkoztatjuk el, az csak formai és nem egyetemeset képző elvadás, amely nem elégséges az egyetemes fogalom létesítésére.

Ennek az érvelésnek a megerősítésére szolgál még, hogy anynyi fajú egyetemeset különböztethetünk meg, ahányféle a másban való létezési mód. Ilyen pedig csak kétféle lehetséges: valami vagy az egyedekben van meg közvetlenül, vagy a fajokban, tehát csak kétféle az egyetemes. Pázmány más nézeten van. Szerinte egy és ugyanazon értelmi elvonással vonatkoztatjuk el a járulékot ettől és attól az alanytól — bár nem a hordozó alanytól általában — és ettől az egyedtől. A megerősítő bizonyításra pedig az a válasza: igaz, hogy csak kétfélék lehetnek a dolgok, amelyekben a járulékok léteznek, de többfélék a másban-létezés módjai: azok, amelyekben bent vannak az egyetemesek, s ezek az egyedek és fajok, de különbözők azok a módok, amelyekkel — a járulékok az alanyokban bent vannak. Így többféle az egyetemes és nemcsak kétféle.

Egy másik vélemény szerint hét állíthatóság van: az ötön kívül még az átfogó (transcendens) fogalom és a dolgokat valamely meghatározott nembe behelyező belső módzat (modus intrinsecus qui contrahit ens ad certum genus 163. L). Ez a két mód: „subsistentia et inhaerentia“. Az átfogó fogalom egyetemes jellegének megdöntését világosan elintézni. A másik fajú egyetemesnek (praedicabile), amely az átfogó fogalmat valamivé vagy valamilyenné (in quid vagy in quale) módosítja, van valami hasonlósága a nem állítás-módjához, de attól mégis annyira eltér, hogy átfogó egyetemesnek (universale transcendens) nem mondható (166. 1.).

Pázmány így bizonyítja az öt állíthatóság létét: az egyetemes jellegekhez más nem szükséges, mint az, hogy egy valami alkalmas legyen többről állíthatni. Elég, ha a természet el van vonatkoztatva az egyedítő különbségektől. Ámde ez áll a fajalkotó jegyre, a sajátos jegyre és a járulékra. Tehát ezek igazi egyetemesek. Az altételre (minor) nézve csak a járulékot bizonyítja, mert ennél áll fönt a legnagyobb nehézség, így: a fehér felfogható olyan természetnek, amely el van vonatkoztatva ettől és attól a fehértől s így az egyediségtől (egyedüliségtől). Tudja ugyanis úgy megragadni fogalmi ismeretünk a fehéret, hogy nem kell egyik vagy másik fehér színű tárgyra gondolnunk; hiszen ennél is áll, hogy az egyedi tulajdonsága ennek a fehérnek nem lényeges alkat-

része, viszont azt is észrevesszük nála, hogy a fehér meg-
egyezése nem állagi (in ratione substantiali, hiszen a fehér
önmagában sohasem állhat meg!), hanem járuléki (in ratione
accidentali). De amint subsistáló adottságoknál el tudjuk
vonni a ratio substantialist, ugyanúgy tudjuk ennél a ratio
accidentalist. Tehát itt kettős elvonás történt: az egyeditő
föltételektől, és ettől és amattól az alanytól, de nem az alany-
tól általában, mert ez lehetetlen. Ám az ilyen elvont fogalom
egy: hiányozván ugyanis az egyedi tulajdonságok, nincs, ami
megosztaná, ám ami nincs megosztva, az egy, tehát az
„unum“ is megvan. — S megvan az alkalmatosság nemcsak
sokban (alárendeltjeiben) jelenlenni (inferiora pl.: colora-
tum in albo, nigro, viridi etc; album in hoc vei illó albo), —
hanem különféle alanyokban is, amelyekről in quale állít-
ható. Ebből jön a következtetés: minthogy más a járuléki al-
kalmasság az alany szempontjából és más az alárendeltek
(inferiora) szempontjából: egészen más a jellege az alanyá-
val szemben: itt járulék, ott pedig saját egyedeivel szemben:
nem vagy faj! (Tehát ez a gondolatmenet itt a döntő. így
válík el, hogy az accidens nem tekinthető genus-nak vagy
species-nek). Hasonlót mondhatunk a különbségekről és sa-
jatos jegyről is.

A személy, magának-való és bennlevő (persona, sub-
sistens és inhaerens), bár ezek mindegyikére is állni látszik
az egyetemes meghatározása, hogy egy (sünt incomplexa),
elvont (abstracta) s alkalmas, hogy sokban létezzék (apta
esse in multis), mégsem különböznek az öt állíthatóságtól, —
mert ezek vagy egy-egy személyiségről, vagy az embernek
és angyalnak a személyiségéről mondhatók, s így vagy fajok,
vagy nemek; vagy pedig egy-egy konkrét emberről állítha-
tók, s ekkor: proprium et passió, azaz tulajdonság (166. l.).

Tanulságos az öt állíthatóság (praedicabile) ötös száma
kizárólagosságának a bizonyítása. Gondolatmenet: mi is az
egyetemes természet? Képesség a sokban való létezéshez
(universalis natura: aptitudo existendi in multis). Tehát:
ahány sokban való létmód van (modus existendi in multis),
annyi az állíthatóság (praedicabile). Ámde ilyen csak öt van.
Példa: abból, ami Péterben és Pálban megvan, az egyik rész
lényegesen (essentialis) egy másik rész pedig a lényegen ki-

vül van (extra essentiam). — Ami a lényekben benne van, vagy lényegi rész, vagy maga a teljes lényeg. Ha lényegi rész, két eset lehetséges: vagy anyagi rész (mást befogadó, meghatározandó rész), azaz olyasvalami, amiben ez a dolog másokkal megegyezik: nem (genus); — vagy alaki rész (pars formális), amely által ez a dolog különbözik másoktól („ab illis“, azaz azoktól, amelyekkel a pars materialis közös): különbség, fajalkotó jegy (differentia); — vagy ami benne van a lényekben nem rész, hanem maga a teljes lényeg (tota essentia): faj (species). — Ami a lényeken kívül esik: vagy szükségképpen van összekötve a lényeggel: sajátos jegy (proprium), vagy csak esetlegesen: járulék (accidens). Ezek szerint csak öt módja lehetséges a sokban létezésnek.³⁸

A minőség, mennyiség és vonatkozás, bár alaphatározmányok (praedicamenta),³⁹ létmód tekintetében azonban semmiképp sem különböznek az ötödik állíthatóság, a járulék fogalmában meglévő létmódtól, így nem külön létmódokat képviselnek, hanem csak a járuléki létezésnek, mint alaplétmódnak minőségi és nem lényegileg eltérő változatai.

Pázmány éles elemző képességére jellemző, hogy még az öt állíthatóságot is csoportosítja. — Fonsecaval ellentétben (5 Metaph. cap. 28. qu. 12. sec. 2. in fine) azt vallja, hogy az öt állíthatóság nem áll közvetlenül az egyetemes fogalom alatt, hanem már alárendelt fajoknak (species subalternae) tekintendők.

Az egyetemes alá közvetlenül a következő három faj tartozik: *a)* Több egyedben lenni, mint lényegalkotó rész: nem és fajijegy; *b)* több egyedben jelenlenni, mint azoknak teljes lényege: faj; *c)* több egyedben létezni, a nélkül, hogy a lényeghez tartoznának: sajátos jegy és járulék.⁴⁰ E három faj alá, mint alárendelt fajok tartoznak az összes állíthatóságok (170. L). Ez az Öt állíthatóság, mint a legelső fajok szerepelnek (infima species), kívülük nincs több faja az

³⁸ Ergo sunt quinque diversi módi essendi in multis, 167. 1.

³⁹ In quale = qualitas; in quantum = quantitas; ad alia = relatio.

⁴⁰ a) inesse pluribus intra essentiam tamquam pars (= genus et differ.); b) inesse pluribus tamquam tota essentia (—species); c) inesse pluribus extra essentiam (= proprium, accidens).

egyetemes fogalomnak (170—172.). E tekintetben egészen azonos állásponton van Fonseccával.

Az egyetemes fogalom legfinomabb kérdéseibe vezet az a kérdés: a többről való állíthatóság lényege-e vagy csak tulajdonsága az egyetemesnek? (Qu. 8—172. 1.), — Duns Scotus véleménye az állíthatóságot lényegének tartja, Pázmány azonban — másokkal együtt: Albertus, Lovanienses, Toletus — különböztetvén a sokban lehetőség és az erről való, helyesebben ebből folyó állíthatóság közt, ez utóbbit csak mint az előbbi tulajdonságát fogja föl és nem mint lényegét (172—173. 1.).

Másik kérdés, milyen logikai állítással állítható az egyetemes fogalom? Biztos az, hogy az egyetemes igaz, igenlő állítással állítható sokról egyenesen (= directe), a nem, faj és fajalkotó jegy (genus, species, differentia) lényegileg, a sajátos jegy és a járulék (proprium accidens) esetlegesen. A nem és faj minőséget, lényegét (in quid) kifejező módon, a sajátos jegy és járulék pedig a dolgokat esetlegesen valamilyenné (in quale) meghatározó módon (175—176.).

Harmadik kérdés: Mi kell ahhoz, hogy az egyetemes állítások, mind elvontan, mind konkrétan igazak legyenek? A kérdésre válaszul felemlíti, hogy Szent Tamással együtt ő is föltételezi az állító ítéleteikben az anyag és állítmány bizonyos azonosságát (Thom. I. qu. 13. art. 12.). Továbbá Fonseca nyomán (5. Metaph. c. 5. qu. 1, sec. 4.) megteszi még ezt a különböztetést: némely állítások igazak azonos értelemben (sensu idéntico), mások alaki értelemben (sensu formali). Az előbbi fönnáll, amikor csak az állítatják, hogy az alany és állítmány azonossága a dolog természeténél fogva adva van (pl. in divinis intellectus est voluntas, 176.). Alaki, formális azonosságnak vesz olyan állítást, amelyben a szélső fogalmak (extrema) nemcsak fizikai értelemben egyek, hanem egyiknek a fogalmában a másik bennfoglaltatik (pl. homo est animál). A következő rendszerezést állítja föl a formális azonosságú ítéletek igaz voltára nézve: a) Konkrét alanyú és állítmányú ítéletek igazak, ha közös a két konkrét fogalom formahordozó alanya: pl. „a csodálkozó nevető-képes“.⁴¹ Ez

⁴¹ Admirativum est resibile; album est dulce.

az itt említett példa a következő szillogizmussal igazolható: mivel ez az alany nevetőképes, — ám ugyanez az alany csodálkozóképes, tehát a csodálkozó valaki nevetőképes.⁴² Még inkább (a fortiori) következik, hogy igaz az olyan konkrét ítélet, amelyben az egyik fogalom a másinak alanya, vagy hordozója: pl. a test fehér (corpus est album, 177.). *b*) Konkrét fogalom állítható elvontról, amidőn az elvontban kifejezett forma, a konkrétban jelzett formának az alanya.⁴³ Pl. a fehérség hasonló (albedo est similis); a mennyiség egyenlő (quantitas est aequalis). Ez is jó: az ember érzékelő lény (homo est animál). De nem jó: az emberség ember (humanitas est homo) és nem jó: a fehérség fehér (albedo est álba). *c*) Elvont fogalmat nem lehet konkrétáról állítani formális értelemben (sensu formali), bár azt Durandus és Duns Scotus megengedik. Tehát nem jó az ilyen ítélet: az ember emberség (homo est humanitas) — mert az elvont fogalom kizárja a magánvalóságot (subsistentia) s így fogyatékoság van az ítélet alanyának igazi mibenlétére nézve (179. 1.). *d*) Teljesen elvont ítélet amikor igaz, ha az elvont állítmány az alany lényegéből van véve vagy mint nem, vagy mint faj (ez utóbbi esetben nemcsak de ensentia, nemcsak rész a lényegből, hanem maga a teljes lényeg). E véleményt vallják egyébként Soto, Soncinas, Níphus, Fonseca; ellene van: Duns Scotus. Jó ez az ítélet: az emberség érzéklő lényiség (huminalitas est animalitas) és a fehérség minőség (albedo est qualitas). (179. 1.)

E) A nemről (De genere, 180—190. 1.) A nemről Porphyrius, az Eisagoge-ban, kimerítően tárgyal, Aristoteles a Topica-ban [= Liber de methodo argumenta probabilia conficiendi] foglalkozik vele. Pázmány ügyesen pontokba szedve röviden, de alaposan összefoglalja Aristoteles tanítását, majd áttér az önálló fejtegetésekre.

A nem lényegét vizsgálva, kijelenti, hogy ahhoz a sokban való létezési lehetőség tartozik hozzá a lényegen belül, tehát mint lényeges vonás; és pedig mint anyagi jellegű lé-

⁴² Probatur consequentia hoc sillogismo expositivo: nam hoc subiectum est risibile, hoc subiectum est admirativum; ergo admirativum est risibile.

⁴³ Szent Tamás II. dist. 27. qu. 1. art. 2.

nyeges rész, azzal a képességgel, hogy meghatározottassék. Ide sorozza még a több faj bírásának a lehetőségét, bár azt tényleg nem tartja szükségesnek. Igaz, talán nincs nem, amelynek több speciese nem volna. Ezek után Pázmány meghatározása a nemről így alakul ki: „a nem olyan egyetemes fogalom, amely alkalmas a lényeknek mintegy anyagi részeként sokban létezni.“ (182. 1.) Szerinte ez a meghatározás nem a fogalmat és nem a másodfázisú értelmi képet (*secunda intentio*), hanem általában a nemi természetet (*natura genética*) határozza meg. A nemnek anyagi részként való szerepeltetése (*per modum partis materialis*) — nem! tényleges anyagíságot alkar kifejezni, hanem csak a nem viselkedési és szereplési módját, a meghatározandó természetet.

Főnti meghatározását maga alkotja, de hangsúlyozza, hogy Aristoteles tana nyomán. Porphyrius meghatározását csak leírásnak és nem meghatározásnak fogadja el, Porphyrius meghatározása: Nemnek mondjuk azt, ami több fajilag különböző s a dolog miségét kifejező lényről állítható.⁴⁴ Nem tartja jónak ezt a meghatározást, mert *a)* a nem csak része a lényeknek, már pedig részt nem lehet az egészeztől állítani, például nem jó ez: az ember lélek (*homo est anima*), — az „in quid“ pedig a lényeket fejezi ki; *b)* mert Aristoteles szerint⁴⁵ a nemet meghatározó különbség (fajalkotó jegy) is több fajilag különböző dologról állíttatik „in quid“; *c)* mert a nem nemcsak több fajilag különböző dologról, hanem több számbelileg (*numero*) különböző dologról is állítható. Elgondolásainak bizonyítása közben részletesen kifejti a nemnek a viszonyát a fajhoz és különbséghez. Mennyiben mondható egésznek és mennyiben résznek. A nemnek az egyedekhez való viszonyát a lőweni teológusok így fogják föl: az egyedekben jelenlevő nem valami (különös, közép helyen álló egyetemes a nem és a fajalkotó jegy között).⁴⁶ Fonseca szerint pedig (5. *Metaph.* c. 28. qu. 14. sec. 3.) csak közvetve állítható egyedről a nem. Pázmány egyiket sem fogadja el,

⁴⁴ Genus est id, quod de pluribus differentibus specie, in quaestione quid est, praedicatur.

⁴⁵ 7. Top. C. 2. initio; lib. 4. loco 81.; lib. 7. loco 31.; lib. 1. c. 17.

⁴⁶ Genus respectue individuorum esse universale quoddam innominatum, médium inter genus et differentiam. 188. 1.

hanem saját véleménye szerint ugyanazon módon alkalmas a nem, hogy mind a fajilag, mind az egyedileg különböző dologban jelen legyen.

F) Negyedik értekezés a fajról. (De specie, 190—200. 1.) Az állíthatóságok között a faj terjedelem szempontjából a nem alatt foglal helyet. A nemből jön létre a faj alkotó jegy hozzáadásával. Alatta már nem egyetemesek, hanem egyedek állnak. Porphyrius meghatározása: a faj a teljes miséget kifejező valami, amely több számbelileg különböző dologról állítható.⁴⁷ A meghatározás kiemeli a faj helyzetét a nem és egyed közt. Az „aptum praedicari“ kettős állíthatóságot jelent fölfelé és lefelé. Föl, a nem felé, jelent alárendeltséget (subiicibilitas), az egyedek felé pedig szorosabb értelemben vett állíthatóságot: mint praedicabile állítható az egyedekről.

A skolasztikának ezt az általános tanítását Pázmány is magáévá teszi s vizsgálja a subiicibilitas természetét. Arra a megállapításra jut, hogy nincs ellentmondás abban, hogy egy és ugyanazon természet legyen egyrészt alárendelt (subiicibilis), másrészt, hogy egyetemes fogalom legyen, azaz több egyedben meglehessen. De nem tartja Sz. Alberrtel együtt formálisan ugyanannak az alávetetőség (subiicibilitas) és az egyetemesség (universalitas) fogalmát, sőt még szükség-szerű összefüggést sem enged meg közöttük. Toletussal ellentétben a nemnek alávetett (tehát subiicibilis-szál rendelkező) fogalomról nem tartja, hogy szükségképpen egyetemesnek is kelljen lennie. Ezt Szent Tamással vallja, bár annak az angyalokról szóló, ilyen természetű tanát (I. p. qu. 50.) nem fogadja el (192. 1.). A faj csak az alárendelt egyedek szempontjából egyetemes és nem a nemnek való alárendeltsége miatt (192. 1.).

A fajnak, mint igazi egyetemes fogalomnak egyetemeségi közös jellegét a többi egyetemessel abban látja, hogy ez is egy valami, amely alkalmas arra, hogy sokban bent legyen, (unum aptum esse in multis) — a többitől eltérően pedig megkülönböztető jellege abban áll, hogy ez úgy van je-

⁴⁷ Species est unum aptum inesse pluribus numero differentibus ut praedicari de illis in quid complete.

len sok dologban, mint azoknak teljes lényege⁴⁸ (így Alber-
tus, Scotus és Boethius is).

Elveti Rudolphus Agricolának azt a különv véleményét, hogy a faj az egyedekhez viszonyítva nemnek mondható (194. 1.).

A faj és egyed viszonyának vizsgálódásai közben kitér arra a kérdésre: mit is jelent formaliter az egyed? (197. L). Elveti Duns Scotusnak ama nézetét, hogy az egyed vonatkozást fejez ki az egyetemeshöz, s kijelenti, hogy egyedi annyira, mint számbelileg egy s annyira oszthatatlan, hogy azonosság által több dologban nem lehet (eltérően az universalétól) és osztani sem lehet. Mindez azt teszi, hogy a dolog közölhetetlen (res incommunicabilis. 197. 1.). Alberttel és Toletussal ellentétben, Szent Tamás és Caietetán nézetéhez közeledve, de mégis önálló maradván vallja, hogy az egyedekben van oly közös vonás, amely belőlük kiemelhető, mint egyedekből, s ez közös nevezőre hozza őket (már t. i. megfelelő, igen csekély fokban): a singularitas: az egyedüliség. — Ebből következik az egyed meghatározási lehetősége: az egyedek közös vonásának, vagy a fajnak a segítségével, Nem közvetlenül, de közvetve meghatározható ez a közös vonás (ratio¹ communis individuorum) mint universale szerepel.⁴⁹

G) Ötödik értekezés: A fajalkotó jegyről. (De differentia 200—216. 1.), A fajilag különböző dolgok különbözőtetési alapja, ratio formálisa, mint metafizikai forma meghatározója egy metafizikai egésznek. Ez az, ami által az ugyanazon nemi fokozatban levők fajilag különböznek (differentia).

A fajalkotó jegy nem lehet csupán észlény (ens rationis), hanem mindig valós lény (ens reale); különbözősége a többi universaletől biztos (202. 1.).

A fajalkotó jegy (differentia) egyszerű-e vagy valami metafizikai összetett? Válasz: *a*) Nincs benne a differentia-nak a fogalmában az a nem, amelyet meghatároz, *b*) Az alsóbb különbség nem foglalja magában a felsőbbeket fogalmilag, így pl. fogalmilag a szellemi mivolt nem foglalja magában

⁴⁸ Existit in pluribus tanquam tota illorum essentia. 193. 1.

⁴⁹ Qualis homo est iste? 198. 1.

az érzéklő és tenyésző elvét.⁵⁰ *c)* Lehetséges olyan nem, amelynek különbsége több, a legalsó fajban különböző, dologról közvetlenül állítatik (209. 1.). *d)* Két különbség, ha közülük egyik egyetemesebb a képzendő fajnál és mindkettő ebben előfordul/alkothat fajt (210. 1.).

A különbséget, mint egyetemes fogalmat, vonatkoztatva saját közvetlen egyedeihez (ad inferiora, ad hoc et illud rationale); a fölötte álló nemhez; a fajhoz, amelyet létrehozott (pl. rationale ad hominem); a faj egyedeihez (pl. Péterhez, Pálhoz); a közbeeső fajokhoz (species subalternae) — nem minden viszonylatban mondja a fajalkotó jegyet egyetemesnek, hanem csak: *a)* az alkotott, létrehozott faj egyedeivel szemben; az alsó (infima) különbséget saját fájával szemben (bizonyos megszorítással), és a középső nemeket, az alája tartozó speciesekkel szemben (214—216. L).

H) Hatodik értekezés: a sajátos jegyről és járulékról (De proprio et accidente 217—228. 1.). „A sajátos jegy“ az az egyetemes, amely nem tartozik a lényeghez, de ebből szükségszerűen következik.

A skolasztika meghatározása: sajátos jegy az, ami több dologról állítható, mint szükségszerű járuléki minőség.⁵¹

Pázmány felsorolja Porphyrius és Aristoteles szerint, hányféle sajátos jegy lehet. Négy faja van, de ezek közül igazán csak a negyedik tarthat számot filozófiai szempontból a sajátos jegy elnevezésre.⁵² Keresi ennek az egyetemesnek a lényegét s megállapítja, hogy nem tartozik azon dolog lényegéhez, amelynek sajátos jegye, mert a lényeg elemei tökéletesen kimerülnek a nemben és a fajalkotó jegyben; bármi a lényeghez tartozik, okvetlenül a kettő közül valamelyikhez sorolható. Nem tartozik a proprium lényegéhez, hogy sajátos értelemben vett járulék legyen; vagy a dolog, amelynek sajátos jegye, ténylegesen létrehozza vagy abból kiáradás (emanatio) útján keletkezzék (pl. a víz elvesző hidegsége nem proprium). A meghatározás elemzése mutatja, hogy

⁵⁰ Rationale non includit sensitivum, vegetativum etc. 205. 1.

⁵¹ Unum aptum inesse multis et praedicari de illis in quale accidentale necessario. Fr. Erdey: Logica. Budapest, 1934. pag. 112,

⁵² Quod omni, soli et semper convenit. 217. 1. Aristoteles. Top. I. 4.; 3. de Anima tex. 11. — 5. Top. loco 1. — et 1. Top. c. 7.

a proprium pontos lényegét ez fejezi ki: Mindazok és csak azok tartoznak az állíthatóságok e csoportjába, melyek bár mint lényeg nem állíthatók valamiről, mégis a dologgal, amelyben bent vannak, szükségképpen összefüggnek.⁵³

Másik kérdés: mik azok, amelyek mint egyedek a sajátos jegy, mint egyetemes alá tartoznak? Először is tisztázza azt, hogy a sajátos jegy nem mindig faji fokozatból, hanem, sokszor nemiből ered (pl. érzéklő képesség Sokratesben). — A sajátos jegy három értelemben vehető: 1. amint szemben áll a nem-sajátossal, 2. amint szemben áll a közössel (communi); amint szemben áll külső tulajdonsággal. Ez utóbbiak (ezeket vizsgálja különösen, mint igazi sajátos jegyeket) összehasonlíthatók *a*) a felsőbb nemmel, *b*) a saját alárendeltjeikkel (mint pl. a nevetséges ezzel vagy azzal a nevetségessel), *c*) a fajjal, amelynek sajátja, *d*) a fajnak alárendeltjeivel. Az első három összehasonlításban és vonatkozásban — amint azt Pázmány behatóan vizsgálja — nem a negyedik egyetemessel állunk szemben. Az utolsó vonatkozásban igen (221. l.). Fokozást (maius et mímis) megenged (222. l.).

A járulék (accidens) bölceleti ismertetésére áttérően hangsúlyozza, hogy mikor a járulékról, mint az ötödik állíthatóságról van szó, nem egy járuléknak a viszonyát más hasonló járulékhoz (pl. egyik fehérnek a másikhoz) vizsgáljuk, mert e vizsgálat a nem, faj és egyed vonatkozására vezetne vissza, hanem a járulékot hordozó alanyával összefüggésben nézzük.

A járulék természetéről helyesen jegyzi meg, hogy az nem a dolgoknak a mi-ségét, hanem a milyenségét mutatja meg. Csakis konkrét járulék tartozik a praedicabile-hez, mert az elvont járulékok, pl. fehérség konkrét alanyról (pl. erről a falról), nem állítható s így nem is sorozható az ötödik állíthatóság csoportjába.

1. A járulék szembenáll az állaggal (contradistinguitur). Tényleges bennlét az alanyban nem kívántatik.

2. Valós különböztetés van a hordozó alany és járulék közt.

⁵³ Illa sola et omnia sūnt propria huius praedicabilis, quae apta sūnt esse ín pluribus extra essentiam, necessario tamen connexa cum re cui insunt. 219. l.

3. A járulék fogalmában bent van az esetlegesség. Tehát nem szükségképpen van jelen alanyán. Ez az egyes járulékokról külön-külön mondható, de hogy állag, alany teljesen járulékok nélkül legyen, az lehetetlen. Eme tulajdonsága által különbözik a sajátos jegytől. — Visszautasítja éles érveléssel azoknak az újabb bölcsezőknek az állítását, kik nem a járulékoknak a hordozó alanyon való jelenlétét vagy attól el választhatóságát tartják a járulék lényeges természetének, hanem csak azt, hogy ezek a járuléki határozmányok nincsenek szükségképpen minden hasonló alanyon, amint az pl. elkerülhetetlen a sajátos jegy esetében (227. 1.).

///. *Alapnemek, kategóriák (Praedicamenta, 229—401.*

A kategóriákról szóló tanításának megkezdése előtt ismerteti Aristotelesnek a kategóriákról írt könyvét. Majd elkezdí saját fejtegetéseit.

Első értekezése a többértelmű és az egyértelmű fogalomszókról tárgyal (De aequivocis et unívocis 232—248. 1.). Első kérdés az, hogy vájjon csak a szavaikra vonatkozik-e az egyértelmű és többértelmű szavaknak a filozófiai meghatározása vagy pedig a dolgokra? Pázmány ez utóbbi vélemény mellé áll, amit Sotoval együtt vall.

Behatóan vizsgálja Aristotelesnek a fogalmakra vonatkozó meghatározását, helyesli a többértékű szavaknak meghatározásába belefoglalt ezt a két emelet: Külsőleg teljes egyezés; viszont a névvel jelzett vonás a két dologban ne legyen azonos, (különben már egyértelmű-, vagy hasonló értelműről (unívocae et analoga) van szó. Megemlíti Aristotelesnek felosztását: nem szándékolt és szándékolt többértelmű szavak.⁵⁴

Az egyértelmű fogalom magyarázatánál (qu. 3.) Aristotelesre támaszkodik s vallja, hogy egyértelmű az a fogalom, amely egy és ugyanazon iközös névvel azonos alapot jelent több dologban (pl. az ember Péterben, Pálban stb.); ez a közvetlen egyértelmű (t. i. az a közös alap, amely több dolgot egyértelművé tesz), maguk a dolgok pedig a közvetett

⁵⁴ Aequivoca a casu, aequivoca a consilio.

(mediata) egyértelműek. A közös alap minőségére nézve vannak, kik csak a dolgok lényegére vagy lényeggel közvetlen összefüggésben levő közös alapot tartanaik alkalmasnak egyértelmű fogalmak létrehozására (így Caietanus, Toletus, Fonseca, akik Aristotelest is idézik). Pázmány inkább az ellenkező vélemény felé hajlik (Duns Scotussal), járuléki közös alappal bírókat is elfogad egyértelműeknek, bár szerinte is valószínűnek látszik, hogy Aristotelesnek erre vonatkozó gondolata más (242—43.).

A denominatív (elnevező) fogalom eredetét valamely formától veszi, amelytől elnevezése nem teljesen különbözik, hanem csak végződésben; nyelvtani elváltozásban jut kifejezésre a közös eredet, de eltérő jelentés. Három elem különböztetendő meg: alak (forma, pl. grammatica); az, ami ezt a formát bírja (homo peritus grammaticae), és a név, amely a formától ered (grammaticus).

Itt fejtegeti az egyedi és elvont fogalom közti különbséget is. A természet önmagában véve: elvont fogalom; más-sal összekötésben, mint összetett fogalom: alanyával, vagy létezésével, vagy azzal, aminek mintegy része, amellyel együtt képez valamit: ez az egyedi, konkrét fogalom. Vitába száll Durandus, Duns Scotus és Soto véleményével, amely az egyedi fogalomtól csak a forma vagy természet jelentését várja; Aristoteles-szel, Fonsecaival, Ferrariensis-szel együtt az egyedi fogalomnak formát és alanyt együttesen kifejező szerepét állítja.⁵⁵

A második értekezésben a hasonló értelmű fogalmak (analogia) feldolgozását találjuk (248—267. 11.). Irodalomtörténetileg tisztázza az analógia fogalmát. Quintilianus (Lib. 5. c. 6.) szerint analógia: arány vagy hasonlóság. Az arányt meghatározza Euclides,⁵⁶ az arányosságot (proportionalitas) Clavius.⁵⁷

⁵⁵ Nomina concreta significare compositum ex forma et subiecto illám recipiente. 247. 1.

⁵⁸ Lib. 5. in definitione 3.: duarum quantitatum eiusdem generis mutua habitudo secundum quam scilicet illae dicuntur aequales vel inaequales, maiores vel minores. 249. 1.

⁵⁷ Proportionalitas: similitudo et convenientia inter duas proportionem; sicut enim duae quantitates inter se collatae proportionem habent, ita duae proportiones proportionalitatem. 249. 1.

A hasonló értelmű (analóg) fogalom lényegét teszi, hogy egy és ugyanazon név olyan közös tulajdonságot jelöl két vagy több dologban, hogy a hasonlósághoz valami hasonlót-lanság is vegyül (249. 1.). Cáfolja Joannes Jacobus Pavese nápolyi bölcselethez (XVI. század) az analóg fogalmakat tagadó nézetét.

A skolasztikus filozófia tana szerint ő is két analógiát különböztet meg: tulajdonító és arányossági analógiát. A tulajdonító analógiának nem különböző fajtáit részletezi (ok és okozat; tartalmazó és tartalom; cél és jelzett; egész és rész; részleges és egyetemes), hanem inkább belső lényegének kérdése érdekli. Szerinte az ilyen analógiát nem az azonos belső szempontok hozzák létre, hanem a fő analógiáshoz a mellék analógiás tagoknak okozati vagy egyéb kapcsolata. Egyben van meg belsőleg az analógiát létrehozó tárgyi alap, ehhez valami vonatkozása (*habitudo*, *ordo*) van a mellék-analógiásoknak (250—256. 1.).

Az arányossági analógiákban közli Caietanus meghatározását,⁵⁸ amely Aristotelesre (1. *Ethic.* c. 6.) támaszkodik. Pázmánynak megvan a maga, a közöstől eltérő véleménye. Magyarázata után ezt a megállapítást teszi: azok között van arányossági analógia, melyek közt analógiás fogalommal jelentett azonos alapra vonatkozó magatartásnak a hasonlósága megvan. Az eltérés Pázmány e meghatározása és sok korabeli bölcselethez meghatározása közt az, hogy míg a többiek az analógiás alapot a közös fogalomban látják, addig Pázmány szerint ez a fogalom, csak utal a közös alapra, mint az analógia létrehozójára, de nem ez maga az analógia.⁵⁹

A lény analógiás jellegével bizonyítja, hogy az analógiás fogalmak formai és tárgyi fogalmak (*conceptus formális et obiectivus*). Sok finom elméleti kérdést vet még föl az eddigiekén kívül s szédületes mélységek, különböztetések közt járva igyekszik az analógiáknak bonyolult kérdéskörére (263—267, 1.) rávilágítani.

⁵⁸ Cap. 3. de Analógia: *Analogia quorum nomen est commune et ratio proportionaliter eadem*, 256. 1.

⁵⁹ *Eadem ratio significata nomine analogo*. Pázmány meghatározása: *analogia proportionis sunt illa, quae habent similitudinem habitudini® ad eandem rationem significatam nomine analogo*. 258. 1.

A harmadik értekezésnek a tárgya: a kategóriák általában (267—288. L). Aristoteles, hogy sikerüljön bölcseletileg rendezni ismereteinket, osztályozta a fogalmakat. Az ismeret és valóság világát olyanformán rendezte, hogy minden valót a legfőbb állítmányok, vagy nemek valamelyikére vezetett vissza. Ezeket a legfőbb nemeket kategóriáknak (latinul: praedicamenta) nevezte el, magyarul állítmány, mert az összes létező dolgokról ezek közül valamelyik mint állítmány állítható.

Arisztoeifis logika jában (Categ. I. 3. 5.) tíz kategóriát állít föl. Szerinte a tíz kategória: állag (οὐσία πρώτη), és kilenc járulék (συμβεβηκός): minőség (τὸ ποῖον), mennyiség (τὸ κείσθαι), vonatkozás (τὸ πρὸς τι), tevékenység (τὸ ποιεῖν), szenvedés (τὸ πάσχειν), hely (τὸ ποῦ), idő (τὸ ποτε), helyzet (τὸ κείσθαι), állapot (τὸ ἔχειν). Metafizikájában azonban ezt a számot négyre csökkentette: állag, mennyiség, minőség, vonatkozás (MeTáph. XII. 5, 1; III. 2, 9, XIV. 2, 24.).

Pázmány a középkori filozófia felfogásához híven a tízes felosztást fogadja el. — Különbség van a logikai és a metafizikai kategória közt. Míg ez utóbbi a létező kategória belső természetét s az alája tartozó ténylegesen létező dolgokat vizsgálja létezési, metafizikai mivoltukban, addig a logikai értelemben vett kategória az állíthatóság szemszögéből nézve a fogalmakat, az állíthatósági rendet állapítja meg s nem egyéb, mint egy legfőbb nemnek s az alája rendelt nemeknek, fajoknak és egyedeknek rendezett sora.⁶⁰

Pázmány kategória-fogalma a következő elemekből tevődik össze: *a)* a kategória nemcsak a legfőbb nem, hanem több fölé- és alárendelt állítmányoknak az összesége. *b)* Az állítmányok ilyen rendezése nem a dolog részéről van (non est a parte rei), hanem az értelemről. Ebben Fonseca ellen van Soocianas pártján, *c)* Az állítmány belső mivoltában nem tisztán észlény, hanem valós lény (268. L). *d)* Az állítmány nem mondható egyértelműleg (univoce) mind a tíz kategóriá-

⁶⁰ Joannes a S. Thoma meghatározása szerint (Log. II. P. qu. XIV. art. 1., cit. ab Erdey: Log. pag. 118.): Series seu ordinatio praedicatorum superiorum et inferiorum descendens ab aliquo supremo genere, quod praedicatur de omnibus inferioribus usque ad individua, quae sunt subiecta omni superiori.“

ról (v. ö. a substantia és accidens közti nagy különbség, 269. l.).

Mivel a kategória több állítmánynak rendezett sora, fölmerül a kérdés, melyek azok az állítmányok, amelyek e sorban helyet foglalnak? Pázmány erősen Fonseca-ra (5. Metaph. c. 7. qu. 4.) támaszkodva a következőket mondja: A lehetlenségek (impossibile) semmiképen nem foglalhatnak helyet a jkategória-sorozatban. — Tisztára észlények kategória-sorozata megalkotható, de azok közt a kategóriák közt, amelyekről Aristoteles tárgyal, helyük nincsen. Csak a valós lények tartoznak bele az aristotelesi kategóriákba, de úgy, hogy a tényleg még nem létezők, de possibile-k is besorozhatók. Nemcsak nemek és fajok, hanem egyedek is bennfoglaltatnak. Többértelmű (aequivoca), hasonló (analogia) és összetett (complexa) fogalmak nincsenek bent a kategóriákban. — Ed-dig Fonseca-ra támaszkodik, most azonban eltér véleménye arra nézve, hogy vájjon csak teljes, vagy nem teljes (completa, incompleta) és milyen értelemben vett nem teljes lények foglalhatók a kategóriás sorozatban. A teljes és nem teljes fogalmának vizsgálatában nem teljesnek csak azt tartja, mi egy vele egyenlői adottság által úgy válik egésszé és tökéletesítetté, hogy a kettőből egy lényeg s egy önmaga által való egység (unum per se) lesz.

Az aristotelesi kategóriákban bennfoglaltatnak: *a*) a fizikailag befejezett lények (pl. a testből és lélekből álló ember), de nem azok részei (tehát nem a test vagy nem a lélek); *b*) a metafizikai részek, fizikai részek nem (genera), bár a fizikai részekből elvonás útján állítmány képezhető. — Megjegyzendő még, hogy a fajalkotó jegy (differentia) sem foglalhatik ebben a sorban, éppen azért, mert a differentia nem tekinthető a nem alárendeltjének, benne nem található meg (275. l.).

Az aristotelesi kategóriák konkrét és nem elvont fogalmakat foglalnak magukban. Az állagra, mint kategóriára nézve ez általánosan elfogadott vélemény. Pázmány ezt kiterjeszti a többi kilenc járulékkategóriára is. A bölcselek véleménye elűtő. Aristoteles felfogása biztosan nem állapítható meg. Pázmány Szent Tamással, Fonseca-val, Avicennával és Soto-val ellentétben Toletussal, Niphussal és Caïetanussal vallja

(persze önálló gondolatmenetben) a járulék-kategóriáknak konkrét fogalom-sorozatát.

A kategóriák egymásközi kapcsolataira véleménye (egyező Szent Tamáséval, Duranduséval, Toletus-, Fonseccáéval): biztos az, hogy minden kategória formális tárgyi alakokban különbözik a többitől, de éppen úgy biztos az is, hogy vannak olyan kategóriák a járulékok között, amelyek dologilag azonosak az állaggal és csak észbeli megkülönböztetés áll fent dolog és kategóriás járuléka közt. Vannak olyan kategóriák, melyek egymás nélkül lenni nem tudnak.⁶¹

Ismerteti a kategóriák tizes száma ellen szóló tekintélyes szerzőket és véleményeket érveikkel együtt. Majd megállapítja, hogy a számok pontos elnyerésére előbb azt kell megvizsgálni, honnan adódik, mi az alapja a kategóriák különbözőségének.

Két vélemény ismertetése után kimondja, hogy a kategóriák számbelileg nem az első állaggal való különféle meg egyezési mód által különböznek egymástól. A számbeli különbözőség a legfőbb természeteknek a különbözőségéből áll elő s annyi a kategóriák száma, amennyi az egyértelmű nemmel nem bíró legfőbb szempontok száma. — A bölcselek legnagyobb része a tizes felosztást fogadja el. Pázmány is megtartja ezt a felosztást, bár kifejezi, hogy inkább a tekintélyek, mint meggyőződése alapján teszi. Sőt bizonyos, hogy más a véleménye. Kifejezetten mondja^ hogy a situs és habitus nem különböző kategóriák. De hogy másokat meg ne botránkoztasson, ő is tíz kategóriát fogad el.⁶²

A negyedik értekezésnek a tárgya: az állag (substantia, 288—301. 11.). Ismerteti röviden Aristotelesnek az állagra vonatkozó tanítását, körülírását (meghatározás szoros értelemben lehetetlen, mert fölötte nem már nincsen) és hat tulajdonságát. Az állagon, mint kategórián mindig az első (substantia prima) és nem a második (substantia secunda) állagot kell értenie Az állag végső metafizikai gyökere nem

⁶¹ Pl. az *actio sine passione, relatio sine fundamento.* az „ubi“ sine subiecto etc. 277—283. 1.

⁶² *Tamen loquendum censeo cum pluribus et non nisi inter doctos aifirmandum, non esse decem praedicamenta, ne temere multorum aures offendantur, ut Fonseoa loco-citato. 287. 1.*

a lényeg (hiszen a járuléknak is van lényege s mégsem állag), nem az önmaga által létező lényiség (ens per se existens, mert pl. az állagot létesítő különbségek sem járulékok, hiszen nincs hordozó alanyuk), nem a fizikailag teljes ^xdolog (mert ugyanaz mondható itt is, mint előbb, hogy a differentia-k, különbségek is ilyen fizikailag teljes dolgok). Az állag lényegéhez tartozik, hogy *a*) teljes legyen, tehát mint rész ne tartozzék máshoz, és hogy *b*) bírja a subsistálás, a magában-levés, létezés elvét (princípium subsistendi); *ej* harmadiknak veszi még Pázmány az elvonatkoztatást, mind a tényleges, mind a képességi létezésétől.

A pontosan körülhatárolt állásfogalomba, mint kategóriába, nem sorozható be Isten (így Fonseca, Molina, Valentia, Zumel, Soto, Toletus, Soncinas, Aristoteles és mások is), bár van ellentétes vélemény is (Gregorius, Occam, Gábriel, Mayron). — Nem lehet az állag-kategóriában Istennek helye, mert *a*) az egymástól való részesedés és függés analógiát teremt, már pedig az összes teremtett substancziák függenek Istentől, mint teremtőtől, s így csak analóg fogalmak: Isten és a teremtett substancziák; *b*) a kategóriák elrendezettsége az, hogy a fajalkotó jegyek nem foglalhatnák a felsőbb nemben, már pedig Istenben a fajalkotó jegyek tökéletességei föltétlen megvannak; *c*) Istenben minden teremtetlen, a substancziákban minden teremtett, így nincs semmi közös alap kettejük közt, ami által egyértelműen (univoce) összekapcsolhatók volnának. (Ez utóbbi bizonyíték: Szent Tamásnál, Mayronnál és Zumelnél is.) Krisztus és az angyalok (és az egek) bennvannak a substanczia-kategóriában (298—299.). — Pázmány mindezt azért mondotta el, hogy világosságot derítsen a különböző minőségű substancziák felosztására. Szerinte ez a helyes felosztás: 1. természetes és természetfölötti állag; 2. a természetes: anyagi és anyagtalan; 3. az anyagi: testi és test nélküli.⁶³ Pázmány tévesen nem azonosítja a res corporea-t és a res materialis-t. É nézetének alapja fizikai szemlélete, amit bővebben fizikájának második részében fejt ki, ahol szerinte az egek anyagnélküli tes-

⁶³ Substantia: 1. naturális et supernat., 2. naturális: materialis et imaterialis, 3. materialis: corporea et incorporea.

tek. Véleményét Szent Tamással is megtámasztja.⁶⁴ — Szent Ágoston is hasonlót tanít (*angelos dicant esse animalia*), de ezt még Pázmány is sokallja s megmagyarázza Szent Ágoston szavainak helyes értelmét (*tamen animalia revera non sūnt. 300. 1.*).

Ötödik értekezés: a mennyiségről (*De quantitate, 301—338. L.*). Összefoglalja előbb röviden Aristoteles könyvének tanítását a mennyiségről. Utána keresi a mennyiségnek, mint kategóriának a lényegét és legfelső nemét (301—313. 1.). A skolasztika nem fukarkodott a kérdés megoldásával, sokat foglalkozott vele, sok véleményt vetett fel, közben egyre jobban tisztult a mennyiség fogalma. — Pázmány is sok véleményt ismertet, de egyiket sem fogadja el. Suarez tanát is hozza, tisztelettel kezeli, de nem fogadja el. Suarez szerint a mennyiség lényegét (ratio formális) csak hatásain keresztül lehet kifejtteni, s ez a hatás, hogy az állag a térben ki tud terjedni. A mennyiség ratio formálisa tehát, hogy ez a gyökere a helyi kiterjedésnek, áthatlanságnak (*impenetrabilitas*), s ezt a hatását közli alanyával, amely így alkalmassá lesz, hogy helybelileg kiterjeszkedjen. Tehát az állag közvetlenül nem alkalmas a helyben való kiterjedésre, csak annyiban, amennyiben erre a mennyiség képesíti. Pázmány visszautasítja Suareznek ezt a véleményét. Szerinte a mennyiség lényege a részeknek a kiterjedtsége az önmagukhoz való vonatkozásban, úgy hogy csak a mennyiség rendelkezik önmaguk által kiterjedő részekkel és lényegileg csak a mennyiség bír az állag részekkel, hogy kiterjeszkedni tudjon, (így Fonseca, Duns Scotus és Valentia is 311. 1.)

Aristoteles szakaszos és folytonos mennyiséget különböztet meg (313—320. 1.). Pázmány kimutatja, hogy a vonal, a felület és a test folytonos mennyiség. A helyet és az időt szintén a folytonos mennyiség fajainak tekinti, a mozgást azonban nem (320—23.). Mélyreható vizsgálódásokat szentel a szám mibenlétének a földérésére (323—36.). Első kérdése, hogy különbözik-e a szám a dolog természetéből kifolyólag a dolgok egységeitől, s így a számlált dolgoktól?
a) A szám a számlált dolgoktól nem egy különálló járuléki

⁶⁴I. qu. 3 art. 1 et 2.; és qu. 50. art. 1. et 2.

valami, *b*) A számbeli egység nem különbözik a dolog természetéből kifolyólag a dologtól, amelyé az egység, s így a számlált dolgoktól sem különbözik. — Másik kérdés, hogy a szám megvan-e a dolgok rendjében az értelem működése előtt? Egyik vélemény ezt tagadja; a másik állítja (Soncínas, Javellus, Gregorius, Gabriiel, Occam, Capreolus, Heruens, Mayron, Halensis) hogy a szám valós lény függetlenül az értelemtől s nem egyebek, mint magok a felosztott egységek. A szám abszolút járulék. (Accidens absolutum, nam omnis quantitas est accidens absolutum 329, 1.). — Harmadik kérdés: a szám a szakaszos mennyiségnek egyik faja-e? A mai skolasztikus filozófia álláspontja nem vitás, kifejezetten a szakaszos mennyiségek közé sorolja a számokat. A középkori skolasztikában azonban nem volt ilyen egységes az állásfogalás, akadtak, akik a kategóriák közé csak a valós egységgel rendelkező dolgokat sorozván, a számban, a számbeli egységekben csak járulékos összetartozást látnak, s azt a mennyiség kategóriájába sorozhatónak nem tartják. Nagy nekikészüléssel és hosszasan bizonyítja Fonseca is, hogy a szám nem a szakaszos mennyiségnek a faja. — Pázmány véleménye (Szent Tamás, Caïetanus, Durandus, Soncínas, Javellus és Suarezzel együtt) azonban az, hogy „a szakaszos mennyiségnek az egységeiből összetevődő szám valóban a szakaszos mennyiségnek egyik faja“ (332. 1.).

A beszédet is a szakaszos mennyiségek közé sorozza (Fonsecának ellentmondva), de ilyen megkülönböztetéssel: nem a mozgásoknak és a hangoknak a száma, hanem az egymás után következő időterjedelemnek (amit a beszéd közlése igénybe vesz) a száma képezi a szakaszos mennyiségnek egyik fáját (336—338. L).

Hatodik értekezés: a vonatkozásról (De relatione, 338—378. 1.). Aristoteles tanának rövid vázolása után röviden bizonyítja (340—42. 1.) a valós vonatkozás létezését. Az egész skolasztika vallja ezt, kivéve a nominalistákat. Pázmány Fonsecát idézi: egyenlő és nem egyenlő; hasonló és nem hasonló; atya és fiú; megtalálható magukban a dolgokban az értelem munkáján kívül is, ám ezek a vonatkozások is valós dolgok is, tehát van valós vonatkozás. — A vonatkozás akkor valós, ha alapja és határfogalma valós s azonkívül, ha az egyik

vonatkozás alapja valóban különbözik az ellentétes vonatkozás alapjától és az egyiknek a határfogalma a másiknak határfogalmától (342—44). így a skolasztikusok nagy része: Soncinas, Duns Scotus, Capreolus, Ferrariensis, Fonseca, Szent Tamás. Fonsecával ellentétes az a nézete, hogy a határfogalomnak (*terminus ad quem*) is valósnak kell lennie. Ugyanitt említi a következményeket: *a*) egy nem-lény nem tud valós vonatkozásban lenni egy valós lényvel; *b*) ugyanazon számbeli azonosságnak a viszonya önmagához nem valós, hanem csak észbeli vonatkozás (*non habet extrema realiter distincta*); *c*) ha ugyanaz a fehérség helyeztetik két alanyba, nem volna a kettő közt valós vonatkozás (*de* hogy miért, Fonseca nem jól jelöli meg az okot, Caietanus és Molina azonban már helyesen). — Alapja, másképpen föltétele a vonatkozásnak lehet (345—52): *a*) mennyiség vagy egység (*idetartozik*: hasonlóság, egyenlőség, azonosság, mennyiség, minőség) és *b*) a képesség s annak cselekvése (ilyenek: *relationes paternitatis, producentis, propinquitatis, distantiae* stb.) — Ezek a kategóriás és átfogó vonatkozások (*relationes reales et praedicamentales*), a többi csak bizonyos szempont szerint való vonatkozás, de léttartama nem merül ki csak a vonatkozásban (*relatio secundum dici*).

Mi az, amiben közvetlenül benne van a vonatkozás, mint alapan?: *a*) biztos, hogy ilyen alap lehet a mennyiség és minőség; *b*) az állag közvetlen alapja lehet valós kategóriás vonatkozásnak (ez van az ok és okozat közt; így a skolasztikusok nagy része); *c*) vonatkozás nem lehet alapja más vonatkozásnak (mint azt Duns Scotus állítja), mert így végtelen sor állna elő; *d*) hogy valami valós vonatkozás alapja legyen, szükséges, hogy a (határfogalomhoz, amire irányul, bensőleg hozzátartozzék; éppen azért a külső elnevezések nem valós vonatkozások (*res enim dicitur visa, praedicata, etc. a visione, praedicatione etc. existentibus in homine vidente*); *p*) amint az állagban alapszik a faji azonosság vonatkozása, ugyanúgy alapozódnak a többi kategóriákban: a cselekvésben, a helyben, időben stb. (a vonatkozás kivételével) hasonló vonatkozások.

Meglepő Pázmánynak az a megállapítása a többségi és nagyobbnevű skolasztikusokkal szemben, hogy a vonatkozás

nem különbözik valósan a vonatkozás alapjától; valós mivoltát alapjától bírja, bár megengedi, hogy az az alapban igazi és valóságos formai alap (*vera et reális ratio formális*), de attól csak észbelileg és nem valósan különbözik. — Már akkor is és most is más volt a bölcselek véleménye s éppen ezért bőségesen igyekszik Pázmány igazolni álláspontját (elene van Caietanus-, Capreolus-, Fonseca-, Szent Tamásnak; 352—64.). Abban a dologban, amely végpontja valamely vonatkozásnak, pl. a fiú a fiúság-ban: van valami abszolút (*ratio absoluta substantiae*) és van valami másra néző (*respectiva*). A vonatkozás elhatárolását a fogalomnak az abszolút és nem a relatív szerepe jelzi. A vonatkozás kategóriás természetét vizsgálva, lényegül azt tudja be, hogy ezeknél mind közös az „esse ad“; ebben az összes vonatkozások megegyeznek, viszont nincs más, sem állag, sem járulék, amelyben ez a tulajdonság megvolna. A legfőbb neme pedig e kategóriának az a vonatkozás, amely csak az esse ad-ot nézi, de nem annak faji különbségét, mert a vonatkozás minőségére nézve lehet hasonlósági, mennyiségbeli, cselekvésbeli stb. Ezeket a faji különbségeket nem néző vonatkozás a legfőbb neme a kategóriának. A faji különbséget egy meghatározott, konkrét alapra és határfogalmakra épített vonatkozás adja. — Az egyedi vonatkozást pedig ugyanazon alappal rendelkező vonatkozásnak különböző fokozatai képezik. A vonatkozás felosztásában fejtegetése hiányosnak látszik, nem említi a valós és a logikai vonatkozást, nem mintha ezt nem vallaná, hanem, mert itt csak a valósról beszél az egész értekezésben. — Említi a kölcsönös és nem kölcsönös vonatkozást. Tud a praedicamentális (= *accidentális*) és a *transcendentalis* (= *essen - talis*) vonatkozás közti különbségről. Érthetetlen módon tagadni látszik a *transcendentalis* vonatkozást. Gondosabb vizsgálatra azoban kitűnik, hogy azt megengedi, csak kifogásolja egy abszolútnak a lényegéből eredő vonatkozás állítását (365—378. 1.).

Hetedik értekezés: a minőségről (*De qualitate*. 378—387. 1.). Ismerteti Aristoteles tanítását. Tág értelemben bármilyen meghatározást, amely a dolgok minősítését szolgálja, minőségnek nevezhetünk. Aristoteles nem határozza meg pontosan, csak annyit mond: a minőségi kategória az, amely a

minőségről neveztetik⁶⁵ — Pázmány szerint ez annyi,' mint nem ismert dolgot egy másik nem ismerttel magyarázni meg (ignotum per ignotum explicare, 380. 1.). Fonseca meghatározása sem tetszik neki.⁶⁶ Pázmány maga ad leírást erről a kategóriáról:⁶⁷ szerinte az ő meghatározása kizárja az összes többi kilenc kategóriát, csak erre illik s így ez jó. — A minőség fajainak Aristotelestől megállapított sorát elfogadja, csak a sorrenden változtat s a skolasztikus filozófia hatása alatt elhelyezi az arisotelesi felosztásban: qualitas naturalist és supernaturalist, az operatívát és non operatívát.

Nyolcadik értekezés: A hat utolsó kategóriáról (387—397. 1.). Az arisotelesi kategóriák tízes számát a skolasztikus filozófia nagyban és egészben mindig elfogadta, de kifogások itt-ott kezdet óta hangzottak el ellene. Pázmány, mint hagyománytisztelő, szintén hangoztatja, hogy ki kell tartani a tízes szám mellett, de ez nem akadályozza őt abban, hogy nyíltan bizonyítsa, a két utolsó kategória (situs, habitus) benne van az előzőkben,

A hat utolsó kategóriára nézve sokak véleménye az volt, hogy azok természetüknél fogva abszolútnak és vonatkozásbélinek az összetétele; Pázmány szerint téves e nézet, mert az a dolog, ami egy kategóriába helyeztetik, az mindig egy önmaga által (unam per se), tehát kategóriájának is ilyennek kell lenni. — Fonseca és mások véleménye szerint ez a hat kategória abszolút és egyszerű, de csak külsőséges járuléka a dolgoknak. — Pázmány ezt elveti s Durandussal együtt e kategóriákat a dolgok belső és járuléki formáinak mondja (388. 1.). — A cselekvés és szenvedés, hol és mikor kategóriáinak a magyarázatában nem tér el az akkori felfogástól. A helyzetet és állapotot Fonsecával és Javellussal együtt nem tartja igazi kategóriának s meggyőződése, hogy igazi filozófiai értelemben Aristoteles sem tekintette annak.

Nyolcadik értekezés: utókatégoriák (De Postpraedicaementis, 394—399. 1.). Aristoteles a kategóriák után következő,

⁶⁵ Quale est quod a qualitate denominatur.

⁶⁶ Accidens absolutum, intrinsecum subiecto, non a matéria, sed a forma proficiscens. 380. 1.

⁶⁷ Qualitas est speciális rei accidentalis, absoluta, perfecta et secundum se extensionem non requirens affectio. 381. 1.

azok között el nem helyezhető, azoknál kevesebb, tökéletlenebb lényiséggel rendelkező fogalmakat *postpraedicamenta*-knak (utó kategóriák) nevezi. Aristoteles ezeknek öt osztályát különbözteti meg: 1. *oppositio*, ellentét; 2. *prioritas*, előbbvalóság; 3. *simultas*, együttesség; 4. *motus*, mozgás; 5. *modus habendi*, létmód. Ezek közül Pázmány az ő tárgyalási módjához mérten aránylag röviden csak az első hármat tárgyalja, E tanában sem az akkori, sem a mostani filozófia megállapításaival szemben különöset nem hoz.

IV. Magyarázatok Aristotelesnek az ítéletekről szóló könyvéhez (In libros Perihermenias Aristotelis, 400—450. l).

Eddig a fogalmakról volt szó, most következik az ítélet. Az aristotelesi könyvek sorrendjéhez való ragaszkodás okozta, hogy a logika tárgyalásának menete Pázmánynál sokban eltér a maitól. A mai könyvekben sokszor más helyen találjuk a tárgyalt anyagot, mint a skolasztikusoknál. Az egyértelmű, többértelmű és analóg fogalmak ismertetése Pázmánynál is, a mai írónál is az első részben, a fogalmaknál szerepelnek, a fogalomszók természetét fejtegető ismertetések azonban a régieknél Aristoteles nyomán a második részbe, az ítéletekhez került át.

Így most e második aristotelesi könyvnél van szó a fogalomszókról. Pázmány e fejtegetéseit úgy kell tekintenünk, mint amelyek nem az aristotelesi tannak szorosán vett magyarázata és kibővítése, hanem — a mester tanának rövid, öt és fél oldalnyi, hű összefoglalása után — egészen önálló fejtegetések, amelyekhez csak egy-egy gondolatot, vagy kiindulópontot vesz Aristotelesből. Pázmány két értekezésben adja magyarázatát.

Az első értekezésben (406—420. l.) az ítéletek elemeiről: a szavakról tárgyal. Legelőbb is fölteszi a kérdést: a szavak természetüknél fogva, vagy az emberek megegyezésénél fogva jelentik-e a dolgokat? Az ember értelménél és természeténél fogva gondolatai kifejezésére és közlésére alkalmas, aminek legjobb eszköze a beszéd. A szavak közt van sok olyan, mely természetes jele a dolgoknak, vagy belső lelki tényeknek, mégis Aristoteleszel együtt azt kell mondanunk, hogy a szavak nagyrésze az emberek megegyezése és elhatározása foly-

tán jelentik a dolgokat (408. 1.). — A szó a fogalom által megjelenített dolgot jelenti. A szavak, mint jelek, természetükénél fogva arra rendeltetnek, hogy valamit jelentsenek, vagy belső lelki tényt (gondolat), vagy valami dolgot az értelmén kívül: kő, fa stb. Nem a *conceptus* formálist (= értelmi *actus*), hanem a *conceptus obiectivus* jelentik a szavak. Például mikor mondom: aranyat adok neked, ez nem arany fogalmat, hanem aranyat, tárgyat jelent (412. 1.). Különös Pázmánynak az a véleménye, hogy az „*est*“ szerepét az ítéletben nemcsak *copula*-nak, köztöszónak tartja, hanem szerinte létezőt, *existentiat* jelent. A mai filozófia ezt nem vallja: *Dico: verbum est, in omni euuntiatione esse praedicatum, ac proinde significare existentiam quam subiecto attribuit* (416. 1.).

A második értekezésnek (420—450. 11.) mindjárt a kezdetén adja a legújabb logikákban is anyi figyelemmel kísért lélektani összetételét az ítéletnek. Dicséretére válik, hogy a mai kutatások eredménye őt a legnagyobbrészt igazolja. Az ítéletet összetett értelmi működésnek tartja, de nem úgy, hogy a fogalmaknak kettős neméből: felfogó és ítélő fogalmakból van összetéve, hanem külön-külön felfogja értelmünk a szélső fogalmakat (alany, állítmány), majd a *copula* segítségével összetartozóságukat. Úgyhogy az ítélet nem egyszerű minőség (*qualitas*), hanem több egymástól valósan különböző működésből és minőségből van öszetéve. Itt Molína ellen van, és együtt Occammal. — Az ítéletnek ismeretelméletére áttérve tartja, hogy az ítéletek vagy igazságot vagy tévedést tartalmaznak. De nem *transcendentalis* igazságot kell érteni, sem mintha az ítélet igazsága lényegileg (*entitative*) azonos volna a megjelenített dologgal, hanem csak értelmi megegyezést.⁶⁸ Az ítéletek igazságával, vagy tévedésével kapcsolatosan kitér arra is, hogy az isteni értelemben a jövőbeli esetleges cselekedetekről igaz ítélet van. Így nekünk is lehet ezekről előre ítéletet mondanunk, amely

⁶⁸ *Veritas ergo propria actus intellectus, est conio^mitas in praesentando ipsius intellectionis cum re intellecta, et ideo Aristoteles ... veritatem aít esse in aninna... veritatem esse ipsam cognitionem... veritatem aít non esse in rebus, sed in intellectu.* 431. 1.

igaz lesz, ha egyezik az isteni értelem ismeretével, téves, ha azzal ellenkezik. Az ítéletek felosztása és azok megfordítása, fölcserélése egyezik a korabeli és jórészt a jelenlegi filozófiai megállapításokkal.

V. Magyarázatok a szillogizmusról szóló könyvhöz. (In libros Priorum Analyticorum Aristotelis 451—487. U.)>

Aristotelesnek e könyve a szillogizmusról szól. Analytica annyi, mint elemzés, fölbontás, mert a szillogizmus elemeit vizsgálja, főleg a formai elemeket: el özetek, következtetés, következmény. — Aristoteles érdeme elévülhetetlen a szillogizmus, a következtetés tanának kiépítésében. A következtetés módjáról, a szillogizmus természetéről, alakzatairól és módozatairól oly alapos pontossággal és helyességgel írt, hogy alig egy-két helyen szorult lényegtelen módosításra s Aristoteles óta jelentősebb haladást alig tett, mert nem is tehetett. A középkori skolasztikus filozófia nagy megbecsüléssel őrizte, adta tovább és képezte magát az aristotelesi szillogisztikus tudományban. Eme ismeretek szükségességének túlzott hangoztatása, a szerfölötti mód, amellyel azt tárgyalták, a jelentéktelenségekben való elmerülés ellenhatásként a humanistáknak az aristotelesi következtetés-tantól való teljes elfordulását s annak elhanyagolását eredményezték. Ez a két elelntétes felfogás — skolasztikus és humanista — öntudatlanul is érezteti hatását Pázmányra. Ez a hatás abban nyilvánul, hogy bár a szillogizmusról szóló tant ismereti, nagyra értékeli, — de a túlzástól is óvakodik s távolról sincs meg az a terjengősség s e tannak értékén fölül való méltatása, ami a régebbi skolasztikusoknál bőségesen megtalálható.

Aristoteles könyvének rövid tartalmi ismertetése után, az első értekezésben (457—469. 1.) a következtetés lélektani és ismeretelméleti keletkezését s logikai bizonyító erejének természetét vizsgálja: ugyanazok a kérdések, melyeket ma sem mellőzhet a logika. A két első kérdés taglalása hiányzik (457. 1.), a harmadikban a következmény elfogadásának lélektani folyamatát ismerteti. Biztos az, — mondja —, hogy a következmény elfogadása (assensus) függ az előzetek elfogadásától. De hogyan? Nem egy átfogó értelmi actussal

adjuk beleegyezésünket az előzetekbe és a következménybe, hanem két külön értelmi működéssel, bár ezek szorosan összefüggnek. E véleményével sokak ellen van (Soncínas, Occam, Gábriel, S. Thomas) s a sajátja egészen egyedülállónak látszik. Sokat vitatott kérdés: az előzetek a következmény okainak tekinthetők-e? Pázmány ilyen értelemben nyilatkozik: az előzet elfogadása nem benső oka a következmény elfogadásának, tehát nem formai vagy materiális oka, mintegy összetevő része, hanem inkább a létesítő okok nemébe sorolandó. így az előzet elfogadása a következmény elfogadásának nem része, hanem okozója. — Ha keressük, hogy az előzetek belátása és elfogadása gyakorolnak-e az értelemre meghatározó befolyást, kényszerítik-e a következmény elfogadására, Pázmány azzal felel, hogy az értelemben megvan a képesség az ítélethozatal felfüggesztésére, de ha mégis meghozza ítéletét, akkor annak milyenségét megszabja (466. L).

A második értekezésben (469—487. 1.) a szillogizmusnak aristotelesi meghatározásához fűzött finom és mélyenjáró ismertetését kapjuk a szillogizmus lényegének. A szillogizmusnak nemcsak az Aristotelestől, hanem a skolasztikus bölcsellettől származó felosztását is részletezve, saját megjegyzéseivel kísérve, megvitatta adja. Önállóságának s magát a tekintélytől függetleníteni tudó természetének bizonyosságát adja, mikor a nagy Stagirita egy állítását, amelyben a kövekezménynek az előzetekét meghaladó bizonyító erő tulajdonít,⁶⁹ nem fogadja el, mert szerinte a szabály: *conclusio semper sequitur debiliorem partem*, — nem enged meg kivételt. — Vitás kérdés volt a középkorban, hogy használható-e s így elfogadandó-e Galenusnak negyedik szillogisztikus alakzata

P est M

M est P

S est P

⁶⁹ Aristoteles 1. Prior. c. 2.: *ex maiori necessaria et minöre de inesse, sive probabili, sequi conclusionem necessariam. Dialectica. 479. 1.*

a három aristotelesen kívül, —Pázmány a vitában védelmébe veszi Galenust és alakzatát, annak hasznát látja s így elfogadja.

VI. Magyarázatok Aristoteles második analitikai könyvéhez (In libros Posteriorum Analyticorum Aristotelis, 488—682. II).

Aristoteles e bölcséleti könyvében a tudományos bizonyításnak s így magának a tudománynak az alapelveit rakja le páratlan meglátással, csaknem hiánytalan teljességgel. Az emberi szellem kiváló teljesítményeként, az igazi tudomány megalapozásaként kell ünnepeelnünk mindazt, amit a tudományos alapelvekről, a dolgoknak megismeréséről az okokon keresztül, a tudományos bizonyítás föltételeiről, a tudományok felosztásáról, a tudás eszközeiről mond. Ehhez a könyvhöz fűzi Pázmány a szokott módon magyarázatait.

Az első értekezésben (492—512. 1.) általában a tudás eszközeiről és főként a meghatározásról szól. A tudás eszköze: „a rejtett igazságot föltáró beszéd”.⁷⁰ E meghatározás nem enged helyet a tudás eszközei közt a módszernek Pázmány szerint; de köztük van: a bizonyítás, a meghatározás és fölosztás. Vannak ugyan elméletek, melyek csak a bizonyítást (a szillogizmust) tartják ilyen eszköznek: ez vezet a dolgok lényegének ismeretére, részeire s így fölösleges még fölvenni a meghatározást és fölosztást. Pázmány azonban a bizonyítástól világosan megkülönböztethető és jelentős szerepet betöltő tudásszervnek tekinti a meghatározást és fölosztást. A módszert viszont azért nem sorozza ide, mert az ugyan utat mutat a tudományos gondolkodásra, de maga rejtett igazságot a számunkra nem tár föl s így a fönti meghatározás értelmében kizáratik a tudáseszközök közül. Párhuzama a meghatározás és bizonyítás közt alkalmat ad a két gondolat-tevékenység természetére való alaposabb rávilágításra.

A meghatározással kapcsolatban (500—504. 1.) legelőbb védelmébe veszi a pyrrhonikusokkal szemben a meghatározásnak tárgyi lehetőségét, továbbá, hogy a meghatározás

⁷⁰ Est autem sciendi instrumentum: oratio, alicuius veritatis in alio latens, manifestativa, 492. 1.

vizsgálata a logikához tartozik. Igazi mivolta: a dolgok miségét kinyilvánító beszéd. Külön érdekessége tanításának, amit a modernek közül is sokan vallanak (azonban nem igen fogadható el), hogy a meghatározás elsőfázisú értelmi működés (operatio prima intellectus), egyszerű megragadása a dolgoknak és nem elmélyülés, reflexió útján létrejövő működés (ilyenek: idea universalis, iudicium stb.). Pázmány felsorolja még e vélemény védőit: Averroes, Zabarella, Soto, D. Thomas, Toletus. — A fölosztást, mint amely már nagyobb értelmi ráfüggedést kíván, már másodfázisú értelmi működésnek és ítéletnek mondja. A meghatározásnak két fajtát említi (504—511.): a lényeg- és az okmeghatározás. Az előbbi a belső okok segítségével, azaz a dolog metafizikai részeivel (genus et differentia); a másik a dolog külső okainak segítségével határozza meg a dolgot. A leírásról és névmeghatározásról itt nem beszél. — A járulókok meghatározása metafizikailag (per genus et differentiam) lehetetlen, ezek körülírással határozandók meg. A meghatározás helyességéhez tartozik, hogy világos szavakkal s nem metaforával vagy rokonalakú szavakkal történjék. Legjobb meghatározásnak azt tartja, amely a legfelső nem és a közbeeső összes különbségek által történik. Egészen egyszerű dolgokat, amelyek nem állnak metafizikai részekből (genus et differentia), nem lehet szoros értelemben meghatározni, csak leírni, például Istent. A meghatározáshoz szükséges lényeges állítmányok föl kutatásának módja: *a)* a dolgok járulékaiból és hatásaiból; *b)* összetétel útján (az utolsó különbségtől kiindulva fölfelé eljutunk a nemig); *c)* megosztás útján (a megtalált legfelső nemből haladunk lejjebb az utolsó különbségig). Arra a kérdésre, hogy a meghatározás bizonyítható-e a meghatározott dologról, Pázmány igennel válaszol, mert erre adva van a lehetőség a posteriori.

A második értekezés (512—548. 1.) a bizonyításról tárgyal. Előbb keresi, mi is Aristoteles meghatározása. Kettőt is talál a mesternél. Egyik: a bizonyítás tudást-szülő szillogizmus,⁷¹ a másik: a bizonyítás igazi, első, közvetlen és is-

⁷¹ Prior. Anal. c. 2. Démonstrationem definit: esse syllogismum scientialem, 512. 1-

mértebb okokból eredő ismeret.⁷² Ez utóbbit fogadta el és tartja ma is a skolasztikus filozófia. Pázmány maga ezt a meghatározást adja; A bizonyítás biztos és nyilvánvaló szillogizmus (513. 1.). Ez megfelel Aristoteles tanításának is. Jól emeli ki a nyilvánvalóságot a hitígazságnak homályával és az igazságnak biztos jellegét a valószínű bizonyítással szemben, amelyet Aristoteles is megkülönböztet és dialektikai, valószínű bizonyításnak nevez.

A bizonyítás természetének vizsgálatánál (514—531. 1.) fölveti a modern filozófiának Descartes-tól kezdve legtöbbször vitatott kérdését: minden ismeret előző ismeretből származik-e, minden ismeret föltételez-e maga előtt más ismeretet, vagy van olyan ismeret, melyet más nem előz már meg. A minden vonalon komolyan kételyben megmaradni nem akaró vagy végtelen, s így bizonytalan értékű, ismeretsorra magát ha gyni nem akaró bölcselet, de az értelmi működésnek és az igazság természetének a vizsgálata is kikerülhetetlenné teszi az önmagukban nyilvánvaló biztos igazságoknak elfogadását s ezeknek a bölcselet alapjául való tételét. A mérsékelt realizmus alapján álló középkori keresztény filozófia ezért önmagának s az aristotelizmusnak a megtagadása nélkül nem felelhetett mást, minthogy vannak ilyen igazságok. Természetes, hogy Pázmány felelete is ilyen természetű: van első ismeret, mely maga előtt mást föl nem tételez, — ennek kiváltásához azonban szükség van belső érzék működésére (*operatio sensus interioris*), ez pedig ismét a külső érzékek működését tételezi föl úgy, hogy a természeti síkon (más a hit világában, itt adhat Isten ilyen külső működések nélkül is első ismeretet) a z első ismeret bennünk: a külső érzékek megismerése.⁷³ Pázmány e nézete helytálló. A legvégső fokon keresi az első elméleti ismeretek eredetét. Ha azt önmagunkban, mint sajátosan értelmi működést nézzük, kellő megokoltságukat az érzéki ismerettel való eredeti kapcsolatuk nem adja meg, hanem bizonyító erejüket s föltétlen elfogadásuknak végső gyökerét: önmaguk fényében, az értelem számára

⁷² 1. Poster. Anal. c. 2.: *Demonstrationeim illám esse, quae constat ex veris, primis, immediatis, notioribus et causis conclusionis*, 513. 1.

⁷³ Az angyalok első ismerete természetesen más: *ipsis species infunduntur*, 515. 1.

teljes világosságot nyújtó nyilván valós ágúikban kéli látunk. (Például az azonosság, vagy ellentmondás elve.) — De a ráelmélő, rágondoló, reflektáló második értelmi működés s még inkább a harmadik következő, szillogisztikus működés már föltételez megelőző értelmi működést. Sok értékes megfigyelése közül, melyet a jó bizonyítás lélektani előzményeiről elmond, csak egy fontos ismeretelméleti kérdés fejtegetését vázoljuk. Legnagyobb nehézségnek mondja annak az eldöntését, hogy vannak-e olyan ismeretek (alapelvek), amelyek előzetes levezető (deductio), vagy rávezető (inductio) bizonyítás nélkül is nyilvánvalóak? Fonseca és még néhányan mások azt vallják, hogy ezek ismerete is okoskodás és tapasztalás útján származik, Pázmány azonban élesen helyesli Zabarellának e véleményre tett ama megjegyzését, hogy ennél az alapelvénél: az egész nagyobb az ő részénél, senki közülünk nem emlékszik, hogy ezt rávezető bizonyítással, induktióval ismertük volna meg. Pázmány véleménye e nagyfontosságú kritikai kérdésben ez: *a)* még az alapelvek megismeréséhez is szükséges *érzéki* megismerés, t. í. az alapelv fogalmainak megismerése, mert semmi sincs az értelemben, ami előbb nem volt az érzésekben; *b)* ezen alapigazságok értelmi elfogadásának igazi alapja mégsem az érzéki, vagy tapasztalati ismeret; *c)* nem elég az alapelv fogalmainak értelmi elfogadása, hanem szükséges a szélső (határ-) fogalmak belső összefüggésének értelmi megragadása; pl. nem elég csak fölfogni, hogy mi az az egész és mi a rész, hanem értelmileg egészében kell megragadni ezt az ítéletet, hogy az egész nagyobb részénél. Fölbecsülhetetlen Pázmány e tanítása, bölcselete természetének vizsgálatánál döntő. Kiütöközik elméjének mélysége, de a reáliákhoz ragaszkodó magyar természete is. Ebben a legnehezebb ismeretelméleti kérdésben olyan megoldást nyújt, amelynél biztosabbat a mai filozófia sem találhat. Kizárja a skepticizmust, mert vallja, hogy van biztos ismeret; kizárja a végtelen bizonyítási sort, mert van első biztos igazság; megmenti az értelmi ismeretnek az anyagin, érzékin felül való értékét, mert attól élesen elkülöníti, köztük lényeges fokozati különbséget állít; s megmenti annak tárgyiságát, hogy még a legelemibb és a legelső elméletismerethez is megkívánja az érzéki ismerés közreműködé-

sét. Olyan bölcséleti szintézis ez az ismeretelméletben, amely méltán keltheti csodálatra Pázmány bölcséletének minden kutatóját. — A saját maga megállapította igazságok után kimondja véleményét Aristotelessel, Soncinassal, Szent Tamással, Ferrariensissel, Gregoriussal, hogy okoskodás (discursus), bizonyítás nélkül, csupán a természetes ész világánál képesek vagyunk megismerni és értelmi elfogadásunkat nyújtani a legfőbb alapelvek felé. (Ilyenek pl. négy több, mint kettő; az egyik nagyobb részénél; ha egyenlőkből egyenlőket elveszünk, egyenlők maradnak; ha ketten egy harmadikkal egyenlők, azok egymásközt is egyenlők; — sőt vannak olyan alapelvek is, amelyek a maguk egészében tapasztalatiilag nem ismerhetők meg, pl. semmi sem tud lenni is, meg nem lenni is.)

A bizonyítás előzeteinek vizsgálatában arra' az eredményre jut, hogy az arisztotelészi szabályok a helyes bizonyítás érdekében okvetlenül betartandók. Ha föltétlenül biztos igazságot akarunk nyerni, szükséges, hogy az előzőek föltétlenül igazak és biztosak legyenek. Ha ez a föltétel hiányzik, az így nyert következmény értékfokozata szerint csak valószínű igazság. Föltétel még, hogy az előzetek első és közvetlen tételek legyenek. Ezt a föltételt azonban Pázmány tágan értelmezi: nem kell ezeknek szoros értelemben elsőeknek és közvetleneknek lenniök, elég, ha ilyenek által bizonyíthatók. Első és közvetlen tételek pedig azok (Aristoteles, Averroes, Szent Tamás, Caiétanus, Zabarella), amelyek nyilvánvalóságuk miatt bizonyíthatatlanok. Ezek közé tartoznak a lényegi állítmánnyal bíró tételek, amikor t. i. olyasmit állítunk egy alanyról, ami lényegéből folyik (így Szent Tamás, Caiétanus, Ferrariensis, és Soto is, 533. 1.). Pázmány nem osztja azoknak a nézetét, akik minden bizonyítást az „egy dolog vagy van, vagy nincs“ (quodlibet est vei non est, 536. 1.) ellenmondási elvre akarnak visszavezetni, hogy az igazság biztosságáról meggyőződjenek. Pázmány szerint ez fölösleges túlzás. A jó bizonyítás harmadik föltétele, hogy egyetemes előzetek legyenek. Pázmány megjegyzi, hogy nem szükséges ilyen előzet, midőn Istenről, vagy angyalról (aki egymaga helyeztetik egy speciesbe) következtetünk. Ilyennek kell azonban lennie, ha a tudományos megállapítást —

tehát általános érvényű megállapítást, akarunk tenni valamely dolgról (vagy a dolgok neméről). — Az előzetek ismertebb volta a következményeiknél — vagy legalább egyenértékű ismertség — a jó bizonyítás negyedik föltétele; míg az ötödik az, hogy az előzeteknek a következmény okainak kell lenniök. De ez nem jelenti, hogy az előzet a következmény lételveit tartalmazza, elég ha csak erőbeli, értékbeli okok (causae virtuales), azoknak apriorisztikus alapja.

Világosan tisztázza (541—548) a bizonyítás arisztotelési fogalmai közül: mit jelent, hogy az előzeteknek szükségképenieknek kell lenniök? A szükségesség fajai: vagy 1. föltételes: a fehér tárgyat a látásra kellően alkalmas és arra elrendezett szem okvetlenül, szükségképen látja; 2. egyszerű: az egész nagyobb részénél; más felosztás szerint: 1. föltétlenül szükséges (különben ellenmondás állna elő); 2. szükséges a természeti okok szempontjából (például, hogy a tűz meleg legyen). Ez utóbbi ismét kettős: *a*) a természet rendje szerint mindig így kell lennie (például, hogy a tűz melegítsen); *b*) hogy a legtöbbször úgy van és ez a természetes, de nem mindig (például, hogy valakinek öt ujja legyen, de lehet hat is!). Pázmány szerint a jó bizonyítás előzeteinek a felsorolt szükségességek valamelyikével kell bírniök. — Kívánja, hogy az előzet „de omni“ legyen, azaz, hogy az előzetnek, mint ítéletnek minden alanyáról és minden időben állítható legyen. — De ugyancsak elengedhetetlennek tartja a jó és állító minőségű bizonyításhoz, hogy az előzetek, mint ítéletek „per se“ ítéletek legyenek, azaz olyanok, amelyekben úgy illik össze az állítmány az alannyal, hogy az alannak belső természetével egyezik meg (cum ratione subiecti convenit, 543. 1.). Ennek a megegyezésnek ismét felsorolja a módjait: *a*) az állítmány lényegi része az alannak; (például homo albus est animál, 543. 1.); *b*) az alany bennfoglaltatik az állítmány meghatározásában;⁷⁴ *c*) az önmaga által való okozás módja (544. 1.). A praedicatum universale (= est id quod dicitur de quolibet et primo: ilyen például a „sensibili-

⁷⁴ Például: a „risibile“ meghatározásában bennfoglaltatik az ember fogalma; példa: az ember nevetőképes: homo est risibilis; és mi a nevetőképes? érzéki eszes lény = az ember, 544. 1.

tas“ jegye az állatnál), az egyetemes állítmány szerepének a tisztázását is fölveszi Pázmány a bizonyítás kellékeinél, amelyek jelenlétét azonban már nem kívánja meg föltétlenül minden helyes és jó bizonyításban (547. 1.).

A harmadik értekezés tárgya: a bizonyítás fajtái. A bizonyítás felosztásából csak ezeket említi: 1. állító és tagadó; 2. egyetemes és részleges; 3. rámutató és a lehetetlenséget (ad impossibile) kimutató; 4. mi (quia) és miért (propter quid) bizonyítás. (Tehát hiányzik: az egyszerű és összetett; levezető és rávezető; az egyenes és közvetett (directa, indirecta); föltétlen és viszonylagos bizonyítás). — Ayicenna arab bölcslővel szemben kimutatja, hogy a „quia“, a dolog tény voltát bizonyító érvelés is igaz bizonyítás. A körbizonyításról (qu. 2.) tanítása ez: értéktelen az olyan körbeokoskodás, hogy a következménnyel bizonyítsuk az előzetet, vagyis hogy a következmény elfogadásának indító oka az előzet legyen és viszont. Ha azonban az előzet már máshonnan ismert és bebizonyított, lehetséges, hogy a következmény segítségével jobban megvilágíttassék az előzmény.

A negyedik értekezés a tudásról, mint értelmi működésről tárgyal (558—615.), — A tudás többféle értelemben vehető — mondja Pázmány: 1. Bármely biztos ismeret, még ha homályos is (mint például a hitismeret). 2. Egy dolognak értelmi nyilvánvaló ismerete, akár okoskodással, akár a nélkül megszerezve. 3. Bizonyító okoskodással szerzett értelmi ismeret (e szerint a bizonyítás nélküli első elvek ismerete nem tartozik ide). Ez lehet ismét vagy tényleges tudás (scientia actualis), vagy állapotbeli (scientia habitualis).

A tényleges tudásról, mint a bizonyítás eredményéről értekezik Pázmány az első kérdésben. Egyik legsikerültebb tárgyalása ez. Valóságos kis ismeretelmélet, amelyben csodálatos világossággal és meggyőző érővel bizonyítja a mai ismeretelméletnek is alapvető és legtöbbet vitatott kérdését: tudunk-e biztos ismeretre, tudásra szert tenni, vagy pedig a kételkedésben és a tudás megkezdésének lehetetlenségében kell megnyugodnunk. Ma is helytálló, komoly, súlyos érvekkel bizonyítja a tudás lehetőségét és ténylegességét (559—560. 1.). — Leszámol itt nemcsak az általános skeptícizmussal, de a Plató-féle visszaemlékezési elmélettel is, mintha a

lélek e földi élete előtti ismeretének felelevenítésében állana ismeretszerzésünk, tudásunk; valamint Averroesnek az egy világértelemről vallott felfogásával is.

Nézete szerint lehet, hogy volt Ádámnak beléje öntött tudása — de ezt nem dönti el —, de ha nem is volt, vagy azt elveszítette, az ember értelmének képességével képes a tudást megszerezni. Ez a tudás minőségét tekintve különféle: az első elvek ismerete s az azokból közvetlenül származó következmények ismerete tökéletes tudás. Különös, hogy sokkal — még úgy látszik Aristoteles-szel is — ellentétben a működéses (actualis) tudáshoz közvetlenül nem számítja hozzá a bizonyítás előzetét, csak magát a következményt. — A tudás fontos tulajdonságának mondja még a biztosságot. Ez a biztosság (certitudo) nemcsak negatív vonás: a tévedés félelmének a hiánya, hanem pozitív adottság, s így határozza meg: *Certitudo est firma et infallibilis adhaesio intellectus ad aliquod obiectum, ita ut haec firmitas et infallibilitas proveniat ex obiecto.* Ez kétségtelenül nagyon jó, ma is a legpontosabban helyét megálló kritikai meghatározás (568. 1.). Az *evidentia*, belátottság, nyilvánvalóság kell a biztossághoz — Aristotelessel együtt vallja, hogy a nyilvánvalóság elengedhetetlen követelménye a tudásnak. De mi a nyilvánvalóság? Nem más, mint valamely igazságnak világos megismerése, vagy az érzékek, vagy a fogalmak közvetlen felfogása, vagy szükségképeni levezetés által (569. 1.). A teológia is tudomány, bár *evidentia* ja (nyilvánvalóság) hiányzik, ezt azonban pótolja föltétlen *certitudója*, biztossága s így a tudomány követelményének eleget tesz. A tudás tulajdonságai közé tartozik még nemcsak a biztosság és nyilvánvalóság, hanem az igazság is. A tudásnak tehát nyilvánvalónak, igaznak és biztosnak kell lennie.

A. tudás tárgyának és alanyának vizsgálatánál hivatkozik a *Dialectica* elején a bevezetésben elmondottakra. A tudás alanya az (573—582), amiről valami bizonyítva van, tárgya pedig (itt Valentíát 1. p, *columna* 4.: idézi): a megismert következmények.⁷⁵ Gregorius-szal egyetértően cáfolja Occa-

⁷⁵ A *subiectumról* azt mondja, hogy arról igen jól tárgyal Durandus: *Quod optime explicat Durandus, 573 1.*

mot, alki nominalista felfogáshoz híven a tudás tárgyának a bizonyított ítéletet s nem az ítélet által megismert tárgyat tartja. Az esetleges ítélet (*propositio contingens* e. gr. *Petrus currit*) a tudásnak nem lehet tárgya, alanya azonban igen.⁷⁶

A tudás alanya nem lehet a nem-lény (*non ens*). Mert az alanyról valamit mondani kell, már pedig a nemlényről, a semmiről mondani semmit nem lehet. — Az észlény azonban már szerepélhet alanyként, tehát tévednek, akik azt hiszik, csak a valóságosan létezőkről lehet tudás. — De lehetnek-e az esetleges dolgok a tudás tárgyai? Igen, lehetnek. Nem mintha egy esetleges dologra rábizonyítható volna a létezés szükségessége, hanem hogy az esetlegesek lényegéről állítható olyasmi, ami azoknak szükségképen kijár. Olyan értelemben: amennyiben ez vagy amaz tényleg létezik, szükségképen állítható róla valami. Például *homo est risibilis* ítéletben az „est“ nem az ember föltétlen valós létezését jelenti, hanem csak annyit mond, hogy, ha az ember létezik, állítható róla a nevetés képessége. Ertelme tehát ez: ha létezik ember, szükségképen létezni kell azzal együtt a nevetés képességének is és hogy az ember-fogalomnak megértésével, olyan lételvet fogunk fel, amelyhez szükségképen hozzá van kötve ilyen (t. í. nevetés-képességi) állítmány.

Az egyedi, múló (*corruptibilia*) dolgok, mint ilyenek, nem lehetnek a közvetlen tárgyai a tudásnak, hacsak nem föltételesen (ezt teológiai vonatkozása miatt iktatja közbe, mert isteni kinyilatkoztatás segítségével biztos tudásunk lehet egyedi dolgokról is, például Krisztusról, az utolsó ítélet napjáról stb.); lehetnek azonban közvetett alanyok. Ez utóbbi hozzáadás azt jelenti: az egyedről igaz mindaz, ami föléje tartozó nemről és fajról tudományosan megállapíttatik, s így közvetve ők is a tudás alanyai.

A tudás alanya nem szükségképen egy egyszerű természet, vagy lényeg, amely nem áll több lényeg egyesüléséből, hanem a tudás (tudomány) alanya mind állítólag, mind tagadólag több különböző természetéből tehető össze s ezért

⁷⁸ Aristoteles e helyen az „ens per accidens“-ről beszél, ez Szent Tamás szerint annyi, mint: *propositio contingens*.

az „ens per accidens“ — járulékosan összetartozó dolgok — is lehet tudásalany. Biztos az, hogy legalább is az alárendelt tudomány tárgyal a járulékosan összetartozó alanyokról (580. 1.). Ugyanezzel az utóbbi gondolattal függ össze — a tudásalany összetettsége s ennek természete — hogy a tudásalanyak nem kell föltétlenül egyértelműnek (univocum) lenni, hanem sok esetben elég a hasonló-értelműség (analogum).

Pázmány a tudományok és tudás faji és nemi különbözőségét (582—88.) a tudástárgy különbözőségétől származtatja (például nemileg különböznek az anyagi és a szellemi dolgokkal foglalkozó tudományok, fajilag pedig a fizikai és matematikai különböznek). Hosszas vitában elutasítja Molinának azt a ma már általánosan elfogadott nézetét, hogy a tudás és tudomány nem annyira a tárgyaktól, mint inkább a tárgyakat vizsgáló különös szemponttól veszik különbözőségüket (a ratione formali sub qua obiecti 583. L).

Foglalkozik Pázmány még azzal a kérdéssel is (588—600, bár Aristoteles ezt a természet- és erkölcsbölcselet körébe utálja), hogy a művészet, az okosság és bölcsesség tudomány-e? Mindhármát idesorolja a tudomány fogalmát kibővítve, s értve alatta bizonyított ismeretet. Ezeknek oly értelemben állapítja meg közösségét a tudással, hogy a művészet elméleti részében, a bölcsességben és okosságban, mint értelmi működésekben, többször jutunk okoskodás segítségével bizonyított ismeretekhez.

Ennek az értekezésnek legutolsó kérdésében (qu. 5.) a vélekedésnek (opinio) és a hitnek (fides) a viszonyát vizsgálja a tudáshoz. A vélekedést Aristoteles nyomán „félelemtől kísért értelmi beleegyezésnek mondja“ (601, 1.). A félelem kizárja azt, hogy a vélekedés biztos és nyilvánvaló ítélet legyen. — A vélekedést összehasonlítja a kétellyel. Nem fogadja el Melchior Canonak azt a véleményét, hogy a kétség minden ítélet felfüggesztése, hanem Bannessel (Banez) együtt azt mondja: kételkedni annyi, mint azt ítélni, hogy az ellentmondás mindkét tagja bizonytalan (601. 1.). Amint a biztos ismeret lehet vagy közvetlen (az alapelvek ismerete), vagy közvetett (azaz bizonyítás eredménye, mint következmény), a vélekedés is lehet közvetlen, a fogalmak értelmi

megragadásából eredő, vagy pedig közvetett, okoskodás útján származó.

Az akarat szerepét a vélekedésnél ilyenek fogja fel: ha valami az értelemnek valószínűnek látszik, az ellenkezője pedig nem, vagy legalább is nem egyenlő mértékben valószínűnek: külön akaratilag parancsszó nélkül is a valószínűbb nézet mellé áll az értelem —, egyenlő valószínűség esetén az akarat dönti el, hogy melyik rész mellé álljon az értelem; sőt az akarat megteheti, hogy kevésbé valószínű elfogadására bírja az értelmet. A tudás és vélekedés egymásközi viszonyában lehetségesnek tartja, hogy egy gondolkodó alanyban ugyanazon tárgyról a tudásnak és a vélekedésnek a habitusa, készsége együtt legyen meg; hogy a tudás ténye és a vélekedés készsége, vagy fordítva, meglegyen a gondolkodóban; s ha nehéznek is tartja, de mégsem lehetetlennek, hogy ugyanazon dologról együtt legyen a vélekedésnek és a tudásnak a ténye. Következésképp vallja, hogy egy és ugyanazon dologról lehet a lélekben hit és tudás is.

Az ötödik értekezés a készségi tudásról szól (scientia habitualis) 615—650. l.).

Korunknak pozitivista beállítottságú lélektani bölcselete kizárólag a tapasztalat körébe eső jelenségeket és tényeket fogadja el valóságoknak. Tagadja az aktusok, a lelki működések mögött rejlő, azoknak hordozó alanyaként szereplő magánvalót, a lelket, a működéseket létrehozó képességeket, s a működések által kialakult lelki beállítottságot és fölkészültséget, készeget: a habitust.

A készségek iránt való nagy érdeklődést megtaláljuk az egész középkori bölcseletben. Pázmány is felhasználja az alkalmat, hogy Dialecticájában, a cselekvő értelmi tudás (scientia actualis) után a készségbeli tudásról s általában a készségekről külön értekezésben szóljon (615—650. l.). Tanítása főbb vonásaiban így foglalható össze. Nem szól az összes készségekről, hanem csak a működésre segítőkről, s éppen ezért meghatározása sem az arisztotelészi,⁷⁷ hanem szerinte,

⁷⁷ Habitum aut esse dispositionem secundum quam bene vel male disponitur in ordine ad se aut ad aliud, ut sanitatem aut, homo disponitur in se 7. Phys. tex. 17. — Dial. 616. 1.

a készség állandó minőség, amely nem a működési erőt adja, hanem a működés könnyűségeit biztosítja.⁷⁸ Medina, Durandus, Szent Tamás és saját elgondolása szerint bizonyítja a készségek létezését. A szellemi működésre befolyó készségek hordozó alanya az értelem és az akarat. A szellemi készségeken kívül vannak még az érzéki vágyóképességben és a belső megismerő érzéklésben is készségek. A térbeli mozgásra indító mozgató képesség (amely például a kezét, a lábat stb. mozgatja) szintén tud a maga számára készségeket szerezni. A gyakorlat ezt sokféleképpen igazolja (például ügyesség a hárfázásban, 622. 1.). Ami szükségességüket és használatukat illeti, nem állítható az, hogy a készség föltétlenül szükséges a működéseik létrejöttéhez, de még az sem mondható, hogy a működések egyik, vagy másik mozzanatát hozzák létre: például erősségét, vagy jóságát, hanem csak megkönnyítik a működő képesség munkáját. Nem mondja ki Pázmány határozott véleményét arra nézve, hogy a készségek cselekvőleg (mint *causa efficiens*), vagy pedig csak közvetve (mint *causa finalis*) működnek-e közre a tevékenységek létrehozásában — de ezt nem is tartja fontosnak — hanem azt hangsúlyozza, bármilyen is ez a közreműködés, eredménye, hogy a szerzett készségek segítségével jóval könnyebb az aktusok, cselekvések létrejötte, mint azok nélkül. Caietanusszal és Capreolusszal együtt vallja, hogy az értelem tökéletesebb tevékenységet fejt ki a készséggel, mint ennek segítségével nélkül (627. 1.). A /készségek nagy szerepének hangsúlyozása közben azonban nem szabad túlzásba esnünk — mondja Pázmány — s helytelen volna azt következtetni, hogy a végtelenségig lehet fokozni az egyre tökéletesbülő cselekedeteket, vagy hogy egy-egy készség teljesítő képessége is a végtelenségig növelhető. A készségek úgy keletkeznek, hogy a sokszor gyakorolt cselekvések a képességben (in *potentia*) marandó minőséget: készséget hoznak létre (631—38.). A cselekvések nemcsak létrehozzák, hanem további gyakorlatok által — ha azokban fokozás van — növelik, tökéletesítik a készséget. Csökkentésük, vagy megszűnésük pedig lényege-

⁷⁸ *Habituus hic accipimus pro qualitate permanente, tribuente rei non vim operandi absolute, sed facilitatem in operando*, 615. 1.

sen az ellentétes cselekvéseik, formailag pedig az ellentétes készségek kialakulása által áll elő.

Az egyes készségek faji megkülönböztetésére (638—41.) természetes alapnak látszik a készségek hordozó alanyául szolgáló képességek különbözősége. Ez a megkülönböztetési alap azonban csak látszólag jó, valójában pedig egy és ugyanazon képesség fajilag különböző cselekvésekre képes s mivel a készségek a cselekvésekre irányulnak, azokban is föllép a faji különbözőség. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy a készségek közvetlen különböztetési alapja a működések (actus), közvetettje pedig a tárgyak, amelyekre a cselekvések irányulnak. A készségek nemi különbözőségét pedig részint a nemileg különböző tárgyak, részint különböző törekvési módjuk (okoskodással, vagy a nélkül, nyilvánvalóan, vagy valószínűleg) szabják meg.

A skolasztikusok nagy többségével szemben (köztük Szent Tamás is) összetett értelmű működéseket megkönnyítő készségeken kívül más, a közvetlen alapelvek könnyű megértését előmozdító készségek létezését is vallja (641—46.). Ez alapelvegismerő készségek nem azonosak sem magával az értelemmel, sem annak természetes megismerő világával, hanem egészen külön természetű adottság.

A tudás és tudomány készségére érdekes véleménye van Sonciasnak, aki szerint a tudáskészség nem egyéb, mint a dolgokról az értelemben keletkezett értelmi képeknek (species intelligibiles) a bizonyítás által való rendezettség. Pázmány ezt a véleményt a legtöbb skolasztikussal együtt elveti (646—650.) s hangoztatja a tudás-készségnek a rendezett értelmi képektől (species intelligibiles) különálló minőség-voltát. Tudás és tévedés készségére nézve ugyanazon dolgokról ugyanazon alanyban, véleménye, hogy kezdetleges fokozatú tudás esetén lehet ugyanazon alanyban a tudásnak és tévedésnek a készsége együttesen, előrehaladottabb fokozatú tudás esetén azonban kölcsönösen és formailag (formaliter) kizárják egymást.

Eddig a tudásról beszélt inkább, mint alanyi értelmi működésről, — bár nem kizárólag — Dialectikájának utolsó értekezésében a helyzet épp fordítva alakul: inkább a tárgyi értelemben vett tudásról s ennek eredményéről a tudomány-

ról szól (ha nem is kizárólag). Ennek az értekezésnek (650—682. 1.) a tárgya: a tudomány felosztása. Megkülönböztet: készségi és működés-béli (actualis) tudományt; egész- és rész-tudományt; elméleti és gyakorlati; alárendelő és alárendelt tudományt.

Legelőbb (651—55.) az egész és rész-tudományról beszél. Duns Scotus, Gregorius, Gábiel, Durandus, Maiina és Aureolus-szal együtt sok más skolasztikus ellen azt tartja, hogy a tudomány készsége az nem egy egységes lelki minőség, hanem több készségnek, melyet különböző értelmi működések által szerzett meg — összetevődébe.

Egységes tudományokról szólva elveti (655—65.) Mirandulanusnak (655. 1.) azt a nézetét, hogy csak egy egész tudomány van: a bölcselet, s ennek három része: fizika, metafizika és matematika. De még az elvonás különböző foka alapján keletkező tudomány-felosztást és egyesítést sem fogadja el, pedig Szent Tamáson kívül számos jónévű skolasztikus is ezt vallja. — Nem tetszik neki a különböző alapelvekből történő tudomány-felosztás sem. A maga nézetét így formulázza meg: az egységes tudomány az ismeretek egy főalányának formái (formális = lényeges) egységéből születik. Fejtegetése során odajut ki, hogy nem az azonos alany (például az ember az állattanban, orvostudományban stb.) adja a tudomány egységét, hanem az a sajátos szempont (ratio formális subiecti), amelynek fényénél nézzük a dolgokat. Különös, hogy idegenkedik a formai tárgyra (obiectum formaié) háritani a tudomány felosztásának és egységesítésének (a felosztás megadása után) szerepét.

Az elméleti (665—80.) és gyakorlati tudomány ismertetésének első lépése: mi az a gyakorlati tudás és tudomány? Az, amely működésre szánt dolognak ismeretét adja (Scientia practica debet esse de re operabili 669. 1.). — A működő egyén gyakorlati célkitűzése valamely tudománnyal kapcsolatban (például fizikát tanul orvosi ismeretek szempontjából) nem teszi azt gyakorlativá, ha az egyébként elméleti. Bár a tárgyában elméleti tudást a gyakorlati cél nem teszi gyakorlativá azt, még sincs egyetlen gyakorlati tudomány, amely nem a tárgynak és célnak kettős gyakorlati jellegéből ne jött

volna létre. Lényeges különbség van a tárgyánál fogva elméleti és minden más gyakorlati tudomány közt.

A logikára nézve véleménye: a logika az értelem készsége; igazi tudomány és pedig főleg elméleti tudomány.

Az alárendelő és alárendelt tudomány (680—682.) alárendelési szempontja lehet: az egyiknek alanya alája tartozik egy másiknak; egyiknek elve a másikból igazoltatik; egyik a másiknak alávetve cél szempontjából. Nem lehet két olyan tudománynál igazi alárendeltségről beszélni, amely közül egyiknek kiinduló elvét a másik bizonyítja, ez még nem elég ok az alárendeltséghez.

2. Pázmány természetbölcselete (Physica).

*Szövegtörténeti adatok a Physicához és Tractatushoz. — Magyar-
rázatok Aristoteles I. fizikai könyvéhez. A fizika föltalálói, tárgya, mód-
szere. A változási és lételvek: anyag, forma, formahiány (privatio). Az
összetett test fcompositum). — Magyarázatok Aristoteles II. fizikai
könyvéhez. A természet Ok, okozás, okozat. Létesítő ok. Teremtés. A
létesítő okok felosztása. Anyagi, alaki és cél-ok. — Magyarázatok
Aristoteles III—VIII. fizikai könyveihez. Mennyiség. Kiterjedtség. Vég-
telen sokaság és nagyság. Idő. Hely és tér. Változás és mozgás.*

I. Szövegtörténeti adatok a Physicához és Tractatushoz.
A nyomtatásban két kötetet kitevő Physioa és Tractatus kéz-
iratban egy egészet képez, A kéziratoknak, melyekből e köte-
tek kiadása készült, két példánya van meg az egyetemi
könyvtár levéltárában. Az egyik Pázmánynak sajátkezű írása.
Ennek szélére történeti adatokat is jegyzett fel, melyekben
feltünteti az előadások keletkezésének és az egyetemen tör-
tént előadásának idejét, amint föntebb már említettük ez ada-
tokat. A másik kézirat valószínűleg Pázmány egyik hallgató-
jától származik. A kódex fedelén ugyanis ez olvasható: M.
H. S. N. S. 1599., amiből nyilvánvaló, hogy ez a kézirat abban
az évben keletkezett, amikor Pázmány ezeket az előadásokat
tartotta hallgatóinak. Mindkét kézirat kisebb negyedréte alakú.
Sok rövidítés van bennük, annyi, amelynél többet még egy
gyorsíró sem használhatna. Gyors diktálás papírra vetésének
látszatát keltik, főként az utóbbi. Pázmány kéziratában azon-
kívül a lapszélen sok javítás, pótlás és jegyzet található,
ugyancsak Pázmány kezeirásával, tehát azok is tőle származ-

nak, A második példány jóval rövidebb az eredeti *kéziratnál*. Nemcsak az előbb említett lapszéli jegyzetek, hanem sokszor egész kérdések hiányzanak belőle. Azonkívül némely kérdésben a részek elrendezése minden szükség nélkül össze van zavarva, stílusa — gyakran az értelem kárára — megváltoztatva. Elég gyakran fordulnak elő benne tollhibák és alig kiegészíthető rövidítések. A kiadott nyomtatott szöveg nem ezt az utóbbi kevésbé helyes másodpéldányt, hanem Pázmány kéziratát adja, a később Pázmány által hozzáfűzött pótlásokkal és jegyzetekkel együtt (Phys. Praef. VIII.). A kiadó itt-ott hagyott el egy kis szövegrészletet a kézirat zárójeles és ismétlő soraiból. Azokat a jegyzeteket, amelyek a lapszálon és a sorok közt találhatók, később írta be Pázmány. E jegyzetek jobbra Suarez metafizikai disputatióira utalnak, vagy azokból idéznek. Amiből következik, hogy mikor Pázmány megírta fizikai előadásait, még nem volt meg neki Suarez metafizikája. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert Suarez e műve csak 1597-ben jelent meg Salmancában s az egyévnnyi időköz kevés volt ahhoz, hogy Pázmány megszerezze és áttanulmányozza. Ezt igazolja az, hogy az eredeti szövegben, az első feldolgozásban egyetlen egyszer sem idézi Pázmány Suarez eme művét (Commentarjait azonban Sz. Tamás Summájának III. részéhez igen), sem a másodpéldányban utalást nem találunk rá. Mindazok a részek tehát, melyek most a nyomtatott szövegben Suarez metafizikai disputatióival valami vonakozást mutatnak, a szerző későbbi betoldása, amit nemcsak abból következtethetünk, hogy mindig csak a lapszéli jegyzetekben található, hanem a tinta színe is más.

//. *Magyarázatok Aristoteles I. fizikai könyvéhez*. Legelőbb a természetbölcselet (physica) nevére, főltalálóra, tárgyára, hasznára és felosztására nézve általános bevezetést nyújt. — A természetbölcselet meghatározását itt így adja: A fizika vagy természetbölcselet az a tudomány, amely a természeti dolgoknak lényegeit és tulajdonságait vizsgálja/Nagyon dicséri Zabarella meghatározását is: A fizika a ter-

¹ Physica seu naturalis philosophia est scientia, quae rerum naturalium essentias et proprietates contemplatur. 3. 1-

mészeti testet, mint természetit vizsgáló elméleti tudomány.² Ismert józanságát dicséri, hogy a természetbölcselet kezdeit vizsgálva, ha lehetségesnek is tartja ezeknek az ismereteknek Adámtól — akinek készenadott ismerete (scientia infusa) volt — az utódokra való áthagyományozását, de a tényleges helyzet szerinte az lett, hogy ezek az ismeretek teljesen megromlottak, tévedésekké torzítottak s így a görög bölcseletet illeti az érdem, hogy tudományosan a természetbölcselet megszületett. Különösen nagy dicséretben részesíti Aristotelest.⁸ A természetbölcselet fő alanyának (mostani terminológiánk szerint inkább obiectum formale-nak lehetne mondani) a változó lényt (ens mobile), vagy — ami szerinte egyezik az előbbivel — a természeti tárgyakat (corpus naturale) tartja.⁴ Aristoteles ugyan egy helyen (6. Metaph. text. 1.) azt mondja, hogy minden mozgásra képes állag a fizika körébe tartozik, amely az angyalokat is ide utalná, ezért Pázmány értelmezése szerint itt Aristoteles a „substantia naturalis“ alatt csakis „corpus materiale“-t érthet (16. L).

Kedvenc gondolata még, hogy a fizika a keletkező dolgokról tárgyal. Ezt: a keletkezést és elmúlást tartja lényeges különbségnek a természeti dolgok és az „egek“ között. Jelen fizika feladatának tehát azt tartja, hogy a keletkező dolgokról s azoknak tulajdonságairól tárgyaljon. Ismeri Pázmány azt az irodalomtörténeti kérdést, hogy vajjon Aristoteles írta-e ezeket a könyveket? Az aristotelesi szerzőség ellen elmondja Franciscus Patrícus (lib. 3. Discussiones peripat.) érveit, ezeket azonban nem tartja meggyőzőknek s így a könyveket Aristotelestől származtatja.

Megkezdí Aristoteles első fizikakönyvének a magyarázatát (15—198. 1.). Ezt a könyvet 3 részre osztja. 1—5 tex-

² Physica... est scientia speculativa, considerans corpus naturale, ut naturale est, 9. 1.

³ Naturali philosophiae.. Thales Milesius initium dedit, sed Aristoteles et ingenii bonitate et antiquorum opinionibus et inventis adiutus, ad perfectionem perduxit, qui sane peculiari Dei providentia et consilio non vulgari adiutus videtur ... 5. 1.

⁴ Dico... subiectum principale naturalis philosophiae esse ens mobile, ut mobile est, seu corpus naturale, ut naturale est, quae idem omnino sūnt, 7. 1.

tus szerinte a fizikai ismeretek megszerzésének a módszerét tárgyalja. A másodikban (6—41 textus) cáfolja a régiek felfogásait a dolgok alapelveiről (előzet, principia) — végül a harmadikban saját tanát fejti ki ezekről a fizikai alapelvekről. Arisztoteles e könyvének nem is adja rövid összefoglalását — mint egyébként tenni szokta — hanem utalja hallgatóit, hogy azt röviden megtalálhatják a coimbraiaknál és Toletusnál (tehát ezek kéznél levő segédkönyvek), — adja azonban az első öt textusnak összefoglalását s az ezekben előbukkanó ellenmondások tisztázását. Világosan akarja látni maga előtt, hogy milyen módszerekkel kell dolgoznia a fizikában. Ellenmondást és zavart a módszertani felfogásban az okozott, hogy míg egyrészt Arisztoteles azt állította, hogy a fizika tárgyalásában az általunk jobban ismertekből (tehát az egyedekből) kell kiindulni, másrészt (1. Phys. tex. 4.) az egyetemestől való kezdetet mondja követendő szabályul. Ezt a skolasztikusoknak sok fejtörést okozó kérdést Pázmány úgy oldja meg, hogy egyetemesnek a fizikai világban a fizikai egésznek (pl. ember) veszi, — a kevésbé egyetemesek, az egyediek pedig a fizikai egésznek alkotó részek (22. 1.). Arisztotelesnek első fizikakönyvében a fizikai dolgok elvéről elmondott ismeretei alapján Pázmány önálló elgondolással a következőképpen értekezik a fizikai elvekről: 1. a természeti dolgok elveiről általában; 2. az anyagról; 3. a formáról és a megfosztottságról (de forma et privatione); 4. az összetett természeti dologról.

Igen fontosnak tartja a dolgok elveinek ismeretét. Aristotelessel együtt vallja: „principium esse plus quam dimidium totius“ (24. 1.). Nem mondható, hogy szorosán csak az aristotelesi Physicát magyarázza, hanem mindig az aristotelesi bölcséleti ösztant tartja szem előtt és igen sokszor a metafizikában vagy más könyvekben tárgyalt dolgokat is elmond itt az ő fizikájában, amint az célkitűzésének legjobban megfelel. Az elvek ismertetésénél is nem elégszik meg a Physica tanításával, hanem egybeveti a metafizikának (1. Metaph.), az égneik (3. De Coello), a keletkezés- és elmúlásról (De generat. et corrupt.) szóló könyveknek a természeti dolgok elveit tárgyaló tanításával (24. 1.).

Legelőször is azt tárgyalja, hogy vannak-e egyáltalán

lételvei, princípiumai a fizikai valóknak? Hatalmas irodalmat vonultat föl: a legrégebb görög bölcsektől (Thales Milesius, Diogenes, Anaxímenes, Parmenides, Melíssus stb.) az egyházatyákon keresztül (Sz. Ágoston, Eusebius, Clemens, Alex, Basilius, Justínus stb.) a korabeli bölcseleőkig igen sokat megkérdez e fontos dologban. Többféle elvet, princípiumot különböztetünk meg: ismeret- és lételveket, A fizikában a lételvekről van szó. Aristoteles így határozza meg az elvet: princípium est primum unde aliquid aut est, aut fit, aut cognoscitur (25. 1.). Sz. Tamás: „Principium est id a quo aliquid procedit.“ Pázmány szerint elv mindaz, amitől a dolog valami módon kezdetét vagy eredetét vesz. Jelen fejtegetésben azonban az elvnek nem ilyen tág értelmezését használja, hanem elvek alatt a dolgok belső összetevőit, azokat, amikből a dolog áll, érti. Ez ismét kétféle lehet: az, amiből a dolog lesz, és az, amiből a dolog áll. ő itt a keletkezésnek, a levésnek a létokait keresi, mert ez a tapasztalat, megfigyelés számára közelebb áll s ebből lehet a lételvekre következtetni. A művébe később jegyzetesen beledolgozott Suareznek egy bizonyítását — amellyel tapasztalati úton igyekszik kimutatni az állagváltozások lehetőségét a dolgokon — gyöngerejűnek tartja. Különbözik egyeznek nézeteik. Földolgozásra kerül a „semmiből semmi lesz“ elv kifejtése és bizonyítása, valamint a teremtmény által történő teremtés kérdése. A kérdés érdemi és lényeges része mégis ez: vannak lényeges fizikai alapelvek. Bizonyítása a változások megfigyeléséből indul ki. Vannak változások s így kell lételveknak is lenniök. Mert mi a változás? Az, hogy valami a dolgokon megszűnik s helyette más valami jön létre. De lehetetlen, hogy az ilyen változáskor a változó dolog teljesen megszűnjék, mert akkor semmivé lenne s utána a semmiből jönne valami létre. Ám a semmiből semmi sem lesz s így valami az előzőből maradt meg. De valami átalakult, különben nem lenne változás. Ami megmaradt, az a dolog alanya, ami változott, a dolog formája. Ám az ilyen változás nemcsak járuléki, hanem sokszor lényegi, pl. a fa tűzzé, az élő ember holtta lesz. Az egyik lényegből a dolog átment a másikba, ami úgy lehetséges, hogy lényeges részeik közül egyik maradt, a másik lényeges változáson ment át, nem lett ugyan

semmiből, hanem az alany képességéből kihozatott. A fizikai dolgokon végbemenő lényeges változás megköveteli, hogy a fizikai dolgok alapvető fizikai elvekből legyenek összetéve (24—42. 1.).

A léteivök mibenlétét Aristoteles meghatározása szerint adja (42—49. 1.): azok a lételvek, amelyek nem másból lesznek, sem egyik a másikból, viszont minden más egyéb belőlük lesz. E meghatározás világánál vizsgálja a metafizikai, a kiegészítő részekből történő, majd a lényeges alkotó elemekből előálló fizikai összetételt. A két előbbi nincs ellentétben a dolgoknak alapvető elemekből való összetételével, a harmadik azonban igen s bármilyen fizikai összetételű dolog is végeredményben az alapvető fizikai elvekből áll elő.

A lételvek számára nézve a téves nézetek felsorolása és cáfolata után Aristoteles tana szerint hármat sorol föl: anyagot, formát és megfosztottságot (*privatio*), mint a változás elveit, kettőt pedig: az anyagot és formát, mint minden fizikai való végső lételveit. Változás a dolgokon csakis úgy jöhet létre, hogy valami ellentét áll elő a lételveken, mert amint Aristoteles megjegyzi (*De generat. text. 50 et 52.*): soha semmiféle működés nem lenne, hacsak elő nem állana valami ellentét a lételvek között (50—65. L).

A második értekezésben (65—125. 11.) a dolgok első alapelvét: az első anyagot (*matéria prima*) mutatja be. Felsorolja az anyag (*matéria*) különféle értelmét és használatát. Van „*matéria in qua*“ (a járulék az alanyban) és „*matéria circa quam*“ (pl. a tudás tárgya); „*matéria metaphisica*“ (pl. *genus a fajhoz viszonyítva*), és „*matéria physica*“; „*matéria intelligibilis*“ (= mennyiség) és „*matéria sensibilis*“. *Matéria prima* (a *compositum substantiale* formája) és *secunda* (ha egy *compositum substantiale*-ban egy járulék hordozója). *Matéria proxima et remota* vagy így is: *universalis* és *partialis*.

Az első anyag létezését az állagi változás létével bizonyítja. Példának a keletkező tűz jelenség-változását hozza. A tűznek — úgymond — amikor azt létesítik, a jelenségek előtt vagy megvolt már egyik része, a másik pedig nem; vagy egészen megvolt; vagy semmi se volt belőle. Nem lehet, hogy teljesen megvolt, mert akkor nem mondanók, hogy

most jön létre; nem lőhet, hogy semmi se legyen belőle, mert semmiből semmi sem lesz; tehát csak úgy érthető meg, ha valljuk, hogy valami volt belőle (a subiectum) s valami nem (a forma, 68. 1.). Ez az első anyag minden fizikai valónak közös és elengedhetetlen alanya. Van tehát állagi (substantiális) változás s így kell lenni állagi alapelvnek is, és ez az első anyag (matéria prima).

Pázmány az ősanagról szóló tanában legelőbb is gondosan ismerteti és alaposan megmagyarázza Aristoteles két meghatározását.⁵ Saját tanítása a következőkben foglalható össze: az ősanag minőségét tekintve nemcsak valóságosan, hanem lényegileg is különbözik a forma miségétől; részleges, be nem fejezett állapot, mely természetszerűleg a formával együtt a teljes állapot létrehozására van rendelve. Így csak esztelenségnek nevezhető egyeseknek az a képzeleti szüleménye, hogy az ősanag az Isten. Vallja az ősanag teljes képességiségét: nincs benne semmiféle formában sem ténylegesség. Tehát egészen az arisztotelesi-szenttamási elmélet alapján áll e tekintetben. Azonban az ősanagnak nemcsak külön lényegét, hanem a formától való külön létezését is vallja. Ezzel a skotisták mellé áll (Duns Scotus, Gregorius, Gábiel, Occam, Pererius, Toletus, Fonseoa, Conimbricenses) a tomisták ellen (Ferrariensis, Soncínas, Zabarella, Caietamis, Sotus, Durandus, Sz. Tamás). Itt erősen látjuk érvényesülni Suarez hatását Pázmányra. Nem fogadja el a skotisták érvelését a tomisták ellen, amelynek lényege ez: ha nincs az ősanagnak lényegétől különböző létezése a forma távoztával — amikor is annak létezése is távozik — az ősanag megszűnne, hiszen nincs külön létezése. Ami azt jelentené, hogy megsemmisülés és teremtés megy végbe a dolgokon a formák változásakor, ami lehetetlen. Pázmány ezt az érvelést azért nem fogadja el, mert a tomisták joggal felelhetik, hogy az egyik forma elvesztésével együtt jár a másik megszerzése s így nincs megsemmisülés és teremtődés.

Suarez nyomán tehát a metafizikai alapelveket kell tisz-

⁵ 7. Metaph. text. 8.: „Matériám ait esse, quae nec est quid, nec quantum, nec quale, nec aliquid eorum, quibus ens determinatur“. Majd 1. Phys. text. 82.: „Describit matériám primam esse subiectum primum ex quo aliquid fit, cum insit, et non secundum accidens.“ 70. 1.

tázni s ennek alapján leszerelni a thomistákat. Ez a metafizikai elv pedig (Suarezé és Pázmányé): nincs valós különbség a létező dolgokban a lényeg és létezés között, hanem csak értelmi: hiszen egy dolognak létezni annyit tesz, mint az illető dolog okain kívül helyzetetni; tehát valahányszor valamit a saját okain kívül gondolunk, már létezőnek is kell gondolnunk más újabb lényiség közbejötté, hozzáadása nélkül. Mert lehet a dolog lényegét úgy elvonatkoztatni a létezőstől, hogy azért az már okain kívül van. Az ilyen lényeg, mivel okaitól függetlenül van, actualisnak, ténylegesnek mondandó, azaz létezik a dolog részéről (a parte rei). Valóságos különbség tehát lényeg és létezés közt nincs, csak észbeli, — mivel az ősanynak is van külön lényege, a főnti gondolatmenet reá is vonatkoztatható, tehát van külön létezése, nemcsak az, amelyet a forma létezése ad neki.

Az anyag és forma vizsgálatánál (82—91.) szintén követi Duns Scotust. Elveti a thomistáknak (köztük Sz. Tamásnak) azt a nézetét, hogy az ősanynak sem saját erejéből, sem Isten közreműködésével forma nélkül létezni nem tud. Tanítja ugyan, hogy az ősanynak oly erősen függ az állagi formától, hogy a nélkül létezni nem tud, s ha megfosztatik minden formától, megszűnik létezni, — de viszont azt is állítja, hogy Isten mindenhatósága fönnttarthatja az ősanynak állagi forma — a „hol“ és „mikor“ kategóriáit kivéve — és járuléki formák nélkül, amikor is kettős csodát művel: megsemmisít egy formát, a nélkül, hogy másikat helyette létrehozna s cselekvő közreműködéssel pótolja azt, amit az ősanynak a forma nyújtott. Az anyag természetéhez tartozik (91—100.), hogy képessége van az állagi formák fölvetelére s ez a képessége annyira összeforrott vele, hogy. nincs valós különbség köztük, hanem csak észbeli. Az anyag forma-felvevő képessége az anyag egy-egy meghatározott részén mindig csak egy lehet az akár állagi, akár járuléki forma száma. Ha az anyag szerepét a járulékok elhelyezkedése szempontjából vizsgáljuk (100—118.), hogy t. i. az anyagon vagy az összetett fizikai valón (anyag és forma) helyezkednek el. Pázmánynak biztosnak látszik, hogy vannak járulékok, melyeknek hordozója közvetlenül maga az anyag. Ilyennek tartja a mennyiséget. A mennyiségtől különböző, de mégis testi já-

mulékok sem az összetett fizikai valókon, hanem a legnagyobb valószínűség szerint a mennyiség járulékan helyezkednek el. E véleménye Fonseca ellen van, aki szerint (4. Metaph. text. 14.) egyetlen járulék sem lehet a másoknak hordozója. Az anyag tulajdonságai közé tartozik (118—125.): 1. hogy természeti erőkkal nem hozható létre és nem semmisíthető meg; 2. hogy valamennyi őanyag fajilag azonos; 3. hogy minden anyag természeténél fogva kívánja a formát; 4. csak szenvedőleges és nem működőképességgel rendelkezik.

Harmadik értekezésében a formáról és a formahiányról beszél (125—171. 11.). Az aristotelesi filozófiában a forma az anyagnak képességi jellegével szemben a ténylegességet, befejezettséget, a tökéletesítést fejezi ki. Minden, ami az anyag vagy képességség hiányát pótolja: az a forma, Amíg az anyag befogadó és tökéletesíthető része a fizikai valóknak, addig a forma az alakító, a ténylegesítő és a tökéletesítő alkatrész szerepét tölti be. Pázmány egész részletességgel felsorolja a forma különböző neveit (species, ratio, actus, terminus, bonum et divinum quid, *ἐντελέχεια*). A kérdés irodalmi ismertetése után bizonyítja a formák *létezését*. A bizonyító érvek közt a legbiztosabbat, az ember lényegét és összetételét vizsgáló elemzés szolgáltatja számára. Föltétlenül döntő bizonyítéknak látja az állagi forma létezését az emberben az anyagnak fölötte levő s így az anyaggal nem, hanem csakis egy magasabb substantiális elv segítségével magyarázható szellemi működésekből. Pázmány meghatározása ez: az állagi forma ténylegesség és állag-rész, amely összetett dolgot hoz létre az anyag benső áthatásával s általa soroztainak az összetett dolgok egy meghatározott fajba, lévén az anyag közömbös bármely fajosztályba jutással szemben.

Az állagi formák létrejötténél (132—139.) különböztet az emberi lélek s a többi formák között. A lélek, mint szellemi valóság teremtése útján jön létre, a többiek az anyagtól függően az anyagból való kiemelés által keletkeznek (educitur e potentia materiae). Ennek a formakeletkezésnek a módját behatóbban vizsgálva elutasítja egyeseknek (Antonius Andreas, Toletus, Zabarella) azt a nézetét, hogy az anyagban rejtőzködik valamilyen kezdeti forma s ez fejlődik ki. A nagy többséggel együtt vallja, hogy a keletkező új forma

egészen új valóság, amelynek semmiféle része, még kezdetlegesen sem, létezett előbb. A forma teljesen függ az anyagtól olyan értelemben, hogy 1. azzal együtt bensőleg egyesülve alkotják az összetett fizikai valókat; 2. a formának fenntartó alanya, amely nélkül létezni sem bír, tehát anyagi oka azoknak. Ez a kifejezés: a forma kiemelése az anyagból (*eductio e potentia materiáé*) azt jelenti, hogy az anyag közreműködő ok a forma létrehozásában és fenntartásában.

A fizikai valók külön testformájának és a többi állagi formának a kérdése egy és ugyanazon dolgon, sokat vitatott kérdés a skolasztikus bölcseletnek. Pázmány is bő teret szentel neki. A skotisták ellen a tomistákkal együtt vallja, hogy a fizikai dolgoknak rendes formájukon kívül nincs külön testformájuk (*forma corporeitatis*) s csak egy állagi formája, lehet éy“éy dolognak. A kérdés földolgozásában jellegzetes: a bőséges irodalom; Suarez nagy hatása; és a részletezésnek még a szokottnál is nagyobb keresztülvitele. Lehetetlen a gondolatmenet teljes vázolása. Csak fejtegetésének három alappilléret említjük föl: 1. az, hogy a fizikai valókról, különféle állítmányok érvényesen állíthatók, még nem jelenti, hogy annyi forma van a dolgokon, amennyi az állítmány. 2. A dolgok természetéből kinövő formákon kívül nincs szükség, hogy még külön test-formát (*forma corporeitatis*) vegyünk föl. Az egy formával is megoldhatók mindazok a kérdések és látszólagos nehézségek, amelyek a test-forma fölvevését javaláni látszanak. 3. Természetszerűleg egy-egy dolgon csak egy állagi forma lehet. Az összetett valókon a változások, átalakulások előtt beálló formahiány (*privatio*) természetét s a változások létrejöttében való szerepét, hatását vizsgálja az értekezés utolsó pontjában (165—172. 11.).

A fizikai testről, mint összetett fizikai valóról (összetéve anyagtól és formától) adja tanítását a negyedik értekezésben (172—198. 11.). Elemzés alá veszi a fizikai testeket kész adottságukban, keresve összetevő részeit s a részek egyesülési módját s az egyesülés jellegét, természetét.

A fizikai valókon kétféle összetettséget különböztet meg (172—177.). Fizikai anyagrészeket, melyek egymás mellett, mint állagi részek anyagságuk és mennyiségük által egyik a másikon kívül áll, kiterjednek s melyek egy egész

állagá egyesülnek. E kiegészítő részekén kívül megkülönböztetendők a fizikai valókon még lényegi alkatrészek: az anyag és a forma. Nemcsak az anyag vagy csak a forma lényegi alkatrész, hanem mindkettő, bár az anyag (Durandussal együtt vallja) önmagában határozatlan arra nézve, hogy egyik vagy másik összetettnek legyen az alanya, pl. ez a test a Sokratesé, a lényeg az: addig marad az anyag Sokrates teste, míg benne von Sokrates formája.

Az anyag és az állagi forma egyesülése által természetes, teljesen befejezett fizikai egység jön létre (*ens unum per se*). Egészen újszerű kérdés taglalása kerül szőnyegre, mikor a fizikai dolgokban az anyag és forma egyesülésének a természetét keresi. Suarez hatása alatt foglal állást e metafizikai kérdésben. Az anyag és forma egyesüléséből előállott fizikai valókban az összetevő részek egyesülésénél maga az egyesülés (*unio*) megkülönböztethető-e mint külön lényiség maguktól az egyesült elemektől, vagy nincs ilyen külön lényisége az egyesülésnek? így vetette fel ezt a kérdést Suarez s adott rá igenlő feleletet. Pázmány is ezen a nézeten van s kifejezetten említi, hogy ezt Suarez nyomán teszi. A kérdés fölvetése nem Suareztól származik, már a korábbi bölcselet foglalkozott vele. A bölcselek legnagyobb része: Sz. Tamás, Duns Scotus, Averroes, Gregoríus, Durandus, Soncínas, Caíetanus, Fonseca stb. tagadják az egyesülésnek külön lény-voltát. Pázmány véleménye ellenben ez: Hogy az anyag és a forma állagi egységet hozhassanak létre, szükséges egymás között olyan egyesüléssel összekapcsolódnok, amely valósan (*ex natura*) különbözik mind a fizikai valótól, mind maguktól az alkatrészekétől. E vélemény mellett Suarezén kívül Valentiát (Tom. 4. fol. 2298.), Molinát és Occamot említi. A kérdés történeti fejlődésének gondosan utánanézve, már Óceáninál megtalálja Suareznek bizonyítását a fenti tételre. Tehát nem tudja be kizárólag Suarez érdemének a gondolatot. Occam és Suarez nyomán Pázmány így fogalmazza meg érvét nézete mellett: Nem elég két dolognak közvetlen közelsége vagy egymásmellettsége egy szerves egység létrejöttéhez, — amint pl. a föltámadt Krisztus testével együtt a falakon áthatolt lelke is, de azért abban a pillanatban az a lélek nem hatotta (informálta) át a falat, bár ez esetben

anyag (a fal) és a forma (Krisztus emberi lelke) teljes közelségben, sőt egymásbaniságban voltak s mégsem képeztek természetes fizikai egységet. Tehát az egymásmellettséghez még más külön tény, az egyesülés ténye is szükséges az összetett fizikai valók létrejöttéhez. Másik érve: ahány a működés (actio), annyi a különböző eredmény. Mikor tehát azt mondjuk, hogy az ember nemzés által lesz, s ez valóban igaz is, akkor nem gondolunk csak a test létrehozására, — bár a lelket Isten teremti — hanem az egész ember nemzésére, ami csakis akkor igaz, ha a nemzésnek megvan a maga teljes ember-létrehozó végpontja, ami nem lehet más, mint a test és lélek egyesülésének külön ténye: ez a nemzés, generatio. (177—182.)

Az egyesülés (unió) nemcsak vonatkozás, hanem az egyesült részeknek abszolút és állagi jellegű létmódja (modus absolutus et substantialis partium unitarum, 183. 1.). Ez az állagi és abszolút létmód — Suarez szerint — az állag kiegészítéséhez bensőleg hozzájárul. Ezért nem tartozik közéjük pl. a vonatkozás és a többi járulék (Suarez tanítása: 3. p. tom. 1. disp. 8. sect. 8. dicto 3.). Bőven kifejti — mint ez új tanításnál szokás — minden vonatkozásban ennek az új metafizikai állításnak a természetét.

A fizikai valók, mint egész és a részei közt való különböztetésről Pázmány nézete másokkal szemben (Fonseca, Zumel, Aureolus, Conimbricenses, Avicenna, Caëtanus, Capreolus, Ferrariensis, Zimara, Aquarinus) az, hogy a dolgok természeténél fogva az állagi összetett dolog természete nem különbözik az egyesült részeketől, hanem azok formailag azonosak az egészszel. (így Tbletus, Sotus, Durandus, Gregorius, Niphus stb.) Azt azonban Pázmány is vallja, hogyha az egész és annak lényegi részei közt nézzük a különbséget, valóban meg kell különböztetnünk az egészet (valós a különbség) az anyagtól, a formától, s az önállóságot (subsistentia) az összetett jellegtől (193. 1.).

///. *Magyarázatok Aristoteles második fizikai könyvéhez.* A bevezetésben egészen röviden jelzi, hogy Aristoteles e könyve az elejétől a 27. textusig a természetről (natura), onnan kezdve végig — miután előbb kifejtette a működő elv

lényegét, inert ezt jelenti a matúra, természet — az okokról értekeznek. Pázmány négy értekezésben adja magyarázatát.

Az első értekezés (199—218. 11.) a természet (natura) filozófiai ismertetését nyújtja.

A természet mai bölcséleti fogalmaink szerint leghelyesebben így fogható föl: a természet nem más, mint a lényeg működési oldaláról tekintve. Pázmány Aristoteles nyomán fejt ki tanítását a természetről. Előbb (Q. 1.) adja a természet szó többféle jelentését; a természet: *a)* a teremtett dolgok összesége; *b)* az összes természeti okok; *c)* lényeg (pl. a meghatározásban a dolog „természetét“ adjuk); *d)* Aristoteles olykor Istent érti alatta; *e)* az orvosok pedig az egyes emberek vérmérsékletét. Egyéb kevésbé jelentős értelmén kívül megemlíti Sz. Tamás felfogása: természet annyi mint születés, származás (nascitur); majd az a dolog, ami születik, származik s az, ami azt létrehozta. Aristoteles több helyen meghatározza. Legmegfelelőbb egy dolognak első, önmaga által való, nem járuléki elve, oka a mozgásnak és nyugalomnak (201. I.).⁶ S ennek a meghatározásnak az alapján fejt ki nézetét: amelyben észrevehető az a szándék, hogy a természet mozgató erejét nem tartja a természet lényegének, hanem csak a lényegből eredőnek. A természet sokszor nemcsak önmaga, hanem más dolog számára is a mozgásnak az indítója. Az arisztotelesi tanítás értelmében — mondja — a természet elsősorban a fizikai test két összetevője: az anyag és forma s nem maga a fizikai test. Természetnek kell még vennünk a magánakvaló (suppositum) teljes állagi lényegét (essentia substantialis oompleta), pl. az angyal természete. A természetes és erőszakolt mozgásról szóló fejtegetésében a „természetes“ fogalmának kimerítő tisztázását adja (209—218. 11.).

A második értekezés (218—252. 11.) tárgya: az okokról általában.

Aristoteles nemcsak a fizikában (2. Phys. text. 27—39; 2. Phys. text. 70.), hanem metafizikájában (2. Metaph. cap.

⁸ 5. Metaph. text. 5.; 2. Phys. text. 84.; 9. Metaph. text. 13.; 3. Coeli 28.: „Definit naturam esse principium et causam motus et quietis eius in quo est primum et per se et non ex accidente.“ Phys. text. 3.

2.; 5. *Metaph. cap. 2.*) is több helyen foglalkozik az okokkal, a bölcseletnek eme alapvető kérdésével. Az aristotelesi még-ha tarozás így állítható össze: „*causa est id omne quod alteri communicat esse seu entitem*“ (220. 1.).

Pázmány az ok legsajátosabb elemét — Suarez nyomán — a lét-adásban látja: „*ratio commimis causae, quod dat esse alicui*“ (222. 1.). A lét (*esse*) itt természetesen a legtágabb értelemben veendő. A „*conditio sine qua non*“ még nem ok s nem hoz létre okozatot.

Az okoknak négy nemét lehet megkülönböztetni. Első megfontolásra ez nem látszik nyilvánvalónak, mert pl. a látás ténye oka magának a látásnak; az értelem működése bizonyos értelemben oka az akarati tényeknek; az akarati működések ismét okai a különböző képességek tényeinek s ezeket nehéz a négy ok valamelyikére visszavezetni. Úgy látszik tehát, hogy több van, mint négyféle ok. Alapos vizsgálódás azonban az ellenkezőt mutatja. Van igen sokféle ok. De nem szerint osztályozva csak négyféléit különböztetünk meg, az összes egyedi okok ezek valamelyikére visszavezethetők. Ez a négy ok: anyagi, alaki, létesítő és cél-ok. így Arisztoteles, a peripatetikusok és skolasztikusok nagy része. De nem mindegyik. Többek közt Sz. Ágoston s mások, is csak egy okot ismernek el. Azt azonban hangsúlyozza Pázmány, hogy a különböző nemű okok közt nem az egyértelműség (*univocitas*), hanem csak a hasonlóértelműség (*analogia*) közössége áll fenn. A négy okon kívül már Plató említi az ötödiket: a minta-okot (*causa exemplaris*) s igen sokan vallják nézetét a középkori filozófiában s manapság is. Mások szerint nem kell ezt külön oknak venni, mert a négy közül valamelyikre visszavezethető. A visszavezetésben azonban már nincs egyértelműség a bölcselők közt. Pázmány véleménye: a minta-ok nem a cél-okra, hanem részint a forma-okra, részint a létesítő-okra, amelynek befejeződése, vezethető vissza. A minta-ok különállását védő összes érveket hatásosan szereli. Az okok egymásközi összefüggése: fizikai okok működése esetén elkerülhetetlen mind a négy oknak együttes szereplése. Nem fizikaiaknál azonban (szellemeknél vagy természetfölöttiekénél) lehetséges létesítő- és cél-ok működése az anyagi és alaki ok közbejötté nélkül. Kizárt az olyan hatás az okok

közt, hogy egyik a másiknak és viszont, a teljes létesítő- és cél-oka legyen, mert ez metafizikai ellentmondást rejt önmagában (223—246. 11.).

Minden ok valóban különbözik okozatótól s lehetetlen, hogy valami önmagát hozza létre. Még a 'kenyér átlényegülésénél (transsubstantiatio) sincs ez meg, mint Suarez gondolja.

Az ok és okozót közti előbbvalóság (prioritás) viszonya ez: természetszerűleg minden ok előbb van okozatánál (246—252.).

A harmadik értekezés tárgya a létesítő ok (252—350. 11.). Legelőbb is közli Aristoteles meghatározását.⁷ Egyes bölcse-lők kifogást emelnek e meghatározás ellen, különösen szeretik elhagyni belőle a „quietis“ fogalmát, erre nem tartják érvényesnek a létesítő okságot. Pázmány a maga teljes egészében elfogadja s védelmébe veszi az aristotelesi meghatározást. Annak elemzése közben főleg azt keresi, mi az okozás, okozatiság általában. Fonseca és a coímbraiak az ok okozatiságát nem tartják az októl különböző valónak. Szerintük az okozatiság maguk a dolgok, melyek akkor neveztetnek okoknak, midőn okozatuk létrehozásában közreműködnek (256. 1.). Pázmány e felfogással szemben vallja az okozatiságnak (causalitas) az októl való lényiségi (entitas-beli) különbségét. Hiszen valós különbség van köztük — mondja. Mert lehetséges, hogy létezik a létesítő-ok a nélkül, hogy léteznék az okozása, amikor t. i. ténylegesen nem okoz. Hasonlóképen az emberi lélek is — mint formai ok — külön is létezhetik a testtől, tehát valós a különbség s így külön lényiség az okozásuk. Nem helyesli, hogy sokan a létesítő ok okozásának a lényegét a cselekvésben látják, mert szerinte az anyag és forma egyesülése is tevékenység. Hanem a létesítő ok okozatának a lényege: cselekvés által olyan okozat létrehozása, amelynek nem természete, hogy okaival egyesülve maradjon. Ezzel szemben az anyag és forma okozati lényege: működés által (unió) oly okozat létesítése, amely okozat szükségképen okával egyesülve marad.

Az ok tevékenysége (actio) és az okozat között a vi-

⁷ 2. Phys. text. 29. et 5. Metaph, cap. 2.: „Causam efficientem definit esse, unde primum principium mutationis vei quietis.“ 253. 1.

szonyt fontolgatva előbb a tevékenység természetét állapítja meg: az nem más, mint az oknak az a befolyása (influxus), amellyel okozatának külön létét megadja. Ez a tevékenység (actio) mindig valóban különbözik az okozótól s a legtöbb esetben okozatától is; vannak azonban esetek (pl. az időtartam és a „hol“ esetében), amikor a különség nem valós, csak észbeli. A tevékenység (actio) hordozója Pázmány szerint se nem az ok, se nem az okozat, hanem az az alany, amely az okozatot befogadja. E véleményével egyedül áll. A bölcselők egyik része a cselekvőben, a másik része a létrehozott okozatban keresi a tevékenység lefolyását. A bennmaradó tevékenységekről (actio immanens) természetesen nincs itt szó, hisz azoknál az ok, okozat és a tevékenység ugyanazon alanyban van (260—273. 11.).

A teremtés és fönntartás (creatio et conservatio) bölcséleti megvitatását is besorozza a létesítő okról szóló értekezésbe. Több bölcselővel együtt úgy látja (Conimbricenses, Molina stb.), hogy a teremtés fogalma természetes ésszel is megismerhető, sőt Aristoteles tényleg meg is ismerte. A teremtés bölcséleti magyarázatára vonatkozó vélemények után adja a sajátját, de ez sok tekintetben egyezik a Suarezével, bár árnyalati különbségek előfordulnak. Pázmány tana: a teremtmény ugyan valós vonatkozásban van teremtőjével, de mégsem mondható, hogy a teremtés csupán vonatkozás volna, A teremtés igazi tevékenység, nem magában bent Istenben, hanem átmenő tevékenység (így Molina és Suarez is), amely a dolog természeténél fogva különbözik a teremtés határpontjától (eredményétől). Sz. Tamás és Conimbricenses nyomán vallja, hogy Isten az összes teremtett dolgokat tényleg és közvetlenül tartja fent (conservatio) s ez a tevékenység a létesítő okság nemébe tartozik. De van sok eset, midőn másod okok tartanak fent valamit (pl. egy gondolat a gondolkodóban, folytatólagos világosság ugyanazon fényforrásból), de ez nem más, mint az okozat első létrehozásának hosszabb időn át való fönntartása. A fönntartás (ha másod-ok hozott valamit létre s azt Isten tovább fönntartja) a létrehozástól valóban különbözik: nem kisebb erőt igényel, mint a létrehozás. A tevékenységgel együtt az elszenvedést (passio) is vizsgálja. Az elszenvedés szerinte nem az anyag

és forma egyesülése, nem az alanyak a tőle függő formára való visszahatása, s nem a formának az alanyba való befogadása, hanem a tevékenységnek a megvalósulása az alanyban. Tehát egy és ugyanazon valóság egyik oldalról tevékenység, a másikról elszenvedés, a létesülésnek a határpontjai (termini fieri); tevékenység és elszenvedés tehát dologilag ugyanaz, csak észbelileg különböznek (273—287. 11.).

A teremtett dolgokban, a másodlagos okokban is megvan a képesség, hogy tényleges okozatnak legyenek a létrehozói. Ehhez azonban szükséges, hogy ezek a másod-okok ténylegesen, a fizikai világban létezzenek, létezés nélkül nem hathatnak s szükséges másodszer Istennek segítő közreműködése (concursum Dei p̄physicum). Nagy fölkészültséggel támadja Durandus ellenkező véleményét, amely Istennek csak közvetett szerepét vallja a másod-okok működésénél. Elemzésében finoman rámutat az Isten és a másod-okok szereplése közti működésnek mélyreható különbségére. Isten nem járulékosan, mint a teremtmények, hanem erejének s magánvalóságának teljes közvetlenségével (immediatione virtutis et suppositi, 295. 1.) működik.

A távolba-hatás (actio in distans) kérdésében Conimbricenses, Molina, Toletus, Banez, Caietanus stb. ellenében Scotussal tart (Suarez csak valószínűnek tartja e véleményt) s vallja, hogy kedvező közvetítő közeg esetén teremtett dolog is hathat távolba, eredményét úgy hozza létre, hogy nincs meg a közvetlen kapcsolat az okozó és okozat között. Ilyennek tartja a napnak a földön kifejtett hatását (296—304. 11.).

Vallja az arisztotelesi és skolasztikus bölcsélet egyhangú tanítását az okozatban okánál lényeges fokozatú nagyobb tökéletességnek a lehetetlenségét. Enged ugyan meg egyenlőtlen ok és okozati viszonyt (causa aequivoca), de csakis abban az értelemben, hogy az okozat tökéletlenebb okánál, de fordítva semmiképen nem. Az eszköz-okokat is a létesítő-okok közé sorozza. Főok az, amely egyedül minden más ok közreműködése nélkül hozza létre okozatát, eszköz-ok, amely csak a főok irányítása mellett, azzal együtt okoz. A természetes eszköz-okon kívül van még mesterséges eszköz-ok,

amelyben egy eszköz természetes hatóereje még mesterséges hozzáadással fokoztatik (304—314. 11.).

A fizikai világban természeti okok közreműködésévei jönnek létre állagok (substantia). Fölmerül a kérdés, hogy ezeknek közvetlen létrehozó elve szintén állag-e vagy más valami? Más szóval: állag közvetlenül hoz-e létre másik állagot? Pázmány elmondja az erre vonatkozó két véleményt: 1. Egy állag létrehozó elve nem egy másik állag, nem is állagi forma, hanem valamely járuléki forma (elv). Úgy látszik, hogy Aristoteles is ezen a nézeten van. 2. Másik, ehhez sokban hasonló nézet szerint az állag létrehozó elve: a távoli maga az állag, a közvetlen az állag járulékai. Tehát az állag nem hat közvetlenül, hanem csak a járulékok segítségével, (így Sz, Tamás, a tomisták s ezeken kívül Suarez, Fonseca, Conímbrícenses.) Pázmány Scotussal együtt ellenkező állásponton van. Vallja, hogy maga az állag is el van látva magához illő működő erővel, amely által közvetlenül képes létrehozni különféle okozatokat. Következésképen állag létrehozására közvetlenül állagnak kell működésbe lépnie, mint fő- és legközelebbi okoknak. A járulékok önmagukban állagot nem hozhatnak létre, csak közreműködhetnek ebben a fő állagi ok működésekor. Járulékok járulékokat, mint főokok és saját erejükkel hozhatnak létre s még az állagi formák létrehozásában is mint eszköz-okok fontos szerepet töltenek be. A tomisták állásfoglalásával igen bőven foglalkozik itt (akár egy külön tanulmányt érdemelne 314—330. 11.), Érdekes többek közt az a megállapítása, hogy a nemzésben a nő szerepe nem egészen szenvedőleges (számár, ló, ösvér érdekes példája, 337. 1.). S még az is, hogy a lelki képességet azonosítja a lélek állagával (330. 1.), nem lát köztük valós különbséget.

Kijelentése szerint az okoknak felosztása nem teljes nála, azt más szerzőknél elolvashatni s csak a főbket sorolja fel és fejti ki. Felosztja az okokat: fő- és eszköz-okokra; létrehozóra és fönntartóra; teljes- és részlegesre; egyetemes- és különlegesre; első- és másodikra; közeli- és távolira; egyértékű- és különbözőértékűre (univoca, aequívoca); tényleges- és képességeire; szükséges- és szabadra; lényegileg és

járuélkosan alárendeltre; önmaga által és járulékosan okozóra (causa per se et per accidens). Vitatott kérdése a skolasztikának, hogy teljesen egy és ugyanazon okozatot több teljes ok is hozhat-e létre. Pázmány az egyes vélemények ismertetése és vizsgálata után saját felfogását így fejezi ki: a természetes rendben lehetetlen, hogy egy teljesen ugyanaz okozat több teljes létesítő ok által hozassék létre, — természetfölötti módon azonban ez lehetséges. Az alárendelt okok sorozatában s. végtelenség lehetőségét mind a lényeges, mind a járulékos alárendeltség esetében elveti. Az önmaga által okozó ok az, amely a szándékolt okozatot eléri, a véletlenül okozó, amely nem szándékolt eredményt ér el. Itt emlékezik meg a véletlenről és a szerencséről. Ezeknek a természetét és okait fejtegeti. A szabad és a szükségképen működő okok által létrehozott véletlen eredményeket két külön csoportba osztja. Felsorolja, mik lehetnek a természeti szörnyek létrehozó okai. Bölcséleti szemmel nézve nem véletlenek ezek, hanem okok következményei. A természeti rendkívüliségek okaira vonatkozó elméleti elgondolásai helytállók, a különféle szerzőkből merített példái azonban tévesek. Szörny jöhet létre: 1. A magzatban rejlő gyöngé alakító erő vagy ennek az ellenkezője folytán: van pl. nép, amelynek a feje a mellén van s szemei a vállán (Méla Lib. 1. i. 4., 349. 1.), másik pedig már kész fogakkal születik (Plinius Lib. 7. c. 16., 349. 1.). 2. A test-anyag bősége vagy fogyatékosága miatt. Isidorus szerint (11. Ety. c. 3.) van nép, melynél az alsó ajk az egész arcot eltakarja; Cadamastus pedig azt állítja, hogy hajózásakor olyan népet talált, melynek könyök-nagyságú az ajka (350. 1.); Solinus (Cap. 21.), Plinius (Lib. 4. c. 13.) és Maximilianus Transsylvanus hajóújtjain oly népet látott, amelynek fülei a vállon függnék; Pigafetta szerint pedig van sziget, ahol az embereknek olyan fülük van, hogy egyikre ráfekszenek s a másikkal betakarják testüket (350. 1.). 3. A magzat fejlődés-helyének alkalmatlansága.

4. A test-anyagra gyakorolt valami kedvezőtlen hatás.

5. Sokszor az anyának ijedelve, vágya vagy élénk képzelődése miatt (350. 1.).

A negyedik értekezés (351—380. 11.) az anyagi, alaki és cél-okról nyújt tájékoztatást. Az anyag és forma egymás

közti okozati viszonyában két felfogás áll szemben. Egyik szerint (Scotus, Henricus, S. Bonaventura stb.) anyag és forma nem okai, csak elengedhetetlen föltételei egymás létezésének (conditio sine qua non). A másik vélemény okozati kapcsolatot lát köztük (Capreolus, Soncínas, Conímbricenses, Fonseca stb.). Pázmány az anyagnak a formát (az állagít és j áruiekit) fönttartó szerepében okozatot lát. Viszont a forma már nem oka az anyagnak, hanem csak elengedhetetlen föltétele az anyag létének (conditio sine qua non). Az összetett testnek szempontjából mind az anyag, mind a forma ok s okoztságuk kettejük egyesülésében áll. Téved Fonseca — mondja Pázmány — amikor az anyagnak okozatiságát a formával szemben azonosítja az összetett testben való okozatiságával (351—364. 11.).

A cél-oknak igazi oksága ellen látszik szólani az a körülmény, hogy ténylegesen még akkor nem létezik, amikor mi már működni, okozni feltételezzük. A való helyzet azonban mégis az, hogy a cél-ok igazi ok, nem ugyan fizikailag és valósan közölvén valami létiséget az okozattal, fizikai hatást gyakorolván rá, hanem, hogy a cél, bár még a valóságban nincs meg, mégis mint tényleges valót fogjuk fel, azért, hogy okozzon, s majd tényleges okozat birtokába jusson. Másik kérdés, ami a cél-okkal kapcsolatban fölmerül: mi az, ami által okozni képes? Sz. Tamás s a skolasztikusok nagy részével ez a felelet: az önmagában kívánatos jó az, ami az okozás-képességét adja a cél-okba, amint a működő képesség az, ami működésbe viszi a létesítő okot. Sz. Tamás, Conimbricenses és Fonseca nyomán a céloknak okozatiságát ebben látja: a cél-ok indítja az okozatot létesítő okot, hogy az a cél-ok kedvéért működjön, vagy hogy ő legyen az, aminek a kedvéért valami legyen. Isten (amidőn kifelé működik), az eszes, az érzéklő, a tisztán vegetatív lények, de még az élettelen természet is mindent valami cél érdekében tesz, de természetesen különböző módon. A cél miatt való különböző működéseket részletesen megismerteti Pázmány velünk, ennek az értekezésnek utolsó kérdésében (346—380. 11.).

IV. Magyarázatok Aristoteles III—VIII. fizikai könyveihez. Pázmány Aristoteles fizikai könyveit két nagy csoportra osztja. Az első csoportban a dolgok és változások el-

veiről és okairól van szó. Erről tárgyal Aristoteles a két első könyvében. A harmadiktól a nyolcadikig — tehát a második csoportban — pedig a fizikai valók általános tulajdonságairól van szó: a mennyiségről, időről, helyről és mozgásról. A magyarázatok öt értekezést tesznek ki.

Az első értekezésben a mennyiségről szól (381—488. 11.). A mennyiség belső természetét vizsgálva merészen szembe helyezkedik a nominalisták tanával, amely nem enged meg különbséget a mennyiség és a mennyis dolog között; s vallja a skolasztikusok csaknem: egyöntetű tanítását, hogy van olyan járulék (a mennyiség), amely valóban különbözik a kiterjedt dologtól, ami által bírja a dolog kiterjedtségét s így a folytonos mennyiség valóban különbözik alanyától. De azt is állítja, hogy a mennyiség közvetlenül magából az anyagból eredez, csakis abban tud, mint alanyban lenni s az anyag által lesz olyan jellemző tulajdonsága az összetett természeti valóknak, ahogyan az ember a lélek által válik „értelmes“ lényé. A folytonos mennyiségben nemcsak képességileg, hanem ténylegesen is különböznek a mennyiség részei egymástól (388—392. 11.). A folytonos mennyiség alkatrészeit keresve (397—411, 11.) megállapítása az, hogy a folytonos mennyiség nem végtelen kicsinységű, már oszthatatlan mennyiségekből tevődik össze, hanem oszthatókból, így a vonal nem pontokból áll, hanem kicsiny vonalakból tevődik össze. Bármely folytonos mennyiség csak képességileg osztható a végtelenségig, de nem ténylegesen. Ezzel már megfelelt arra a mennyiséggel szemben fölmerült kérdésre: vajjon a folytonos mennyiség vég nélkül osztható-e? (V. ö. Schütz: Bölcsélet, 118. 1.) Pázmány valóságérzéke ezt a valóság számára, a ténylegesen létező fizikai valókra nézve lehetetlennek mondja. Ez ma is a bölcsélet állásfoglalása. A gondolat számára, elméletben az osztás vég nélkül folytatható, a valóságban azonban ez lehetetlen. Nem mondható tehát, hogy a fizikai valók végtelen kicsinységű részekből vannak összeállítva. Arra a kérdésre azonban, hogy a testen egyáltalán nincsenek-e már oszthatatlan elemek, azt válaszolja (411—424. 11.), hogy a testek határpontjai oszthatatlanok. A pont minden oldalról oszthatatlan; a vonal hosszúságában osztható, szélességében és magasságában oszt-

hatatlan; a felület hosszúságában, szélességében osztható, magasságában oszthatatlan. Pázmány azt a nézetet vallja, hogy a folytonos mennyiség a folytonos végződéseiben oszthatatlan mennyiségek találatnak. Ezt a véleményét nemcsak a mennyiségre, hanem az állagra és a kiterjedt minőségre is kiterjeszti. Ez Fonseca és Suarez véleménye is (Suarez Disp. 40. sect. 2, n. 36., 417. L).

A fizikai testeknek a tér alapjául szolgáló kiterjedtsége a dolog természeténél fogva (*ex natura rei*) különbözik a mennyiségtől, amely a testi járulékoknak az alanya s ez a kiterjedtség is, mint alanyban, a mennyiségben gyökerezik. A tér alapjául szolgáló kiterjedés igazi mennyiség s a fönnmaradó folytonos mennyiségnek egy faja. Itt ellentétbe kerül Suarezszal, aki a kiterjedtséget azonosítja a „hol“ (*ubi*) kategóriával. Két mennyiséggel rendelkező testnek áthatatlanságot tulajdonít. Természetes úton-módon lehetetlen, hogy egyik a másik helyén legyen, isteni erővel azonban ez megvalósítható (ez magyarázza meg Krisztusnak anyját meg nem sértő születését), bár ezt Durandus tagadja. A dolgok alakja (*figura*) nem különbözik a dolog természetéből a mennyiség kiterjedésétől, vagy a helyhez való viszonyától, amelynél fogva részese a „hol“ kategóriának. Suarez nyomán (3. p. tom. 3. disp. 48, sect. 1, ad. 2) u. í, kétféle az alak. Egyik az, mely megvan a dologban önmagához viszonyítva, a másik a helyhez viszonyítva. Az előbbi a mennyiségből jön, a másik a helyi kiterjedtségből (424—434. 11.).

A végtelen sokaság és nagyság kérdésében Pázmány véleményét így foglalhatjuk össze (434—448, 11.): folytonos dolgoknak végtelen sokasága nemcsak ellentmondást nem tartalmaz, hanem valójában vannak a folytonos mennyiségben ténylegesen végtelen részek. Általánosságban véve tehát ténylegesen végtelen sokaság lehetséges,⁸ Megokolása röviden: a folytonos mennyiségben vannak egymástól ténylegesen különböző és nem véges számú részek: tehát vannak

⁸ Dico primo, Infinita multitudo rerum continuarum no.n solum non implicair^á etiam de facto, dantur in continuo actu infinitae paries.. Et ita genere loquendo, infinita multitudo. possibilis est actu. 440. 1.

ténylegesen végtelen részek.⁹ A természetben végtelen nagyság nincs s hatásos érveléssel nem is mutatható ki, hogy végtelen nagyság lehetséges volna. De abban már nem lát ellentmondást, hogy Isten nem tudna végtelen hosszúságú testet teremteni.

A második értekezés (448—486. 11.) az idővel foglalkozik.

Pázmány az idő tárgyi mivoltát és tartamát a dolgok folytatólagos fennmaradásával méri (448—458. 1.). A teremtett dolog folytatólagos fennmaradása (*duratio*) észbelileg különbözik a dolog lényegétől és létezésétől. Az idő tárgyiaságát pedig úgy fejezi ki, hogy szerinte a dolog időben való létezése a létező dologtól úgy különbözik, mint a módozat a dologtól s így annak létezésétől is. A dolgok időbeli tartama (*duratio*) egymás után következő osztható részekből áll. Az idő meghatározásában — lényegtelen változtatással — Arisztotelest követi. Az idő a mozgás egymásutání tartama vagy a mozgás részeinek a kiterjedése a megelőző és következő szerint (458—468. 11.). Az idő úgy különbözik a mozgástól, mint egy dolog módozata magától a dologtól. Ma már kissé túlzott ez a fogalmazása: Az idő igazi valós lény, s valóságosan létezik, nemcsak egy-egy pillanatban, hanem a pillanatok között álló osztható részekben is. Kitér a belső idő természetének az ismertetésére is. Minden mozgás mérhető belső tartalma következtében s így ahány különböző mozgás van, annyi különféle idő is. Istenen kívül minden dolog bele esik az idő kategóriájába. Kiterjed vizsgálódása a keletkezők és megszűnések időbeli vonatkozásaira is (473—86. 11.).

A harmadik értekezésben Pázmánynak a helyről és térről szóló tanítását kapjuk (486—509. 11.). Pázmány felsorolja a tér mibenlétére vonatkozó különböző véleményeket (486—494. 11.). Vannak, kik helynek egy nagy ürességet tartanak, amelyben a testek elhelyezhetők (szélső reális felfogás), mások csak a belső helyet engedik meg, de egyik sem fogadható el, mondja Pázmány. Szerinte a természeti test helye a tartalmazó testnek a közvetlen felülete. A hely mi-

⁹ Nam partes continui sūnt actu et realiter inter se dīstinctae, et non sūnt finitae: ergo infinitae actu, 441. 1.

voltát meghatározó eme testfelületnek fontos tulajdonsága, hogy mozdulatlan. E mozdulatlanságot a többféle értelmezéssel szemben Pázmány abban látja, hogy a hely nem vihető át az elhelyezett dologgal. A dolgoknak valamely helyen való léte nemcsak a helyhez való külső vonatkozás, hanem magában a helyezett dologban is jelent valami járuléki meghatározottságot (létmódot). (Ez erősen Suarez hatására mutat, Qu. 2.) Ez a járuléki létmód adja a „hol“ kategóriáját. Minden dolog van valahol. A jelenlét módjai: körülíró, szellemi és betöltő jelenlét (praesentia circumscriptiva, definitiva et repletiva). Aristotelessel együtt tagadja az üres teret (494—509. li.).

Negyedik értekezés: a mozgásról és változásról általában (509—567. 11.) A teremtett dolgokat jellemzi a változás. Ez befejezetlen tökéletlen mivoltukkal van adva. A változás egyetemes határozmány, hiszen a valóság egész vonalán érvényesül. Fogalmi rögzítése s bölcséleti meghatározása nem könnyű, mert a meghatározás, épp ami örök igazság, változhatatlan, azt emeli ki a változó dolgokból. S mivel a folytonos változásnál ilyen maradandó mozzanat kiemelés lehetetlen, ez okozza a pontos bölcséleti és fogalmi megismerés nehézségét. A változás tényét tagadják az eleaták, — azonban önmagunkban s a kívülünk végbemenő s tudatunkat csatlakozhatatlanul értesítő változások föltétlenül meggyőznek valóságukról. A változások természetére különféle magyarázatokat adtak a régi bölcselők, legmaradéktalanabban mégis Arisztoteles fejtette azt ki. Szerinte a változás átmenet egyik létállapotból a másikba. Minden változáskor a valókon valami marad s valami átalakul. Mivel új határozmányok létesülnek a dolgokon a változás által: olyasmi keletkezik, ami nem volt. Ami csak úgy keletkezhetik, ha valami azt létrehozza. Ez a létrehozó valami az ok, Arisztoteles tehát a változásokat az okok működésével magyarázza meg. Arisztoteles a változásnak négy fajtát különbözteti meg: 1. az állagi változás: új valók keletkezése: növény, állat, ember születése, vegyület keletkezése, meglevők elpusztulása: generatio et corruptio. 2. Helyváltozás (pl. golyó gurulása, ember menése). 3. Minőségi változás (falevél sárgulása, gyümölcs érése; ember elsápadása). 4. Mennyiségi változás, növekvés és csök-

kenés: élőlények növekedése, épület falainak emelkedése. Pázmány a változás magyarázatainál idézi Aristotelest mondván: a változás nem más, mint átmenet valamiből valamibe (519—520. 11.).

A változás és mozgás közti különbséget ebben látja: a mozgás az út, amelyen át az alany megszerzi azt, amire nézve képességben volt. Különbség van a mozgás és változás között. A mozgást jellemzi a folytonos egymásutániség, a változást pedig a minden pillanatban való külön lezárttság.

A mozgás nem állandó, hanem átmenő formája a dolgoknak. A mozgás a legtöbbször, bár nem mindig, különbözik a mozgás végpontjától (terminus), ami a mozgás által jött létre. Ez a különbség sokszor dologi, máskor azonban csak észbeli. Bár a mozgást a haladó, folytonos egymásutániség, a változást a pillanatnyi lezárttság jellemzi, mégsem mondható, hogy az egymás utáni következés volna a mozgás lényege (520—27. 11.) Hogy mozgás jöhessen létre a kezdőpont és a célpont között bizonyos ellentétnek kell lenni, — amely ellentétnek legalább a megfosztottság, a hiány ellentétének kell lenni (azaz, hogy ne legyen meg a célpontban az, ami megvan a kiindulópontnál, 527—32. 11.).

Folytonos mennyiségen levő oszthatatlan pont, helyi mozgást csak járulékosan végezhet, amennyiben mozgás-képes alanyon van. Anyagi és mennyiségi dolog, amely valami rendkívüli módon oszthatatlan és kiterjedés-mentes a helyhez való vonatkozásában (pl. Krisztus jelenléte az Oltáriszentségben) természetes októl helyi vagy állagi mozgásra bírható (532—38. 11.). Egymásutáni és állandó, mesterséges vagy természetes, szabályos vagy szabálytalan, gyors vagy lassú, fölfelé vagy lefelé haladó mozgás egymástól nem különböznek lényegesen. Mozgások lényegileg akkor különböznek, midőn az általuk¹ létrehozott eredmény (terminus) is lényegileg különböző (538—43. 11.). Aristoteles tanítását, hogy mindazt, ami mozog, más mozgatja, csak a fizikai valókra nézve tartja általános érvényűeknek, de nem a szellemiekre, pl. az emberi lélek önmagát mozgathatja (552—555. 11.). Pázmány a világnak és bármely teremtett lénynek öröktől való létét lehetetlennek tartja. Nemcsak mert hitigazság az, hogy a világ időben teremtett, hanem mert a

bölcseleti meggondolás is ellene van. Tehát e tekintetben Sz. Tamással ellentétben van, aki lehetségesnek tart öröktől fogva való teremtetést (555—567. 11.).

Az ötödik értekezésben különösképen is megemlékezik még a helyi mozgásról (567—610. 11.). A mozgás alanya a mozgató fizikai test, s a mozgás által létrehozatik a mozgóban, valami vele bensőleg egyesült meghatározottság, t. i. a hely (ubi) kategóriája. A helyi mozgás tehát nem azonos a mozgató eszközzel, amely létrehozza a mozgást. Nem a test külső felülete a mozgás végpontja (terminus), hanem az, ami a mozgás által létrejön. A helyi mozgás valóban nem azonos a mozgó dologgal (567—575.). Pillanatnyi időköz nem elég helyi mozgás megvalósulására. Ha isteni erő üres teret teremtene, abban fizikai testek a maguk természetes erejénél fogva mozogni nem tudnának, csak külön isteni közreműködéssel (575—81.). Folytatólagos helyi mozgások között gyorsulásbeli különbség lehetséges. De már az lehetetlen, hogy ugyanazt a testet kettős, ellentétes, vagy egymásól távollevő helyi mozgás mozgassa. Sok fogyatékoság észlelhető már e fizikai mozgás kérdésének a kezelésénél. Még nincs Newton, vonzóerő, szabadesés-kutatás. De Pázmány lángeszére vall, hogy soha nem áll itt sem a neveléses vélemények mellé. Arra a kérdésre, hogy a hulló tárgyak miért gyorsuló mozgással esnek, válasza: mert kisebb a közeg ellenállása, mint kezdetben (596. 1.). Végül az eldobott, a taszított és vonzott testek mozgásának természetét vizsgálva fejezi be fizikáját (601—610. 11.).

3. A világmindenség rajza Pázmánynál (Tractatus).

A mindenség vázlatrajza Aristotelesnél. — Pázmány magyarázatai Aristotelesnek az égről szóló könyvéhez. Az ég természete és tulajdonságai. — Magyarázatok Aristotelesnek a keletkezésről és elmúlásról szóló könyveihez. A keletkezés és elmúlás természete. Minőségi és mennyiségi változás. A négy elem. Keverék és vegyület. — Magyarázatok Aristoteles meteorologikus könyveihez. Rothadás. A meleg szerepe. Tüzes és vizes légköri jelenségek: villámlás, mennydörgés, eső, hó, jég, köd, harmat, dér. Szivárvány. Földrengés. Nilus és Duna.

A (könyv címe: Magyarázatok Aristotelesnek az égről, a keletkezésről és elmúlásról, továbbá a légköri változásokról írt könyveihez.¹

Pázmánynak ez a bölcseleti kötete az előzőnek, a Physicának a folytatása, de lényeges tartalmi különbséggel. Anyagát néhány aristotelesi természettudományos mű magyarázata alkotja. Aristotelesnek három művét magyarázza: egy csillagászatit: az égről (De Coelo); egy szerves kémiai tartalmút: a keletkezésről és elmúlásról (De Generatione et Corruptione); és a négy könyvből álló részint csillagászati, részint a fizikai földrajz körébe vágó művet: a légköri változásokról (De Meteoris). Már e rövid címekből is kitűnik, hogy Pázmány e bölcseleti művében lényegesen más természetű ismeretanyag feldolgozásával találjuk magunkat szemközt, mint aminő volt a két előző kötetben. Az első kötet logika, a második természetbölcselet. A harmadik megszűnik

¹ Tractatus inl ibros Aristotelis de Coelo, de Generatione et Corruptione atque in libros Meteororum.

megmaradni a mai értelemben vett bölcelet területén, át-
lép a szaktudományok birodalmába. Itt már nem annyira
bölcselettel, mint inkább természettudománnyal találjuk ma-
gunkat szemben, persze erősen bölceleti elgondolásokból ki-
indulva s ugyanilyen természetű következtetéseket levonva.
Amint Aristotelesnél bölcelet és szaktudomány a maga pon-
tos elhatározását nem találta meg, hanem a kettőt együtt
művelte, hasonlóképp a középkor is (részben egészen a 18.
századig), a bölcelet keretén belül foglalkozott a szaktudo-
mányokkal. Magától értetődik, hogy a jezsuita tanterv érte-
lmében Pázmány sem térhetett ki Aristoteles e szaktudomá-
nyos műveinek a magyarázata elől. E magyarázatok osztoz-
nak az aristotelesi természettudomány sorsában. Míg Aristo-
teles a bölceletben és a természettudományok általános alap-
elveinek lerakásában, a legfontosabb fogalmak tisztázásában
maradandót alkotott addig részletező természettudományos
megállapításainak és tanításának legnagyobb része — a kellő
tudományos felszerelések, a kutatási eszközök és a pontos
megfigyelés hiánya miatt — az újabb tudományos megállá-
pításoknak a fénye mellett nem bizonyul elfogadhatónak.
Hogy csak néhányat említsünk az aristotelesi fizika megdönt
fontosabb tételeiből: A természeti tárgyak a négy elem, a
föld, víz, levegő és tűz vegyüléséből keletkeznek. A négy
elem a világmindenség legegyszerűbb létformája. A négy
elem összetétele: őanyag (matéria prima) és a legegyszerűbb
forma. Az egyeseknek minőségi tulajdonságai: a föld hideg
és száraz; a víz hideg és nedves; a tűz meleg és száraz; a
levegő meleg és nedves. A négy elem elhelyezkedési törek-
vése: a föld a Föld középpontja, a víz a Föld felülete felé,
a levegő a Föld és Hold közötti rétegbe, a tűz a külső tűz-
kör felé tör. Innen van, hogy a szabadon eső testek a föld
felé hullanak, a víz a felületen igyekszik elhelyezkedni, a le-
vegő terjengős, a tűz pedig fölfelé tör. A négy elem külön-
böző arányú vegyüléséből keletkeznek a világegyetem külön-
féle tárgyai. Csillagászati tanok: Az égitestek összetételére
nézve két jelentős tanítása van; az égitestek más anyagból
vannak, mint a földi dolgok és természetüknél fogva romol-
hatatlanok (incorruptibilia). A világegyetem két nagy, egyen-
lőtlen részre oszlik: a Hold alatti (ide tartoznak a földi dol-

gok) és a Hold feletti részre (ide tartoznak a túlvilági valóságok). Az égitestek világában nincs keletkezés és elmúlás: örökkévalók. Nincs bennük változás, mert a legfinomabb változatlan elemből: az éterből állanak. A csillagok közt vannak állócsillagok és vannak bolygók. Az állócsillagok a kifejített égboltozatokba, szférákba vannak erősítve. Összesen 56 szférát (állócsillagoknak a köre) különböztet meg. A szférák szabályos körmozgást végeznek a mozdulatlanul álló Föld körül. A szférák mozgását szférikus szellemi lények okozzák. A szférák mozgása egyenletes, a bolygóké azonban már a különböző szférikus befolyások hatása alatt nem olyan szabályos s ez okozza a légköri, meteorologikus változásokat. Egyetlen világegyetem van, mely alakjára nézve gömbalakú, idejére nézve örökkévaló.²

Ezekből a téves alapelgondolásokból téves következmények is folytak. Ez alól nem lehetett kivétel Pázmány filozófiája sem, bármilyen óvatossággal is alkotta meg következtetéseit. Mi abból a megfontolásból kiindulva, hogy Pázmány e műve már nem bölcseletet, hanem inkább természettudományt ad, viszont mint ilyennék a megállapításai ma már túlhaladtak s kevés természettudományos értéket képvisel: éppen ezért Pázmány gondolatmenetét csak a lehető legvázlatosabban tüntetjük fel e kötetben. Kizárólag azokra a helyekre fordítunk kissé több figyelmet, amelyek Pázmány bölcseletének helyes megismerése szempontjából jelentősebbek.

1. Fejtegetéseit Aristot el esnek az égről szóló könyve magyarázatával kezdi (1—110. II).

A bevezetésben (1—3. 1.) elmondja, hogy mennyiben tér el az aristotelesi felosztástól. Aristoteles a dolgok tökéletességi fokozata szerint előbb a legegyszerűbb valókról: az égitestekről, azoknak létéről, néhány fontosabb tulajdonságáról szól az első könyvben. A másodikban az egek és csillagok természetéről, mozgásáról és számáról. A harmadik és negyedikben a legegyszerűbb földi dolgokról: az elemekről.

² Kecskés Pál: A bölcselet története főbb vonásaiban, Bpest 1933, 120, 1, — Jos. Donát: Cosmologia, Oeniponte 1924⁵. pag. 4.

Pázmány beosztása annyiban tér el, hogy az egekről szóló magyarázataiban csak az egekről értekezik, míg az elemekről való fejtegetéseit egészen logikusan átutalja a keletkezésről és elmúlásról szóló részbe.

Mind járt itt a bevezetésben leszögezi a világról való fontosabb igazságokat: csak egy világ van (így Aristoteles, Conimbricenses és sokan mások), bár ezt ésszel igazolni nem lehet (2. 1.) s vannak, kik sok, sőt végtelen sok világ létezését állítják. Bizonyos azonban, hogy Isten mindenhatósága hozhatott volna létre több világot, bár ezt Aristoteles tagadja (1. Coel. text. 92.). E világ a maga nemében tökéletes, de nem annyira, hogy Isten tökéletesebbet nem alkothatott volna. Annak éles hangsúlyozásával, hogy biztos ismereteket az egekről nem igen szerezhethünk s meg kell elégednünk csak valószínű megállapításokkal: kezdi meg fejtegetéseit.

Az első értekezés (4—40. 11.) az égnek a természetéről és lényegéről szól. Az a kérdése a legnagyobb fontosságú, melyben az ég mibenlétét vizsgálja: összetett test-e (compositum) az ég? s olyan anyagból és formából van-e összetéve, mint a földi dolgok? Nem az égre vonatkozó kérdés fölteve / a fontos jelen esetben, hiszen tudjuk, ennek ma már az égnek régi értelemben vett felfogása szerint semmi jelentősége nincs, hanem fontos a kérdésnek bölcséleti vonatkozása* lehetséges-e teljesen egyszerű anyag, amely lényegileg nem anyagnak és formának az összetevődése, hanem egészen különös, sajátos természete van, lényegesen eltérő a mi megismerőképességünk számára hozzáférhető, s erről fogalmainkat kialakító, e világi anyagtól? A bölcselek legnagyobb része vallja az egeknek anyagból és formából való összetételét. A közelebbi meghatározásban eltérnek a vélemények. Vannak, kik az elemek valamelyikéből (főként a tűzből) származtatják az ég anyagát (így Plató, Pythagoras, Heraclitos, Anaxagoras, Diógenes, S. Basilius, S. Ambrosius, S. Augustinus, S. Joannes Damascenus, S. Irenaeus, Theodorus); mások ugyan evilági elemekből, de mégis anyagnak és formának az összetételéből (Conimbricenses, Sz. Tamás, Scaliger, Bannez, Sencinas, Capreolus, Caietanus, Fonseca). E vélemény különböző változásai szerint vannak, kik szerint az ég anyaga

azonos a Hold alatti dolgok anyagával (Conimbricenses, S, Bonaventura, Duns Scotus, Ockam, Molina 9. 1.); mások szerint faji különbözőség van az égi testek és a földi dolgok anyaga közt (Sz. Tamás, Caietanus, Richardus, Capreolus, Ferrariensis, Soncinas, Suarez Bannez, Valentia, sőt, amint látszik, Aristoteles is: 8. Metaph. tex. 12; Tractatus 12. 1.). Sőt olyanok is akadtak, akiknek véleménye szerint az egek lélekkel bíró lények.

A második vélemény: az ég olyan test, amely lényeges részekből előálló fizikai összetételnek híjával van, tehát nem áll anyagból és alakból, bár kiegészítő részei vannak (licet componatur ex partibus integrantibus, 13—14. 11.). E véleményt tartják: Averroes (De substantia orbis); Simplicius; Themístius; Alensís; Durandus; Gábriel; Zabarella; Jandunus; Mayronis. Idézi Sz. Tamást is (2. díst. 12 q. 71 art. 1. corpore et ad 5; et: De spirítualibus creaturís art. 5. ad 2.), de biztos, hogy ez a tanítás Sz. Tamás más helyeivel ellentétben áll, tehát nem lehet őt e vélemény (hívei közé sorolni).

Pázmány véleménye szabatosan ez: Nincs semmiféle meggyőző érv, amelyből következtethető volna, hogy az ég anyagból és formából van összetéve. Ha pedig megengedjük, hogy az ég összetett test, nem lehet bizonyítani, hogy anyaga különböznék az elemektől (14. 1.). Majd folytatja: Valószínűbb az a vélemény, hogy az ég nincs anyagból és formából s következésképp elemekből sem összetéve, hanem anyag- és formainentes egyszerű test (20. 1.). Tételének bizonyításánál azt igyekszik igazolni, hogy a Szentírás e tannak látszólag ellenmondó helyei helyes értelmezéssel nem kerülnek összeütközésbe e véleménnyel. Bölcséletileg pedig így látja igazoltnak ezt a tant (teljesen Zarabella: De natura coelí cap. 3. bizonyítását használja föl): Aristotelest az ősananyag elméletére a lényegi változások jelensége (transmutatio substantialis) vezette rá. Csak ott lehet lényeges, állagi változás, ahol van ősananyag. Csak járuléki változások nem lettek volna elegendők az ősananyag elvének a megtalálására. Már most mivel az egekben lényegi változás, átalakulás nincs (amint azt Aristotelessel együtt csaknem az összes bölcselők vallják), következik, hogy anyag és forma összetétele sincs meg az egekben (15. 1.), mozgást végezhet (de nem olyan, amely lényegi

változásra képes volna); mozgásában: van honnan és hova, tehát a „íhor“-hoz képességben van (20. 1.)- Pázmány a skolasztikusok nagy többségével vallja, hogy a csillagok egymás közt és az égtől, amelyben vannak, fajlag különböznek, s csak az esetben látja teljesen megdönthetetlenül kimutatnunk az ég anyagának romolhatatlan voltát, ha elfogadjuk, hogy nem anyagból és formából van összetéve. A középkori bölcseletnek a generatio aequivoca-t valló tanításából táplálkozik az a föltevés, hogy az egek anyagából jöhet alsóbbrendű élőlény, bár azt gondolja, hogy ez nem lehet fajlag egészen azonos a természetes úton (ex semine) származó élőlényekkel, s ilyenek szaporodása sem képesek (39. 1.).

A második értekezés (41—110. 11.) az egek járuléki tulajdonságairól szól: az egek számáról, mozgásáról, mennyiségéről, fényéről, működéséről.

Az első kérdés ismerteti a történelem folyamán a sok különböző nézetet az egek számáról, elhelyezkedéséről, az egek és csillagok kölcsönös viszonyáról és egymásrahatásáról. Nagy nyugalommal, megértéssel és sok helyen feltűnő tetszéssel ismerteti Copernícus híres heliocentrikus tanát (65—70. 11.). Nem mond ellene, pedig egykönnyen megkapta volna Copernícus, ha nézetét nem találja helyesnek, hiszen látjuk, semmit, amiről meg van győződve, hogy nem igaz, nem hagyja szó nélkül, okvetlenül megtámadja. Józanságáról tesz bizonyosságot, hogy a bonyolult kérdésben nem foglal kifejezetten állást, mint azt mindig megtette a bölcseleti kérdésekben, sőt szerényen megjegyzi, hogy itt ő sok mindent nem ért (73. 1.). Az ég nagyságáról és alakjáról szóló fejtegetésében az ég kiterjedését és mennyiségét a földi mennyiségekkel azonos természetűnek tartja. Az állócsillagok boltozata oly hatalmas nagy, hogy onnan a föld láthatatlan. A nem látható csillagok száma talán végtelen, a láthatóké: 1022 (83. 1.). A nap nagyobb, a hold kisebb a földnél (81—82. 11.). Az ég mozgásáról azt tartja, — Aristoteles nyomán —, hogy külső szellemi erők (intelligentiae) mozgatják; ez a mozgás nem természetes; hanem természetesen kívüli (praeter naturalis) mozgás (95. 1.).

A negyedik kérdésben elmondja kora csillagászati ismeretei nyomán véleményét az egek fényéről, színéről, halmaz-

állapotáról. Vannak, akik szerint az összes csillagok a naptól nyerik fényüket. Pázmány szerint a hold kapja onnan, a csillagoknak saját fénye van. A hold foltjait a sűrűbb és ritkább halmazállapot okozza; a csillagok fényrezgéseinek oka a nagy távolság. Az egeknek a földre gyakorolt hatásairól beszélve kijelenti, hogy az egekből a meleg nem önmaga által jön a földre, hanem a fényt kell a meleg természetes létrehozó elvének tekinteni (Ego.. . existimo lumen esse principium connahirale productivum caloris ... 105. 1.). A tárgyra merőlegesen eső és onnan visszavert fény erősebben melegít, mint a nem merőleges sugarak. Innen van, hogy télen, bár a nap közelebb van hozzánk, nagyobb a hideg, mert sugarai ferdén esnek, nyáron ellenben merőlegesen (105—106. 11.). Az ég az égitestekkel együtt titkos, mély, általunk nem ismert hatásokkal is befolyásolják a földet (108. 1.).

//. Magyarázatok Aristotelesnek a keletkezésről és elmúlásról szóló könyvéhez.

Pázmány bölcséleti műveinek e harmadik kötetében a legnagyobb helyet Aristoteles: a keletkezésről és elmúlásról szóló könyvének a magyarázata (111—414. 11.) foglalja el. Az anyagot négy értekezésre osztja: az elsőben az állagi változásról, a másodikban a növekedésről, a harmadikban az elemekről, a negyedikben az elemek vegyüléséről értekezik.

Az első értekezés (111—242. 11.) első kérdésében pontosan leírja az állagi változás (keletkezés és elmúlás) természetét. Kétféle jelenséget nevezünk állagi változásnak, átalakulásnak: bármilyen dolog lényegi megváltozását (teshát élettelen dolgokét is, pl. a kémiai vegyületekben), — a második szűkebb értelemben: az élők keletkezését. Előbb az elsőről, majd az utóbbiról lesz szó. Az állagi változás létét bizonyítottnak veszi a fizikából (1, Phys. disp. 1. q. 1. in suppos 2.) s természetére nézve igazi tevékenységnek (vera et reális actio) mondja, amely különbözik a keletkezést megelőző elváltozásoktól (112. 1.) Suarezszal ellentétben a forma létrejöttét nem tartja az új dolog keletkezésének, hanem egy külön egyesülési ténykedés (anyag és forma közt) hozza igazán létre az új dolgot. Isten létrehozza az emberi lelket, a test és lélek egyesülését az ember (114. 1.), míg Suarez szerint ez az unió

is Isten¹ működése (115. 1.). Az ember keletkezésén kívül minden más esetben a keletkezés nemcsak az egyesülésben, hanem a forma létrehozásában is áll (*eductio formae e potentia matériáé*). Az összetett dolgok keletkezésekor külön tevékenységnek kell a dologtól természetszerűleg különböző tulajdonságok létrehozására. Fonseca az ellenkező nézeten van. A teremtett keletkezés tevékenység, amely által az anyagtól függően létrehozatik egy azelőtt nem létezett összetettség³ E meghatározás kissé eltér az Arisotelesétől. Az elmúlás nem tevékenység, hanem a dolgot fenntartó tevékenységnek a megszűnése (121. 1.). Keletkezés és elmúlás elválaszthatatlan kölcsönösségben állnak. Egy új állapot keletkezése ugyanis jelenti egy régi megszűnését. Bár az együttség nyilvánvaló, bölcselietileg gondolkodva természeténél fogva mégis elsőbbsége (*prior natura*) van a keletkezésnek az elmúlással szemben (124. 1.). Keletkezés és elmúlás a dolgoknak természetes velejáró tevékenységei (126. 1.). Keletkezéskor a keletkezés alanya az állagi formájától (*forma substantialis*) megfosztott anyag, amely azonban nincs ezzel együtt minden járuléki formájától is megfosztva. E tanítás Sz. Tamás és a thomisták ellen van, mint maga Pázmány kifejezetten megemlíti (128. 1.). E tan egyezik Suarezével, de Pázmány eredeti indokolást ad (129. 1. Jegyzet). Az élők állagi változása sokban hasonlít az élettelenekéhez: ez is alanynak a változása (*mutatio subiecti*) és nem egy minden ízében új lény keletkezése; az egész, mint olyan, átmegy a nem-létből a létbe; egyedileg más, de fajilag azonos természetet közöl a nemző a keletkezővel.⁴ Meghatározása az arisztotelesi tanításból kialakult skolasztikus meghatározás: a nemzés hasonló természetű élőlénynek az eredete egy másik élőtlől, mellyel, mint kezdő elvvel, összefüggésben van.⁵

A második kérdés a dolgok minőségi változását vizsgálja. Ha a dolognak csak tulajdonságai változnak meg: ez

³ ... *Generatio creata . . . sit actio, per quam producitur compositum quod ante non praefuit ex matéria* (121. 1.).

⁴ *Nulla res creata possit suam naturam eandem numero alteri communicare ...* (132. 1.)

⁵ *Generatio est origo viventis a vivente a principio coniuncto, in similitudinem eiusdem naturae.* (132. 1.)

csak minőségi változás (alteratio). Ha azonban mivoltában változik meg: ez már új lény keletkezése (generatio). A minőségi változást Aristoteles mozgásnak fogja fel.⁶ A minőségi változás belső természetét és módozatait vizsgálva, Pázmány ellentétbe kerül a thomistákkal. Ez utóbbiak szerint ugyanis nem lehetséges a minőség erősödése egy meghatározott alanyon olyképen, hogy újabb és újabb minőségi hozzáadást kap, hanem csakis úgy, hogy egy és ugyanazon minőség a saját alanyában új létmódot, azaz erősebb begyökérezést kap. (140. l. így: Sz. Tamás, Capreolus, Soncinas, Javellus.) Pázmány e nézetnek hevesen ellentmond s szerinte a minőségi erősödések úgy jönnek létre, hogy az új, s az előzővel azonos minőségek hozatnak létre s egyesülnek az alanyban meglévő régi minőséggel. Sz. Tamásnak a thomistáktól idézett helyeit (I—II-ae. q. 52. art. 1—2; II., II-ae. q. 24. art. 5.) is ily értelemben magyarázza, tehát szerinte Sz. Tamásnak is ez a véleménye (149. l.). Egy minőségnek fokozatai közt nincs faji különbség, számbeli és egyedileg azonban a különbség fönáll s ennek megfelelően ilyen szempontból egyik alany a másikkal tökéletesebb (150—151. 11.). Az erősödés és csökkenés elsősorban a minőségek alapvető tulajdonsága. Az állagi formák (formae substantiales) nem engednek *me*^e növekedést és csökkenést (164. l.). Kérdés azonban, hogy ugyanazon fajú formák közt lehet-e nemcsak járulékosan, de lényegesen egyik tökéletesebb a másikkal? Nevezetesen: az emberi lelkek közt lehet-e ilyen különbség? Egyesek szerint (Sotus, Soncinas, Durandus, Argentina, Conimbricensis, Fonseca, Toletus és talán: S. Augustinus 166. l.) ilyen különbség nem lehet, mások szerint (Capreolus, Caietanus, Javellus, Ferrariensis, Valentia és Caietanus szerint Sz. Tamás is) lehet (168. l.). Pázmány nem foglal határozottan állást, de valószínűbbnek tartja a lelkek közt az ilyen különbség lehetőségét (170. l.), Természetes úton a minőségek növekedését nem tartja végtelennek, hanem csak végesnek (173. l.). Két azonos erősségű minőség nem hat egymásra, ilyen hatás és kiegyenlítődési törekvés csak különböző fokozatú minőségek közt lehetséges (179. l.). A minőség működése nemcsak a mi-

⁸ Alteratio est motus ad qualitatem. (134. l.)

nőség erősségéből, hanem annak sokaságából is eredhet (182. l.). Lehetetlennek tartja, hogy egy minőség önmaga által ellentétes minőség létrehozására törekedjék. Sok tapasztalati példa ugyan mintha az ellenkezőjét mutatná (miért van az pl., hogy a kútban télen melegebb a víz a hideg levegőnél, nyáron meg hidegebb mint a környező meleg levegő?), ezeket azonban sorra megoldja s tagadja, hogy egy dolog vele ellentétes formát törekednék létrehozni. A sok gyakorlati példa közül a legtöbb magyarázata mai természettudományos szempontból nem állja meg helyét, vannak azonban, amelyekre nézve ma is elfogadhatók fejtegetései. Itt sokszor szöveg közben is találkozunk Suarez nevével. A minőségi változásnak az alanyban való terjedése, erősödése, fokozódása tekintetében különbséget tesz: ellentétes minőség leküzdésének állapota s ennek ellentéte között. Ennek alapján változik a minőségek belső hatóereje. Ellentétes minőségek erős fokban ugyanazon az alanyon nem lehetnek, kisebb fokozatú ellentétes minőségek azonban előfordulnak ugyanazon az alanyon. Keresi az ellenállás filozófiai természetét: nem más az, mint egy tárgy ugyanazon részén ellentétes hatása ellentétes minőségnek valamely működésre (235. l.).

A dolgok mennyiségi változását, növekedését és csökkenését vizsgálja a második értekezésben (242—298. 11.). A mennyiségi változás kétféle lehet. Vagy külső hozzáadással, vagy belső átalakulással jár együtt. Az előbbi az élettelen dolgok mennyiségi változása. Ilyen pl, midőn egy száraz tarlónak egy része ég s az égés fokozatosan tovább terjed: így növekszik egymásutániségben a tűz mennyisége (243, l.). A második mód: az élők növekedése táplálékfelvétel, feldolgozás és áthasonulás által. Ez utóbbi nem akármilyen hozzáadás és növelés, hanem meghatározott törvényszerűséggel megy végbe. Itt természetesen az élők mennyiségi változásáról értekezik Pázmány. Az első kérdésben (Qu. 1.) a táplálkozás természetét és folyamatát írja le az akkori ismeretek alapján. Az emberben — kezdi magyarázatát — van bizonyos fokú hő, amely a zsírréteg nedvességében s a test más lényegesebb részében van elraktározva. Ennek a melegnek a hatása az, hogy az emberi test részeit folytonos változásnak teszi ki, mintegy kiszárítja. A melegtől ugyanis föloldódik a

test nedvessége s részekre bomolva, megritkulva a pórusokon át eltávozik. Így az élő táplálékra, pótlásra szorul, nehogy ez a fontos éltető nedv kiszáradjon s az élet megszűnjék, mert Aristoteles szerint (De longitudine vitae 2. 1.) az élet addig tart, ameddig a hőnek a hatása az életnedvre; Ez a tápláló meleg tehát folytonosan táplálékra szorul, amely bár a vételkor még elüt az élőtől, folyamatosan áthasonul s az élőnek részévé válik (243. 1.).

A táplálkozás részletes természetrajzi leírása után a keletkezés és táplálkozás közti vonatkozást, a kettő közt felállítható lényiani viszonyt vizsgálja. De nemcsak a táplálkozás és növekedés, hanem valamilyen ok folytán előálló ritkulás, vagy sűrűsödés is befolyásolja a testek mennyiségi kiterjedését. Az ilyenfajta változás természetét is vizsgálódása tárgyává teszi Pázmány. Szerinte az ilyen változás nem lényegi és nem minőségi, hanem tisztán a dolgok térbeli elhelyezkedése változik. Az előbbi alakzat megszűnik, s helyette új alakulat jön létre (261. L), Lényegében tehát azonos a dolognak helyen való kiterjedtségével (263. 1.). Az élőlények növekedésével és táplálkozásával kapcsolatban helyes természet-érzékéről tanúskodik, mikor oly kiváló természet-tudóssal, mint N. Sz. Alberttel szembehelyezkedve tanítja, hogy a felvett táplálék állaga a felvevő állagává változik át (266. 1.). A növekedés következtében természetesen nem marad a növekvő élőlény ténylegesen ugyanaz, mint előbb volt, bár bizonyos szempontból állítható, hogy ugyanazon dolog növekszik. Nemcsak az éleltev, az élőnek a lelke (princípium vitae) marad ugyanaz, hanem az élőnek bizonyos testi részei is, például a csontok. Tehát fizikai értelemben is marad a növekvőben abból, ami azelőtt volt (274. 1.). Látjuk. Pázmány az akkori természettudománnyal együtt nem tartja azt a ma általánosságban elfogadott és igazolt tételt, hogy az élőlények sejtjei bizonyos meghatározott időn belül teljesen kicserélődnek. Az élőlények növekedésének nagyságban megvannak a maga határai; élettelen dolgok azonban bármilyen nagyságúvá képezhetők új részek hozzáadásával. Élőlények, ha az életszükségletükhöz meghatározott nagyság határain alul vagy fölül állnak, életképtelenek (281. 1.). A nem élő dolgok határai — kicsinységüket tekintve meg van-e hatá-

rozva vagy nem: bizonytalan. Másképen (kifejezve: lehet-e végtelen kicsinségű anyag vagy elein? Pázmány szerint a válasz biztosan nem adható meg. A coimbríaiak, Sz. Tamás, Caiétanus, Durandus és még néhányan állítják, hogy van egy lefelé is meghatározott végső mennyiség, amely még szükséges, hogy egy dolog vagy elem létezhesék (290. 1.). Minden tevékenységének nagyság és erő tekintetében megvan a maga határa, végtelen okozat létrehozására képtelen (294—295. 11.). A távolbhatás ereje és mértéke a vezető közeg közreműködésével, illetőleg akadályozásával áll arányban (295. 1.).

A harmadik értekezés tárgya: az elemek (298—388. 11.). A dolgoknak négy elemből való összetevődésének a megdőltevel, ezek a fejtegetések is érvényüket veszítették. Mégsem akarunk mellettük csak elmenni, mint történelmi emlékek mellett, hanem igyekszünk bennük fölfedezni Pázmány bölcselő elméjének nyomait. Az első kérdésben keresi: mik az elemek, hány van és mi tartozik tökéletességükhöz (Qu. 1.). Ismerteti az aristotelesi meghatározást (298. 1.), amelynek lényege az, hogy az elemek már nem tevődnek össze más testekből, viszont ők alapjai összetételükkel az összes többi dolgoknak (300. 1.). Egyesek ellentétes felfogásával szemben vallja az elemeknek anyagból és állagi formából (forma substantialis) való összetételét (301. 1.). Megtartja az elemeknek aristotelesi négyes számát: víz, föld, levegő, tűz (304. 1.) s ezeknek vegyüléséből keletkeznek az összes egyéb dolgok. Az elemek első valós minőségei: melegség, hidegség, nedvesség és szárazság (315. 1.). Ezek cselekvő minőségek: a meleg a dolgok ritkulását, a hideg azok sűrűsödését hozza létre (319. 1.). A nedvesség a dolgok alakzatának kiformálásában, a szárazság pedig a dolgok összetartásában játszik szerepet (322. 1.). A hideg és meleg inkább tevékeny, a nedves és száraz inkább szenvedő minőségek (324. 1.). A minőségek működő képességének sorrendje: legnagyobb hatóereje van a melegségnek, utána a hidegség, majd a nedvesség, végül a szárazság következik a hatóerő szempontjából (331. 1.). Mindenegyres elemnek legkevesebb két elsőfokú minőséget kell bírnia (334. 1.). Az elemek minőségei (Aristoteles után): a föld természeténél fogva hideg és száraz. Hozzá kell tennünk: természeténél fogva (natura sua), mert

ténylegesen, ahogyan a valóságban látjuk, már a vízzel együtt, jó adag nedvesség van hozzá vegyítve, amit így kíván a földön élő állatok és növények életlehetősége (341. 1.). A tűz meleg és száraz (342. 1.). A víz nedves és hideg (342. 1.). A levegő meleg és nedves (343. 1.). Ez az utóbbi nézet nagyon foglalkoztatta már a középkori tudományt, mert a tapasztalatból nem látta eléggé igazolva. Tudták, hogy a felsőbb levegőréteg nagyon is hideg. Pázmány mégis kitart Arisztoteles véleménye mellett (345. 1.). Érdekesen fejezi ki kétértelműségét Zabarellának ama nézete fölött, amelyben azt állítja, hogy nem sok hideg kell a víznek gőzből képződéséhez. „Megvallom — mondja — megfigyelése (t. i. a Zabarelláé) nekem nagyon gyanús, minthogy több megfigyelés a középső réteg hideg voltát mutatja.“ (346. 1.) Az elemek; súlyára nézve Vallesiusnak az a véleménye, hogy nincs a dolgoknak súlyuk, hanem természetüknél törekszenek a maguk helyét elfoglalni s ez adja a súlyt (350. 1.). Pázmány a legtöbb új bölcselelővel együtt azt tartja, hogy az elemekben van mozgató minőség s ez a súlyosság vagy könnyűség s ezek által indíthatnak természetes helyük elfoglalására. De Pázmány szerint ez a súly nem különbözik a súlyos dolog formájától. (Sed nullus quod viderim probat talem qualitatem distinctam esse ab ipsa forma rei gravis, 351. 1.) Milyen az elemek alakja? (Qu. 4.) Az elemek legkisebb részei nem kívánnak kör- vagy más meghatározott alakot. Egész alakjukban azonban a föld és víz, de a többi elemek is kör- és gömbalakra törekszenek (359. 1.), Víz és föld együttesen egy és nem két földgömböt (glóbus) alkotnak. (362. 1. így Molina, Conimbricenses.) A földnek vallja központi mozdulatlan jellegét a világmindenségben (368. 1.). De kijelenti, ezt nem úgy érti, hogy a föld mozgására egyáltalán nem lehetne gondolni, hanem csak olyan mozgást enged meg neki, amely nem veszélyezteti központi jellegét (371. 1.). — A földnek nemcsak ezen a részén laknak emberek és állatok, hanem másik felén is (373. 1.), Ezt ugyan sokan tagadják, köztük Sz. Ágoston is, de a tények ellenük szólnak s biztos a föld másik felének a lakossága s csak az esztelen tagadhatja azt (374. 1.). De hogyan kerültek emberek és állatok a föld

másik *felére*? Pázmány valószínűnek tartja, hogy földrészünknek egyes pontjaitól nem túlnagy a távolság Nyugat-Indiához, vagy éppen összefüggésben vagyunk velük s így könnyen odajuthattak az emberek és állatok (376. L). Érdekesekek Amerika és Peru éghajlatáról Acosta nyomán elmondott ismeretei. (Acosta: cap. 3. In America, 377. 1.) A föld nagyságát, területét az újabb tudósok 152.640 stádiumra (1 stádium = 185 m.) vagy 19.080 milliáriumra (1 milliárium = 1000 lépés) teszik. — Több a föld, mint a víz. Ellenkezőt tanított Caietanus, de ez téves — mondja Pázmány — s ő a coimbriaiakkal tart e véleményében (380. 1.). A levegőréteg magassága (a coimbriaiak és Clavius szerint): 52 milliárium (380. 1.). Egyik elem közvetlen átalakulását másik elemmé lehetségesnek tartja (381. 1.). Sőt összetett elemek átváltozását is tanítja, bizonyos közbeeső működések közbejöttével (382—383. 11.).

A negyedik értekezésben (389—414. 11.) az elemek vegyülésének a magyarázatával találkozunk. A vegyület háromféle értelemben vehető: *a)* különböző dolgokat (*corpora diversae rationis*) egyszerűen összekeverünk, mint pl. a liszt-hez hamut, a borhoz vizet adunk és összekeverjük. Ilyen keverés után a két dolog nem lett egy egységes fajú új dologgá.

b) Kevésbé tökéletes vegyület, midőn nem jön létre új, az összevegyített dolgok állagi formájától (forma substantialis) különböző állagi forma, létrejönnek azonban új járulékok.

c) Harmadik értelemben jelenti a vegyülés a dolgoknak olyan tökéletes egymásbaolvadását, hogy a vegyületnek új állagi formája (forma substantialis) jön létre, eltekintve itt most attól a még külön vizsgálat tárgyává teendő kérdéstől, hogy a vegyülésben résztvevő elemek állagi formája megmarad-e továbbra is vagy nem? (389. 1.) Ez az utóbbi, tökéletes befejezettségű vegyülés a tárgya az elkövetkező bölcséleti fejtegetéseknek. Legfontosabb kérdése a vegyület folyamatának és eredményének: a vegyülés elemei megtartják-e az új alakulatban régi állagi formájukat (forma substantialis) s csak járuléki az a változás, amely az egyesülés folytán bennük előállott, vagy pedig elvesztik azt teljesen? Két vélemény van, Az egyik szerint megmaradnak az elemek

állagi formái.⁷ A másik vélemény szerint nem maradnak meg az elemek állagi formái a vegyületben, hanem annak létrejöttéhez elengedhetetlenül szükséges a régi formák megsemmisülése. Aristotelesnek az előbbi vélemény mellett felsorakoztatott érveivel szemben ennek a második felfogásnak a védelmére is található helyek Aristoteles műveiben (3. Coel. text. 31—32; 1. De generat. text. 84; 2. De part. animál, c. 1.); azonkívül ezt a felfogást vallja: Sz. Tamás, Soncinas, Javellus, Scotus, Bannez, Toletus, Suarez, Mayronis és Gregorius. Pázmány is határozottan ez utóbbi nézet mellett foglal állást s vallja, hogy az elemek állagi formája elpusztul s egy azoktól különböző, új állagi formája jön létre a vegyülésnek. Bizonyos értelemben azonban mondható, hogy az elemek megmaradnak a vegyületben, erőbelileg tudniillik és nem ténylegesen (398. 1.).

A vegyületek létrejöttéhez az elemek tulajdonságaik bizonyos meghatározott egyezése (convenientia) szükséges. Elsődlegesen tulajdonságaik, ezt követően pedig állaguk által működnek közre a vegyületek létrejöttében (402—404. 11.). A vegyületekben az elemeknek első négy alapminősége megmarad s ezeknek megfelelő aránya adja a vegyület hőfokát. A természetes súlyon kívül még más minőségek is kialakulnak a vegyületekben. Általános tulajdonságokon kívül tehát vannak különlegesek is a vegyületek faji különbözősége szerint, amely tulajdonságok különféle működéseknek az okozói, mint pl. a mágnes vonzza a vasat; a mágnes-tűt a sarkok irányába fordítja stb. (408. 1.) A vegyületek hőfokát és természetét magyarázva megemlíti, hogy az életkor és maga az életfolyam az élőkben erős összefüggésben áll a hővel és nedvességgel. Toletus, Fernélius és a coimbrail nyomán vallja ezt a nézetet. „Kezdetlen melegek és nedvesek vagyunk, az öregkor felé közeledvén egyre jobban és jobban száradunk kifelé.”⁸ Az életkorok nem mindenki- ben egyeznek. Vannak, kik gyorsabban s vannak, kik

⁷ Avicenna, Averroes, Niphus, Scaliger, Fernélius, Zabarella, Aureolus, ChristophLS Vega, Galenus, Hippocraies, főleg pedig Aristoteles 1. De generat. text. 90.; u. o. text. 84.; 3. Coel. 67., 2. De part. cap. 1.

⁸ Initio etiam calidi et liumidi sumus ad senectam accedentes magis magisque siccamur. (413. 1.)

későbbben öregszenek. Általában véve a hevesebb vérmérsékletűek (sanguineae complexionis) későbbben öregszenek, mert több bennük az életnedv és meleg, mint a más természetűekben. Az öregkor ugyanis a nedvesség kiszáradásával s a meleg kihűlésével közeledik. Meg azok is lassabban öregszenek, akik nem veszik túlságosan szívükre a dolgokat s nem igen vannak kitéve heves érzelmeknek, lesújtó csapásoknak, aggodalmaknak, amelyek siettetik az öregedést (414. 1.).

///. *Magyarázatok Aristoteles meteorológiai könyveihez.*

A kötet harmadik nagy befejező részét Aristotelesnek meteorológiai könyveihez írt magyarázatok teszik. Aristotelesnek négy meteorologikus könyve van. A negyediknek aristotelesi eredete kétes. A középkor aristotelesinek vette. Akkor a könyv körül más megoldatlan kérdés merült föl. Sokan vitatták a negyedik könyv meteorologikus jellegét s azt gondolták, hogy nem Aristoteles szándékából, hanem később téves rendezés folytán került a meteorológiai könyvek közé, tulajdonképpen pedig tárgyánál fogva Aristotelesnek a keletkezésről és elmúlásról szóló könyveihez tartozik. így gondolták ezt Alexander, Vico mercatus és Buccaferri, Pázmány felfogása szerint meteorologikus könyv, hogy azonban némileg engedjen az ellentétes véleménynek is, nem a végén tárgyalja, hanem mindjárt a meteorologikus könyvek legelején, tehát közvetlenül a keletkezésről és elmúlásról szóló könyvek után, ami, tekintve a tárgyalt anyagot, logikusabb is.

A negyedik meteorologikus könyv két értekezésre oszlik. Az elsőben az elmúlásnak egyik faja: a rothadás, romlás kerül megvitatásra (418—438. 11.). A rothadás mivoltára nézve elenyésztés, elmúlás. Azonban olyan elmúlás, amely jelzi az elmúlást megelőző folyamatot, elváltozást is. A rothadás formailag az a végső állomása az elmúlásnak, amelyben az összetett test elemeire bomlik s egyúttal jelzi azt a folyamatot is, amelynek erejével megtörténik a végső elmúlás (422. 1.). Nem minden természetes elmúlás rothadás útján történik (424. 1.). A rothadás — a legtöbb valószínűség szerint — minden összetett testben lehetséges. Lényege

mindenüt ugyanaz, de a kísérő járuléki jelenségek különbözők (428. 1.). A kémiai folyamat megértésére pontosan közli Arisztoteles meghatározását: A romlás az összetett dolog életnedvében levő természetes melegnek a megszűnése kívülről jövő más hőfoknak a behatására (429. 1.). Pázmány egészen elfogadhatónak tartja e meghatározást, felöleli a romlás okait (anyagi, formai és létesítő okot). Erre építi föl a saját tanítását az elmúlás e fajának magyarázatában,

A második értekezés (438—453. 11.) a melegnek a szerepét a dolgok tökéletesebbé tételére ismerteti. A hő segítségével igen sokszor a dolgok tökéletesebb járuléki formát nyernek, Nevezetesebb hatásai a melegnek a dolgokra: megérlelődés (a gyümölcs a fán, a mazgat a! méhben), nedves meleg használata a dolgok átalakítására: főzés; száraz meleg igénybevétele: sütés (451. 1.).

Arisztoteles három első meteorológiai könyvét három értekezésben magyarázza Pázmány, Az első — a legnagyobb értekezés — a légköri jelenségekről szól; a második a föld-rengésről; a harmadik a források eredetéről,

Az első értekezés tárgya (456—536. 11.) — amint maga Pázmány pontosan körülírja — azok a jelenségek, melyek a légkörben mennek végbe. Ezek arról a helyről — a légkörről —, amelyben végbemennek, nyerik nevüket.

Legelőbb is kutatja (Qu. 1.), mi az anyaga a légköri változásoknak. Az akkori kezdetleges ilyenfajú ismereteknek az eredményeként megállapítja, hogy kettős anyagot kell megkülönböztetnünk: a víz és levegő kigőzölgéséből előálló párákat (vapor) s a föld, földi anyagok és tűzből illanó légköri anyagot, kigőzölgést (exhalatio, 457. 1.). Ezek, bár különböző elemekből származnak, mégsem különböznek fajilag, hanem csak járulékosan (459. 1.). A kétféle légköri anyag nem marad meg tisztán, hanem többé-kevésbé keverődnek.

A tüzes légköri jelenségek anyaga: száraz és meleg, tömött (kövér zsirtartalmú) és tartós, amelyből könnyen származik égés. A légköri tüzes jelenségekből tudatlanság volna azt következtetni, hogy a csillagok lehullanak, vagy ugrásokat tesznek, vagy hogy közülök egyesek az égboltozatról eltöröltetnek (461. 1.). Az üstökösök különféle nagyságúak és

mozgásúak. Rendesen ősszel láthatók, de néha iélen is. Hol van a helye és miből származnak az üstökösök? Egyesek véleménye szerint nem földi anyagok kigőzölgéséből (Stobaetis, Pythagorici, Chaldei) származnak, hanem magában az égben, tehát jóval a levegőréteg fölött vannak. S úgy keletkeznek, hogy a hét rendes, közönségesen ismert, bolygón kívül van még egy másik, amely rendesen a nap útján halad, néha azonban eltér attól s ilyenkor láthatóvá válik. Mások szerint (Artemidorus, Cardanus, Seneca) nem is egy, hanem több ilyen szabálytalanul bolygó csillag van s ezeket látjuk néhanapján. Egy harmadik vélemény szerint (Demeritus, Amaxagoras, Zeno) több bolygónak találkozó fénye adja az üstököst. Pázmány ezeket a véleményeket téveseknek minősíti s Aristotelessel együtt — a csillagászok mérés-eredményeire és érvelésére támaszkodva — az üstököst is a légkörben lejátszódó tűneménynek mondja (467. l.), amely kigőzölgéseknek a meggyulladásából áll elő (468. l.).

Hosszasan foglalkozik a villámlás és mennydörgés tűneményével is. Tiszteletreméltó irodalmat vonultat föl. A kérdésről tárgyaló írók egész légiójával találkozunk. Tarka, változatos nézetek egész sora vonul föl. A főbb kérdések, amelyeket fölvet Pázmány, ezek: Hagyon gyulladnak meg a felhőben az ott fölgyúlt kigőzölgések? Hogyan lehetséges, hogy egészen puhaanyagú felhő és kigőzölgés érintkezése hangot ad, holott Aristoteles tanítása szerint, csak kemény tárgyak összeütközése hoz létre hangot? Honnan van a villámlás az a nagy ereje, hogy a finom kigőzölgési anyag néha a legkeményebb sziklákat tudja összetörni? A kérdésekre nézve megszólaltatja a különböző szerzőket, inkább irodalmi ismertetés marad ez, maga alig foglal állást s ismét kijelenti, hogy csak egészen gyöngye valószínű véleményeket állíthatunk föl (475. l.).

A vizes légköri jelenségeket is sorra veszi: eső, hó, jég. Tárgyalása vezetőfonala a coimbraiak fejtegetései. A felhő nem más — mondja — mint víz-pára, amelyet a nap ereje a felső légrétegbe emelt s ott a hidegtől megsűrűsödött. Felhő-alakjában — mielőtt esővé, vagy hóvá válnék — nem esik le, mert ebben szélesen kiterjedő alakja s főként a beleje szorult meleg és könnyű részecskék akadályozzák. Az

eső nem más, mint vízzé oldódott felhő. Miért esik cseppek alakjában? Mert esésében egyre gyorsul, a levegő útjából hirtelen kitérni nem tud s a megsűrűsödött levegő ellenállása az esőt kis cseppekre bontja (486. 1.). Részleges özönvizek vannak, általános azonban csak egy volt. Észokokkal azonban ezt kimutatni lehetetlen s ezért tanítja tévesen Seneca, hogy már volt több általános vízözön s még lesz is. A különböző évkönyveket szorgalmasan átnézve eseteket idéz, amelyekben kő, vér, tej, hamu, kisebb állatok, főként halak estek a felhőkből (488—489. 11.). Honnan vannak ezek? Hármast jelöl meg: *a)* hatalmas szél emelte őket a magasba s másfelé lehullottak; *b)* vannak esetek, midőn csodákkal állunk szemben; *c)* nem lehetetlen, hogy gőzök, földi és egyéb kipárolgott anyagok a nap erejétől a magasban kövekké szilárdulnak s úgy hullanak le, Amint a szemétből egerek, legyek s más kisebb, vérannyal bíró állatok keletkeznek, a nap közreműködő erejétől hasonlóképen keletkezhetnek a felhőben: kishalak, vér, hús, tej, gyapjú (489. 1.). Andreas Cesalpinus állítja (5. Discuss. peripat. q. 1.), hogy nemcsak tökéletlenebb, hanem tökéletesebb állatokat is tud a nap ereje a földből létrehozni, s így a légkör anyaga is: embert és állatokat. Pázmány erősen ellene van e felfogásnak. Ha valaki látta is, hogy borjú esett a felhőből, annak magyarázata: valami hatalmas vízáradat magaslatra vitte s onnan ismét lesodródott. Tökéletlenebb állatok keletkezését azonban megengedi (490. 1.). A viharok, esők és derült időknél az előjeleit is leírja, az akkori felfogások szerint: Ha előző nap derűsen nyugszik a nap s másnap így kél fel: biztos a szép idő. Napkelte előtt pirosuló felhők: szél jele. Nyugat felé pirosuló felhők: szép idő jele. Napkeltekor vagy napnyugtakor, ha a nap felhő mögött van, de széleit megfényesíti a napsugár, eső lesz. Ha napkeltekor a nap sugarai nem fényesek, bár felhő nincs közben: eső lesz. Ha napkelte előtt vörös fekete felhők vegyülnek: eső lesz. A hold időjelző szerepét is elmondja, valamint sok más, a régi megfigyeléséből leszűrődött időjósági megállapításokat (491. 1.). A jégeső megfagyott eső, eredetére nézve a felhő előtt esővé válik s a föld felé igyekeztében az egyik hideg rétegben megfagy s így éri a földet (494. 1.). A hó közvetle-

nül a felhőből keletkezik, mielőtt még vízzé változnék, s azért marad fagyott állapotban és puha, mert sok levegő vegyül anyagába. Tévesnek minősíti N. Albertnek a hó fehér színét tagadó véleményét (496 L). Az esőről, jégről és hóról adott fejtegetésekleik a végén őszintén! bevallja, hogy sok mindent nem ért az egészből. (Et haec quidem probabiliter dicta de nive et grandine, quae tamen ut verum fatear, non plene explent meum intellectum, 497. 1.)

Köd, harmat és dér azonos természetűek a felhővel, esővel és hóval s csak a nagy és a kisebb, a sok és kevés szempontjai szerint különböznek (497. 1.). A harmat és dér anyaga finom pára, de mégsem emelkedhetik a magasba, mert anyaga nagyon ritka s e miatt melegét legyőzi a hideg, mielőtt a magasba fölszállhatna (499. 1.). A harmat finom anyagából a levegőben méz is szokott keletkezni; India egyes részein vannak fák, melyeknek ágairól méz folyik (Plinius, Strabo, Molina, 500. 1.). Vannak olyan növények, melyekben keserű méz van, tehát van keserű méz is (500. 1.). A manna is eredhet a harmatból ép úgy, mint a méz (501. 1.). A szelekről Aristoteles után vallja, hogy az nemcsak levegőmozgás, hanem bizonyos kigőzölgési anyagoknak a működése. E nézet kialakulásában erősebb volt benne a tekintély-tisztelet, mint a megfontolás ereje. Ez bírhatta rá, hogy bár voltak olyanok is (Seneca, Hippocrates, Anaximenes stb.), kik kifejezetten tanították: a szél nem egyéb, mint a levegő mozgása, mégis a kevésbé valószínűvélelményt fogadta el, mert az Aristotelestől származik. Elsorolja a szelek neveit s kutatja, mily magas az a réteg, amelyben a szél működik, mitől függ annak ereje, gyorsasága?

A valószínűség körüli jelenségek után megemlékezik a csak látszati jelenségről: a szivárványról. Az egyszerű néphiedelemtől, a szivárványnak a földről fölszívott vízből való táplálkozásától, a korabeli tudományos megállapításokig részletesen tájékoztat ismertetésében. Aristoteles azt állítja, hogy nemcsak nappal, de telihold idején éjjel is keletkezhetik szivárvány. Csak felhős égen lehet és szemben a nappal. Vitellius szerint a szivárványban három, Scaliger szerint négy szín van. A szivárvány színére nézve előbb kijelenti, hogy nemcsak valóságos színek vannak, hanem látszatlak is:

amik nekünk színeknek látszanak, valójában azonban nem azok, ilyen pl. a galamb nyakán látszó váltakozó színezés, a szappanbuborékok változó látszólagos színe (516. 1.). A szivárvány színeinek eredetét (Vitelliussal N. Sz. Albert ellen) abban látja, hogy a harmatozó felhőből, amely már csaknem esővé vált, de teljesen még nem az, a napnak onnan visszavert fénye eljut szemünkbe (521. 1.). Hogy a napnak az ilyen permetező, apró víz-szemcséken való átjutása színezéssel jár, azt sok tapasztalati példa mutatja: a tört üvegből apró szemeikben szétfröccsenő, a szájból kifújtt, vagy a víz-esésben széthulló víz mutat ilyen jelenségeket (521—522. 11.). A különböző színek világosabbak és sötétebbek, a fény és árny különböző arányú keveredésekből állnak elő (523. 1.).

A szivárvány alakjának a kérdése jó alkalom Pázmánynak optikai fejtegetésekre. Ábrával is megvilágítva fejt ki az egyenes és ferde fényvisszaverődés s a fénytörés jelenségeit. Távlati, fényvisszaverődési és fénytörési törvényekre, a nap, felhő és a szemnek egymáshoz való helyzetére vezeti vissza a szivárvány köralakját s nem a felhő formájától származtatja azt (524. 1.). Ezek a törvények adják magyarázatát, miért csak délelőtt és délután s miért nem délben is képződhetik szivárvány, továbbá, hogy a nap látóköri magasságával nő és csökken a szivárvány ívének nagysága. Legfeljebbi félkörívű szivárvány lehetséges, egész köralakú sohasem. Kettős szivárvány esetében a második nem az első tükörképe, hanem hasonló törvények hozzák létre, mint az elsőt. Egy szivárvány lehetséges, hármas azonban nem (453. 1.). A szivárvány minden ember látószervében külön alanyilag jön létre. Ha mozdul, távozik az ember, vele együtt új visszaverődés létrejöttével, halad a szivárvány is (530. 1.).

A második egészen rövid értekezésben (536—545. 11.) a földrengést ismerteti. Biztos az, — mondja — hogy a földfelület olykor mozgásoknak van kitéve. Ez a földrengés. Hármas irányú lehet a földnek ez a mozgása: merőleges, vízszintes irányú és vibráló, rezgő mozgás. A kérdés történeti vizsgálatánál erősen használja a coímraktól vett bőséges irodalmat. (... Late referunt Conímbricensis ... 536. 1.) Vélemények: a víz mozgatja a földet a hátán, mint a hajót: ez a földrengés. A földalatti barlangok vize okozza. Mások

szerint belső tüzek. Ismét mások: a belső üregek töltődnek ki. Sz. Efrém szerint a földrengés közvetlenül Istentől van. Vannak, kik a föld szellemétől, mások a csillagok közt lakó, de a földre hatóerővel bíró szellemtől származtatják. Pázmány (Aristoteles nyomán) a föld belsejében a melegtől keletkezett kigőzölgéseknek a munkájából (azok kitágulnak, terjeszkednek stb.) származtatja a földrengést (538. 1.). A földrengés kísérő jelenségei közé tartozik: a földből sokszor hamu, füst, tűz, káros gőzök törnek elő, melyek sokszor pestist s más betegségeket okoznak, embereket, állatokat pusztítanak. Sokszor új források, tavak, folyók, hegyek, szigetek keletkeznek, régiek eltűnnek vagy áthelyeződnek (541. 1.). Sokan rövid területre kiterjedőnek mondanak egy-egy földrengést, legfeljebb 200 milliáriumra, ezt azonban Pázmány, az új megfigyelések szerint (1590-í földrengés), jóval nagyobbra terjeszti ki (542. 1.). Elsorolja még a véleményeket a földrengés helyére, idejére, előjeleire s az ellene való védekezésre vonatkozólag (543—544. 11.).

A befejező értekezés nyolc lapon (545—552. 11.) a címzés szerint a tengerek és források eredetéről szólana; az előbbiről azonban semmit nem találunk, az utóbbira vonatkozó ismeretek nem általános bölcseleti jellegűek, hanem két folyónak: a Dunának és a Nílusnak a földrajzi ismertetését adják. Főleg a Nílusnak hosszával, vízbőségével foglalkozik. Különösen érdeklő, honnan veszi a Nílus hatalmas víztömeget, mikor Egyiptomban a nyári hónapokban nincs eső? A forrásvidék, Aethiopia, júniusi nagy esőzéseiben látja a kellő magyarázatot (551. 1.).

MÁSODIK RÉSZ.

PÁZMÁNY BÖLCSELETÉNEK ORGANIKUS KIALAKULÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE.

1. Pázmány bölcselkedő képességeinek megalapozása.

Első filozófiai benyomások a kolozsvári jezsuiták iskolájában. A bölcsélet egyetemes jellegének kifejeződése több nemzetbeli tanárjában. — A krakkói újoncének közvetett dialektikai hatása. — A diadalmas jezsuita-hódítás egyik gócpontjában: Bécsben. — Pázmány háromévi bölcséleti tanulmánya: elméleti úttörő munka a bölcsélet egész rendszerének megismerésére. — Bölcsélettanára: Wright Vilmos. Tan-könyvei: Fonseca és Toletus művei. A skolasztikus-jezsuita tanmódszer kifejlesztői bölcséleti készségét.

Pázmány háromkötetes bölcséleti műve tanári működésének eredménye. Nem jutnánk azonban sem Pázmány bölcséletének, sem Pázmány bölcselő elméjének teljes megismerésére, ha műveit elszigetelten, önmagukban akarnánk csak vizsgálódásunk tárgyává tenni. Mind Pázmány bölcselkedő elméje, mind az ennek alkotásaként létrejövő bölcséleti rendszer (hosszú, organikus, belső szellemi fejlődésnek az eredménye. Igazában tehát csak akkor ismerjük meg Pázmányt, a bölcselőt s vele együtt bölcséletét, ha utánajárunk, végig kísérik őt organikus szellemi fejlődésének útján.

Mikor Pázmány tanári működése idején bölcséletét összeállította, az alap, amelyből ez a nagyszerű szellemi épület kiemelkedhetett, már le volt rakva s istenadta rendkívüli képességei kellően kicsiszolva. A kapott filozófiai hatásoknak első gyökérszála visszanyúlnak úgyszólván még gyermekéveibe. Pázmány atyja, Miklós, fiát, Pétert az 1583 márciusában Nagyváradon járt Possevino pápai követ rábeszélésére

lésére a jezsuiták kolozsvári iskolájába küldi.¹ A humanista művelődés alapelemeit ugyan még Váradon kezdi megszerezni a református iskolában 1580 körül, ahol tanára a Wittenbergben tanult Karsai Zsigmond Dávid. Az itteni iskolának rá gyakorolt kevés hatását mutatja az a tény, hogy a jezsuita eszmevilággal való kezdeti érintkezéskor azonnal áttér a katolikus hitre.² A Kolozsvárra került 13 éves gyermekifjú az akadémiának nevezett, de akkor még csak gimnáziumi tantárgyak előadására berendezett intézetnek különböző nemzetiségű tanáraiban mindjárt az egyetemes európai szellem közvetítőire talál.³ Szántó István, Tományi Mátyás, Ladó Bálint magyar, Wujék Jakab lengyel, Justus Rabbus francia és Pusch János, Schreck Farkas német jezsuiták tanítottak abban az időben a kolozsvári intézetben. Az iskola 1585 végén ténylegesen is főiskolává lett, akkor kezdték tanítani a bölceletet és hittudományi.

Pázmány a kolozsvári akadémián még nem végzett főiskolai tanulmányokat, hanem csak a szabadművészetek tantárgyaiban (septem artes liberales) nyert kiképzést. A szabadművészetek egyike a dialektika (logika) volt. így itt kapta Pázmány az első bölceleti alapismereteket. Középiszolások képességéhez szabott leíró s inkább nyelvtani alapon mozgó kis bölceleti előképzés volt ez, távol a mélyebb, nehezebb filozófiai vizsgálódásoktól. De mégis csak az első lépést jelentette ahhoz az ismeretrendszerhez, amelynek később tanára és művelője lett Pázmány. Szántó István, aki kezdetben a legnagyobb hatással volt Pázmányra, nem maradt sokáig Kolozsvárt, 1584 februárjában már Nagyváradra kellett mennie. A többi tanárok is nagy lelkipásztori és hitterítői működést fejtettek ki Erdélyben, tevékenységük területe folyton változott. Egyedüli, akiről kimutatható, hogy megszakítás nélkül hosszabb ideig tanított a kolozsvári iskolában: Schreck Farkas. Ez a tehetséges, éleseszű vitatkozó és hit-

¹ Karácsonyi János: Pázmány Péter ifjúsága és rokoni összekötetései. Religio, 1907. évi. 367. 1.

² Fraknói (Franki) V.: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868—72. II. 8.

³ Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem. — Erdélyi Múzeum 1906. évf. 175—190. 1.

védő volt a legnagyobb hatással Pázmányra. A disputák iránti szeretetének gyökerei tehát visszanyúlnak a gyermekifjúkorba.^{3*}

A krakkói újoncévек sem múltak el nyomtalanul Pázmány filozófiai fejlődése szempontjából. Itt érték őt az első mély rendi benyomások. Igaz, hogy a lelkiélet előképzésének és begyakorlásának az ideje a krakkói tartózkodás, de a lelkiélet következetes kifejlesztésében sem elhanyagolható logikus gondolkodás és életmód, előjáróinak hasonló megfontolásokon nyugvó, példaadó élete, a régi ismeretek átisméltése s némileg kibővítése: hozzájárultak Pázmány jóirányú szellemi fejlődéséhez. A két év sokat jelentett a természetes lelkiérlelődés, a fejlődő, kibontakozó képességek szempontjából is. így bátran beszélhetünk ezeknek az éveknak, ha nem is közvetlen, de közvetett dialektikai hatásáról Pázmányra.

Az első teljes, módszeres bölcseleti kiképzését a bécsi jezsuita főiskolán nyerte Pázmány. Az 1590. év őszen érkezett jóbarát jávai, Dobokay Sándorral együtt Bécsbe s megkezdte bölcseleti tanulmányait a jezsuiták kollégiumában.

A császárváros szellemi életében a jezsuiták ekkor már igen jelentős szerepet játszottak. Szereplésük és működésük azonban nem volt minden zavartól mentes. A rend bécsi letelepedése mindjárt az alapítási évekre nyúlik vissza. Maga I. Ferdinánd kérte meg a rendalapító Loyolai Ignácot, hogy küldjön Bécsbe rendtagokat. Szent Ignác eleget téve a kérésnek, 1551. május 31-én tízenkét jezsuitát rendelt a fővárosba.⁴ A legkiválóbbakat választotta ki erre a fontos helyre. Közöttük volt például Canisius Szent Péter és Boldog Faber Péter. Nagy képzettségükkel, életszentségükkel és fáradhatatlan tevékenységükkel a hitéletnek új vérkeringését öntötték a tespedt, közömbös nagyvárosba, önmaguk iránt pedig a legnagyobb tiszteletet és elismerést ébresztettek mindenkiiben. Mindenesetre a leghatalmasabb gátat jelentettek a vallásújító eszmék terjeszkedésével szemben.

³a Veress Endre: U. o.

⁴ Anton Wappler: Geschichte der theologischen Facultät der k. k. Universität zu Wien. — Wien 1884. 60—61. 1.

Azonkívül az akkori tudományosságának egészen rendkívüli fokát képviselték. A császár elismerését úgy akarta irántuk kifejezésre juttatni, hogy 1563. október 1-én kelt rendeletével megengedte a jezsuitáknak a középiskola és internátus mellett egy főiskolának a létesítését is, ahol nekik éppen úgy jogukban áll a promoveálás, a doktori fokozat megadása, mint az egyetemnek.⁵ A jezsuiták főiskolájukon teljesen egyetemi módon rendezkedtek be. Tanítottak, nyilvános vitákat rendeztek, vizsgáztattak s az arra méltóknak megadták a baccalaureatus és doctoratus fokozatát. Kiváló tanítási módszerükkel olyan hírnévre tettek szert, hogy hallgatóságuknak a száma csakhamar messze túlszárnyalta az egyetem látogatóiét, A világiak féltékenykedtek s megindult az aknamunka a jezsuiták ellen. Sikerült is kieszközölniök II. Miksa császárnál egy rendeletet 1573. július 22-én, amely a következő tilalmakat tartalmazta: 1. nem szabad a jezsuitáknak ugyanazon időben ugyanazokat az auctorokat magyarázniok, amelyekről az egyetemen van előadás; 2. nyilvános vitákat rendezniök nem szabad; 3. fokozatokat (baccalaureatus, doctoratus) nem adományozhatnak.⁶ De ez a rendelet sem nyírbálhatta meg tekintélyüket. Hallgatóik száma nemhogy csökkent volna, de egyre növekedett. Ami azt eredményezte, hogy a küzdelem egyre hevesebben folyt ellenük. Legerősebben a harc tüze éppen Pázmány odajövelekor lángolt fel. 1591-ben Khlesl Melchior (a későbbi bécsi bíboros-érsek) lett az egyetem rektora s ő hozatta az eddigi tilalmak mellé még azt is, hogy az a két jezsuitatanár (kettőnek adtak tanszéket: a Sententiarium és az újszövetség tanárának), aki az egyetemen tanít, nem lehet egyszersmind a jezsuita főiskolának a tanára is.⁷ A Sententiarium tanára Pázmány ottartózkodása idején Corvinus István (1588—92) és Neukirch Pál (1592—95) volt. Ezek tehát az említett tilalom miatt nem jöhetnek számításba mint Pázmány tanárai.⁸

⁵ Dühr: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. I. 50. 1.

⁶ Anton Wappler: Geschichte der theologischen Facultät der k. k. Universität zu Wien. 65, 1

⁷ U. o. 66. 1.

⁸ U. o. 379. 1.

A bécsi jezsuiták iskolai működése kontúrjainak a meg-rajzolásából megsejthetjük munkálkodásuk, tanításuk kitűnő voltát. Pázmány tehát a legjobb helyre került bölcseleti tanulmányainak elvégzésére, ő maga is részese lehetett annak a nagyszerű ismeretközlő és elmeképző munkának, amely az ő idejében az egyetem (hallgatóságának ötszörösét vonzotta a jezsuitákhoz, bár ezeknek nem állt módjukban az egyetemi fokozatokat hallgatóiknak megadni.

Pázmány bécsi tartózkodása idején a szorosan vett filozófiának (logika, természetbölcselet, metafizika) a tanára Wright Vilmos angol jezsuita volt.⁹ Alapos filozófiai képzettségét igazolja már maga az a tény, hogy a rendnek ez oly rendkívüli fontos gócpontjába helyezik, ahol egy nagymultú egyetemmel vívandó verseny harcának egyik fontos terepét bízzák rá. Kiváló tanári képességei mellett szól még az a körülmény, hogy később ugyanitt teológiát tanított, majd Pázmánnyal együtt a gráci egyetemnek volt tanára. Mikor 1606-ban visszatért hazájába, ott is még 30 évig tanárként működött. Tudományos írói működést nem fejtett ki, irodalmi művek nem maradtak fent tőle. Ha irodalmi működés híján is tanári minőségben alkalmazta rendje, s nem a gyakorlati lelkipásztorkodás szolgálatába állította, ez alapos képzettségének s ismeretközlési kiválóságának, tanítási módszere eredményességének a jele. Pázmány is nem a bevezetést a tudományos munkálkodásba kapta tőle, hanem a bölcseleti fogalmaknak világos képét s a bölcselettudomány egészének tiszta szellemi rajzát. A jó tanár előadása, ismeretközlése erősen vésődött a fogékony ifjú lelkébe s későbbi tanári működésébe nem egy vonást vitt át filozófiai tanárától kapott szellemi örökségképen.

Bölcseleti tanulmányainak anyagát a rendi előírások szerint Aristoteles filozófiai műveinek a magyarázata képezte. A tanár Aristoteles könyveit vagy önállóan magyarázta s magyarázatait a hallgatóság leírta, vagy Fonseca és Toletus kiváló magyarázatai használtattak tankönyvekként. Pázmány tanára nem fejtve ki önálló irodalmi működést, Fonseca és

⁹ H. Hurter: *Nomenclator litterarius* rec. *Theologiae cath.* Oeniponte 1871—73. I. 591. 1.

Toletus műveinek tankönyvhasználatát vezette be.¹⁰ A coimbrai tanárok Aristoteles magyarázatai s még inkább Suarez kiváló metafizikája csak később jelentek meg s így még most hatásukat Pázmányra nem érvényesíthették.¹¹ Toletus és még inkább Fonseca műveinek bécsi tankönyvhasználata adják egyik indokolását annak a gyakori idézésnek, használatnak és hatásnak, amely Pázmány későbbi bölcséleti művein végig* vonul.

Pázmány a bécsi főiskolán bölcséleti képzettségének alapvetését megkapta. Tárgyismerete az első nagyobb látókört, dialektikai készsége az első módszeres kiművelését elnyerte. Mindkét irányban hatalmasan fokozódott műveltsége Rómában, ahol 1593—1587 között, négy éven át hittudományt hallgatott. Minket azonban jelen esetben lelkialkatának fejlődése csak filozófiai szempontból érdekelvén, mellőzhetőnek tartjuk római tartózkodásának ismertetését.

¹⁰ Fonseca művei megjelentek: *Institutionum dialecticarum libri 8.* Lissabon 1564. — Főműve: *Commentarii in libros metaphysicorum Aristotelis*, Romae 1577. — Toletus művei: *Introductio in Dialecticam Aristotelis*, Romae 1561. — *Commentaria...* in 3. 11. *Aristotelis de Anima*, Romae 1575.

¹¹ A coimbrai tanárok kommentárjainak az első kötete (a *Physica*) csak 1592-ben jelent meg. Suarez metafizikája csak 1597-ben.

2. Pázmány bölcseleti írásainak műhelye: a gráci egyetem.

A gráci egyetem alapításának a célja. Az egyetem szervezete. Teológiai és filozófiai szakok. Jó hírneve, föllendülése. — Pázmány Grácba érkezik. Három évig tanárkodik. Mit adott elő? — A tanár Pázmány és a külvilág: az élet külső zajának a behatolása az egyetemre. — Élete a kollégiumban és az egyetemen. — Foglalkozik az ifjúsággal. — Tanítása: lectiones és disputationes. — Tudományos működése.

A gráci egyetemet Károly osztrák főherceg hívta életre 1585. január 1-én kelt alapítólevelével. Az alapítást V. Síz-tus pápa egy évvel később, 1586. január 1-én hagyta jóvá.¹ A teljesen katolikus jellegű egyetem létesítésének a célja: a hitújítás terjedésének megakadályozása a tartományban s a katolicizmusnak a megerősítése. A főherceg úgy látta, hogy erre a célra a legalkalmasabbak a jezsuiták. Hogy páratlan szellemi fölényüknek kellő érvényesülési teret nyújthasson, rájuk bízta az egyetem vezetését. Mivel az egyetem, alapításának célja elsősorban az ősi hit egységének a megmen-tése — tehát erősen vallási jellegű volt — egyelőre csak két karral, filozófiai és teológiaiival nyílt meg.

Ami az egyetem szervezetét illeti, a jezsuiták rendhá-zának, a kollégiumnak a rectora állt az egyetem élén is, ez volt egyszemmind mindig az egyetemi rector is. Így volt ez az egyetem alapításától kezdve egészen Mária Terézia ide-

¹ Joannes Macher: Graecium in clyti ducatus Styriae metropolis topographice descriptum. Graecii 1700. 35—39. I.

jéig. A rector után rangsorban a kancellár következett. A teológiai és a filozófiai kar élén egy-egy dékán állott. A főherceg sok kiváltsággal ruházta fel az egyetemet így megadta az egyetemnek a bíraskodás jogát az egyetemhez tartozó hallgatóság és a hozzátartozó egyéb személyzet fölött. A bíraskodás jogát a bíró (syndicus), ülnökök és jegyző gyakorolták. Az egyetem kiváltságai közé tartozott még a város plébánosának a jelölési joga.² Az előadott teológiai tantárgyak: dogmatika, morális, casuistica, apologetica, egyházjog, líurgica és héber nyelv. Filozófiai tárgyak: logika, fizika, metafizika, etika, matematika és görög nyelv. Az egyetemre hat gimnáziumi osztály készített elő, ez is a jezsuiták vezetése alatt állott. A gimnázium egyes osztályainak elnevezése: parva, principia, grammatica, syntaxis, poetica és retorica.

Az egyetem csakhamar az egész tartománynak szellemi középpontjává lett. Majd hírneve fokozatosan növekedett, hatókörzete túllépte a tartomány határát s messze földről jöttek az egyetemre tanulók. Ausztriát és Németországot nem is említve, szép számmal jöttek mindjárt az alapítás utáni években Magyar-, Horvát- és Olaszországból. Pázmány idejében évenként már 1100—1600 volt a hallgatók száma. Ebből teológus kb. 200, köztük a jezsuitáknak mintegy 50—60 skolasztikusa.

Az egyetem gyors felvirágzását elsősorban annak köszönhetette, ahogy a rend kezdetől fogva kiváló tanerőket küldött Grácba. Jónévű tanárokon kívül több kiváló író is akadt a tanárok között, például M. del Rio és Pázmány.³ Az egyetem rendeltetése és helybeli körülményei folytán különösen az asztetikus kiképzésben és a tudományos nevelésben tett nagyobb hírnévre szert. De a filozófia művelésében is kitűnt, különösen ennek a fizikával és matematikával érintkező pontjain. A gráci főiskola legnagyobb büszkeségei közé számítja az ott tanárkodó, később nagynevű magyar bíborost, Pázmány Pétert.⁴

² Franz Krones: Geschichte der Kari Franzens-Universität in Graz. 1886. 262-278. II.

³ Fr. Krones i. m. 371. skk.

⁴ Fr. Krones i. m. 374. 1.

A római tanulmányait akkor bevégzett fiatal magyar jezsuita kevéssel 1597. július 20. után indult el Rómából az osztrák rendtartományba, amint az Claudius Aquaviva jezsuita generálisnak F. Albert bécsi jezsuita tartorciányfőnökhöz intézett leveléből kitűnik.⁵ Megtudjuk még azt is e levélrészletből, hogy Pázmányt nem közvetlenül Rómában szemelték ki gráci tanárnak, hanem a fölötte való rendelkezési jogot az általános főnök átruházta az osztrák tartomány főnökére s ez szánta őt filozófiai tanárnak a gráci egyetemre, a róla nyert hivatalos rendi értesülések alapján. Igen kedvezőeknek kellett ezeknek a római információknak lenniök, különben az új egyetem jóhírnevét oly céltudatosan munkáló rend és annak főnöke nem merte volna ezt az egyik legfontosabb tanszékét az egészen kezdő fiatal emberre bízni.

1597 őszén Pázmányt már Grácban találjuk. Október 26-án az egyetemen őt a bölcsélet magisterévé, doktorrá avatják,⁶ s Mindenszentek ünnepe után, az új tanév megkezdésekor ugyanazon a karon, amely csak pár nappal előbb adta meg neki a bölcslethez a legmagasabb fokozatot, mint tanár kezdi meg működését.

Biztos az, minden ellenkező feltevessel szemben,⁷ hogy Pázmány az 1597 ősztől 1600 nyaráig terjedő időköznek három tanévében tanított első ízben a gráci egyetemen. Az első évben nemcsak mint tanulmányi félügyelő tartózkodott a jezsuiták kollégiumában, hanem már akkor mint nyilvános tanár adott elő az egyetemen. Ezt igazolja Aquaviva rendfőnöknek 1598. augusztus 24-én kelt, P. Alber tartományfőnökhöz intézett levele, amelyben szó van Pázmányról is. Úgy látszik, fölmerül már ekkor a terv, hogy Pázmányt Erdélybe

⁵ Franc. Hanuy: Petri Card. Pázmány Epistolae collectae Budapest, 1910. I. 755. I.; De P. Pazmano cognoscere potuit ex litteris P. Alphonsi ipsum una (? nunc) brevi ad vos prof ectorum et vestrum isthic iudicandum főre, ubinam et qua in re occupandus videatur.

⁶ I. Macher: Graecium... descriptum. Graecii 1700. 38. 1.... Purpurati quattuor Ecclesiae principes, primus P. Pazman e Soc. Jesu Archiepiscopus Strigoniensis, creatus Graecii Doctor Philosophiae anno 1597. 26. Octobris, quam ibidem, sicut et Theologiam publice docuit.

⁷ V. ö. Dudek János: Pázmány Péter Nyitrán. Religio 1907. évf. 109. 1.

kellene küldeni.⁸ A rendfőnök a tervet nem ellenzi s jelzi, hogy megengedi Pázmánynak Gráóból Erdélybe való küldését, ha van az osztrák rendtartományban alkalmas munkaező, aki Pázmányt a bölcseletnek megkezdett tanításában pótolni tudná. Nyilvánvaló a levélből, amely az első tanév (1597—1598) végén kelt, hogy ha Pázmány elmegy Grácból, egyetemi működését már folytatni kell, tehát az eltelt iskolaévben már tanított. Bőségesen igazolható még Pázmány 1597—98,-i tanári működése sajátkezü természetbölcseleti jegyzeteiből is. Följegyezte, hogy mikor kezdte fizikájának írásbeli elkészítését s mikor fejezte be; továbbá, mikor kezdte meg e tananyagról az előadásokat az egyetemen, s mikor fejezte be.⁹ Ez oldal jegyzetekből kitűnik, hogy fizikai előadásainak írásbeli összeállítását megkezdte 1598. június 22-én, s elkészült vele 1599. március 11-én. A tanítását pedig ugyanezen tananyagnak megkezdte 1599. január 13-án (az 1598—99,-i tanév csak ekkor, 1598 januárjában kezdődött, az őszi hónapokban be volt zárva az egyetem járványos betegség miatt), s befejezte 1599. június 28-án. Nincs tehát semmi kétség aziránt, hogy a fizikát az 1598—99-i tanévben adta elő. Ámde ezekben az előadásokban sokszor említi, hogy a logikát már előadta, gyakran utal Dialecticájának egy-egy helyére s az utalás a jelzett helyen tényleg megtalálható. Saját Dialecticájának az idézéséből tehát nyilvánvaló, hogy azt már előbb előadta, az előző tanévben, amely 1597—98-ban volt.¹⁰ Az egészen pontos idézések kétségtelenné teszik, hogy Dialecticája

⁸ Fr. Hanuy: P. Card. Pázmány Epistolae coll. Budapest, 1907. T. I. p. 756.: P. Pazmanus Transylvanis concedi poterit, si P. V. eius loco aliquem Graecium miserit, qui cursum Pazmani *prosequatur*.

⁹ Pázmány: Physica (kézirat): In scholis coepi 13. Januarii 1599. finivi 28. Junii 1599. lectionibus in universum (?) libros Physicorum.

¹⁰ Egy-két hely, ahol Physicájában idézi Dialecticáját: Et quidem suppono ex dictis in Logioa: philosophiam naturalem esse veratn scientiam... qua in re, quae difficultatem facere possent, solvimus in Logica, cum ostendimus disp. 4, in Poster. qu. 1. posse dari scientiam, et ibidem qu. 2. explicavimus. Pázmány: Physica 3. Másik hely: Circa utilitatem naturalis philosophiae (de fine enim ipsius nihil praeterea, quae de fine Logicae diximus, addendum videtur) ... U. o. 9. 1. — Majd ismét: Privatio ut in Logica disp. 9. in Praedic. qu. 1. diximus, aliud non est... U. o. 165. I. stb.

már megvolt, mikor a fizikát tanította s megvolt azért, mert azt az előző évben, 1597—98-ban már előadta.

Tanári működése pontosan három tanéven át tartott. A harmadiknak bevégeztével helyeztetett Magyarországra, Vágsellyére. Az áthelyezés időpontja is pontosan megállapítható. Pázmányt Carillo Alfonz (aki azelőtt a vágsellyei kollégium rectora volt) az új osztrák tartományfőnök helyezte el Grác-ból. Ő maga 1600. szeptember elsejétől volt tartományfőnök. 1600. október 17-én ír Aquaviva rendfőnöknek Rómába s ebben már jelzi, hogy Pázmányt elhelyezte.¹¹ Pázmány tehát Grác-ból 1600. szeptember 1. és október 17.-e között indult el.

Pázmány bölcsélettanári működésének időtartamából könnyű megállapítani, milyen filozófiai tárgyakat adott elő a három év alatt. Az elmondottakból könnyű a felelet az első tanévre, 1597—98-ra: ez volt a logika tanításának az éve, valamint a másodikra, 1598—99-re: ekkor adta elő a fizikát, amint az sajátkezű megjegyzéséből megállapítható. S mi volt a tananyaga az 1599—1600-i iskolaévnak? Megadja a választ a jezsuiták akkori kötelező tanmenete, amely előírta, hogy az első évben a logika, a másodikban Aristoteles 8 fizikakönyve, az égről, a keletkezésről és elmúlásról, s a légköri tűneményekről szólók magyarázandók, a harmadik évben pedig a lélekről szóló és a metafizikai könyvek.¹² Pázmány tehát, még ha akart volna sem tehetett volna másképen, mint hogy a harmadik évben előadja a lélektant és metafizikát. Az ezekről szóló előadásait is leírta, s azokat is — mint a másik három kötetet — a nagyszombati egyetemnek adta, ott meg is volt sokáig, később azonban eltűnt. Hogy Pázmány metafizikája és lélektana is a nagyszombati egyetem birtokában volt, arról tanúskodik a nagyszombati jezsuiták könyvtárának 1690-ben készült könyvjegyzéke, amelyben többek közt ez is áll: Pazmanni Petri: De aníma. Metaph. Manuscriptum.¹³ Pázmány háromévi tanári működéséből, a jezsuita Ratio Studiorum szigorú élőírásából és az említett könyvjegyzékből

¹¹ Veres Endre: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai. Budapest, 1906. 37. 1.

¹² Ratio atque institutio studiorum,.. Romae, 1586. Regulae professoris philosophiae punct. 9. §. 2. — punct. 11. §§. 1. et 2.

¹³ Fraknói Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1863. 1. 17.

minden kétséget kizáróan következtethetünk, hogy Pázmány a gráci egyetemen a bölcseletnek egész területét megismertette hallgatóival s a bölcselet egész rendszerének önálló és írásos földolgozása megvolt, amelynek azonban a harmadik és legérettebb része — hiszen ezt már ottartózkodásának utolsó évében írta — sajnos, elveszett.

Pázmány bölcseletének megértése szempontjából gráci életéből főként tanári és tudományos működése, a belső mozzanatok s nem a külső keret érdekel. Azonban külső hatások, események is sokszor nagyban előmozdítják, vagy bénítják a szellemi működést s ezért, hogy Pázmány lelkébe ezeken a külső eseményeken keresztül is könnyebben hatolhassunk, egyet-mást fölemlítünk.

Az eseményeknek, a világpolitikának és a nagy szellemi, elsősorban vallási forrongásoknak a hírei hamarosan eljutottak olyan fontos szellemi központba, aminő akkor Grác volt. Elméleti foglalkozása mellett sem kerülhették el ezek a nagyfontosságú események az élesszemű Pázmányt. Németországban az 1555-i augsburgi vallásbéke nem hozott igazi megnyugvást. A heves viták, erőszakos támadások, a gyűlölködő gyalázkodások napirenden voltak. Katolikus és protestáns tábor közt az elhidegülés egyre nagyobb, a távolság egyre áthidalhatatlanabb lett. Forrongó állapotban élt az egész birodalom, gyűlt a robbanó anyag a nemsokára föllángoló harmincéves háborúhoz. Pázmány Grácba menetelének évében, 1597-ben halt meg Németország szent, tudós és eredményes működésű jezsuitája, Canisius Péter. Ugyanebben az évben véglegesen jóváhagyta VIII. Kelemen a még XIII. Gergelytől, Németalföld részére fölállított apostoli vikariátust, s azt a brüsszeli nuncius joghatósága alá rendelte. Szomorú esemény volt ez, jelentette a németalföldi állapotok véglegesülését, a katolicizmus siralmas helyzetének állandósulását. Az északi államok közül Dániában, Norvégiában a protestantizmus győzelme teljes volt, hatalmi helyzete megingathatatlan. Svédország körül is egyre inkább foszladoztak a remények, ahol pedig még nemrég Possevino és III, Zsigmond svéd és lengyel király tárgyalásai, tervezgetései annyi reménnyel kecsegtettek. Szomorú beszámolókat küldözgettek nagy titokban az Angliában bujkáló jezsuiták is szárazföldi rendtár-

saiknak az ottani viszonyokról. Erzsébet ezidőtájt hatalma tetőpontján állott. Az üldözések legválogatottabb módjaival irtották a katolikus vallást. Erzsébet trónraléptekor (1558) az országnak még kétharmada katolikus, halála (1603) után pár évvel (még utódai is folytatták a kíméletlen pusztítást) alig van 150.000 katolikus. Az írek szenvedései még nagyobbak.

Mintha Franciaországból érkeznének aránylag a legmegnyugtatóbb hírek. A már 1562-ben kitört polgár- és vallásháború a hugenották és katolikusok közt, mely mostanáig a legádázabb kegyetlenkedéssel folyt, megszűnt, s az 1598-ban kiadott nantesi rendelet, ha nem is teljes, de némi megnyugvást hozott.

Nem kerülte el Pázmány tekintetét Svájc sem, ahol a kálvinizmus folyton erősödött, s ahol az ügyes és sima Beza Tivadar vezetése alatt álló genfi akadémiában nagyban folytatta a külföld számára is a kálvinista lelkészek, kiképzését, ahonnan a magyar kálvinizmus is kapott erőket. — Róma is, ahonnan tudásának javát s egyházhű lelkületének a megerősödését merítette, állandóan érdeklődésének előterében állott. Itt VIII. Kelemen nagy munkabírással és tetterővel buzgólkodott az egyházi reform megvalósításán és az egyház megrendült helyzetének a megerősítésén. Épp ekkor, 1598-ban hív életre a kegyelemtani kérdések megoldására egy külön állandó bizottságot (Congregatio de auxiliis). De szíve és elméje mégis csak a magyar események iránt a legfogékonyabb. Szívével érzi fájának mostoha sorsát s együtt szenved az erdélyi, a királysági és hódoltsági elnyomott magyarokkal. — A szenttelen Rudolf uralkodása nagy csapás az országra.¹⁴ Sehol semmi célkitűzés, elgondolás, terv az ország felszabadítására, a magyar jövő alakítására. A török szabadon garázdálkodik, harcban éli kedvtelését, portyázgat, amennyire lehet előretolja, kiépíti, erősíti állásait. Pázmány messziről figyelni mindezt s mindig egy-egy fájó nyilalást jelent szívének, mikor valami kedvezőtlen hírt kap hazájából. A mozgalmasságban pedig úgy látszik, nincs hiány, erről gondoskodik a török. 1597 október—novemberében török-magyar

¹⁴ Hóman—Szekfü: Magyar Történet³. Bpest, 1935. III. 327. kk.

harcok dúlnak Temesvár környékén. A hideg megállítja a harcot, a török-tatár sereg Szegedhez vonul s ott tel el át. A következő év első tavaszi hónapja, a március egy kis eredményt hoz, fölc sillan a török kiűzésének a reménye. A császári hadak visszafoglalják márciusban Gyórt, áprilisban Tatát, Veszprémet, Palotát, ősszel, október—novemberben már Budát is ostromolják, sajnos eredmény nélkül. Az 1600. év márciusa egy — Pázmány szemében fontos — szomorú eseményt hozott. Az akkori idők legnagyobb törökverő hőse (Gyórt is ő vette vissza a töröktől), a dunáninnení és a bányavidéki végvárak kapitánya, katolikus hitének mindig buzgó megvallója: Pálffy Miklós gróf, aránylag fiatalon, 48 éves korában meghalt.

Az erdélyi helyzet talán még a királyságinál is lesújtóbb volt. Erdély legnezebb napjait élte a szerencsétlen, állhatatlan, könnyelmű Báthory Zsigmond fejedelemsége alatt.¹⁵ Mulatozás, tobzódás, magábaszállás, vérengzés (főurak ártatlan kivégeztetése), a legközvetlenebb változtatása az erdélyi politikának német és török felé: nagyjából ez az ő uralkodása. 1598 tavaszán lemond, Erdélyt átadja Rudolf biztosainak; de csakhamar meggondolja a dolgot, lemondását visszavonja, augusztusban' Kolozsvárt van s átveszi az uralmat. Egy félév múlva 1599 márciusában ismét lemond testvére, Báthory András bíboros javára. A bíboros-fejedelem azonban uralmát megszilárdítani nem tudja, csatát vesz, menekülés közben halálra sebzik s október 31-én meg is hal. Erdélyre most a legborzalmasabb rémnapok következnek. Előbb rövid időre Mihály havasalföldi vajda szerzi meg magának az uralmat Erdély fölött, majd Basta rabló zsoldosai gyötrik a lakosságot. A török nem nyugszik. Az Erdély szélein levő városok közül Csanád 1598 szeptemberében török kézre kerül, október—novemberben pedig Nagyváradnak kell egy súlyos ostromot elszenvednie. Nem nehéz kitalálnunk, mit érezhetett Pázmány, mikor a megpróbáltatások e hírei eljutottak hozzá; Magyarország, Erdély és édes szülővárosa, Nagyvárad szenvedéseiről kellett tudomást szereznie.

Nemcsak ilyen távoli hírek hozták rezgésbe Pázmány lel-

¹⁵ Hóman—Szekfü: U. o. 315. kk.

kületét, közvetlen kapcsolata is megvolt a való élettel s annak kisebb-nagyobb eseményeivel. Az egyetemnek s vele együtt a tanároknak az élete korántsem volt annyira elzárt, hogy a külvilággal minden érintkezés megszakadt volna. Sőt eléggé benne éltek a tartomány fővárosának mozgalmas életében, amelynek a jezsuiták jelentős irányítóivá lettek. A fejedelmi udvar szoros, szinte családias összeköttetésben állt az egyetemmel, általában a jezsuiták intézeteivel. Egymásnak egyes-bajos dolgaiból kölcsönösen kivették részüket.

A bensőséges jellegű összetartozás következtében a jezsuiták gráci iskolái a fejedelmi udvar kiemelkedőbb eseményeiben együtt örültek, vagy gyászoltak a családdal. Mikor 1598. február 10-én megérkezik az osztrákházhoz közelálló Anna lengyel királynőnek a halálhíre, a gyász jeléül az egyetemen is néhánynapos szünet kezdődik.¹⁶

Az egyetem szinte árvának érzi magát, s már nagyon várja fejedelmének, Ferdinándnak (a későbbi német császárnak és magyar királynak) hazatértét, aki az 1598. évi április és május havát Itáliában (Ferrara, Loretto, Róma) töltötte s a pápával is találkozott.

Nemcsak maga a fejedelem áll közel a jezsuitákhoz és azoknak intézményeihez, hanem az egész család. Ez nyilatkozik meg, mikor még ugyanezen évnek októberében Margit főhercegnő, mint III. Fülöp spanyol király jegyese, anyjának Mária főhercegnőnek kíséretében útra kel új otthona, Spanyolország felé, az egyetem növendékei búcsúünnepélyt rendeznek a főhercegnők tiszteletére, amelyen színdarabokat adnak elő. Hasonló melegséggel fogadják csaknem egy évvel később 1599 szeptemberében a Spanyolországból immár egyedül visszatérő Mária anyafőhercegnőt. Tiszteletére az egyetem diadalkaput állít; az egyetemi ifjak díszfelvonulást rendeznek előtte, majd Barlaam és Josaphat megható történetéről színdarabot adnak elő.

Pázmány első ott tartózkodási éveinek legfényesebb udvari ünnepe az 1600. év április 23. napjára esik: Ferdinánd fejedelem nőül veszi a bajor Mária Anna főhercegnőt.

¹⁶ Krones: Geschichte der Kari Franzens-Universität in Graz 1886. 11. 11.

Természetes, hogy az egyetem is kivette a maga részét a bensőséges örömnünnepből: nagyszabású előadást rendeznek az egyetemi hallgatók. Két színmű kerül eljátszásra. Az egyiknek címe: Saul és Dávid. A másikat a fejedelmi család nevelője P. Pott Mihály jezsuita írta. A főszerepeket két ifjú főherceg játszotta: Theodosius császár szerepét Miksa főherceg, Szent Ambrus milánói püspök szerepét pedig Lipót főherceg.

Az ünnepi napokon kívül komor eseményeknek is tanúja volt az egyetem s vele együtt Pázmány is. A vallásújítás felidézte áldatlan tüzek itt is igen sokszor hatalmas mértékben fellángoltak. A fejedelem minden áron meg akarta akadályozni tartományában a vallási megoszlást. Elhatározta, hogy az elharapózni kezdődő új hitet megállítja előnyomulásában. Hogy tájékozódást szerezzen a tennivalókra nézve, megbízta a lavantei püspököt, hogy tegyen neki részletes jelentést a tartományi vallásújítás állapotáról. A lavantei püspök Stobáus György, 1598 augusztusára készült el jelentésével. Beszámolt a helyzettel s nem titkolta a reformáció terjedését. A fejedelem elérkezettnek látta az időt a hitújítás visszaszorítására. Sok utasítást és rendeletet ad ki, amelyeknek a célja a reformáció további térfoglalásának a megakadályozása. Pár hónap múlva, mindjárt a következő év legelején gyűléseket hív össze a főherceg s újabb szigorú határozatokat hoz a reformáció megrendszabályozására. Az év folyamán még többször is ad ki rendeleteket a protestánsok ellen. November 16-án megjelenik egy régebbi tilalomnak a megszigorítása: tilos a tartomány területére eretnek könyveket behozni és terjeszteni. Pázmány a katolikus ügynek a fejedelem részéről történő ilyen buzgó védelmezésekor bizonyára nem egyszer sóhajtott föl lelke mélyén, hogy miért nincs az ő „édes szülőházájában“ hasonló erős kezű Ferdinándja az ősi hit védelmezésének.

Filozófiai tanárkodásának három éve alatt egy alkalommal hosszabb kényszerszünet is volt az egyetemen. Az 1598. év őszén veszedelmes ragályos betegség dühöng a környéken s így az egyetemen szünetelnek az előadások november és december hónapokban,¹⁷

¹⁷ Krones i. m. 11—12. 11.

A külső keret, élet és néhány fontosabb esemény felem-lítése után nézzük Pázmánynak szűkebb keretek közt folyó életét: az egyetemen és a kollégiumban. Ez a mindennapi élet volt az, amely főképen kitöltötte idejét; az eseménytelenek-nek látszó sűrű napokon történtek a legnagyobb esemé-nyek: elméje elmélyedve a bölcelet tanulmányozásában, las-san-lassan megszületett bölceleti rendszere.

A jezsuiták nemcsak elméleti ismereteket akartak a rá-juk bízott ifjúsággal közölni, hanem még inkább: alakítani, nevelni őket. Még az egyetemi tanulmányokat sem akarták ki-használatlanul hagyni a lélekalakítás szempontjából. Még a legmagasabb tanulmányokba is bevitték nevelési céljaikat. Eh-hez szükséges volt az ifjú lelkeknek alapos ismerete, az if-jakkal való minél gyakrabbi érintkezés. Ezért a rend vigyá-zott arra, hogy tagjai nagy gyakorlatra tegyenek szert az ifjú lelkek vezetésében. A fiatal rendtagoknak mind közelről kel-lett foglalkozniuk az ifjúsággal, nemcsak az iskola katedrájáról, hanem a jezsuita nevelőintézetek mindennapi életében is. Pázmány sem volt kivétel. Neki is ki kellett vennie kezdet-ben részét a közvetlen nevelő munkából is. Az első évben Pázmány nemcsak tanár volt, hanem egyúttal tanulmányi fel-ügyelő is a gráci jezsuita konviktusban.

A jezsuita egyetemeken ugyanis az a rendszer fejlődött ki, -hogy az egyetemmel kapcsolatosan konviktusokat is állí-tottak: fel a távoli vidékekről érkező hallgatók befogadására, így volt ez Grácban is. A hallgatók e szerint két nagy cso-portra különültek: interní, azaz bennlakók és externi, azaz a különliakók csoportjára. A bennlakók ismét három csopor-tot alkottak: alumni, akik fizettek ellátásukért; a convíctores, a szegényebbek, akik ingyen kaptak ellátást; és a rend nö-vendékei, scholastici. A skolasztikusoknak ismét két cso-portja volt: az igazi értelemben vett skolasztikusok, akik négy évig hallgattak teológiát és olyanok, akik csak kétéves egy-szerűbb kiképzést kaptak, akik kizárólag gyakorlati lelképász-torkodásra készítették elő.¹⁸ Grácban ilyen utóbbi teológiai tanfolyam nem volt.

¹⁸ Duhr S. J.: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I. 299. 1.

Föl kell tennünk, hogy a fiatal Pázmány az akkor korban még hozzá közelálló ifjúságot szerette, szívesen időzött köztük, foglalkozott velük, érdeklődött ügyes-bajos dolgaik iránt, segítette őket nemcsak szellemiekben, hanem anyagi gondjaik megoldásában is; nemcsak komoly, következetes és kellő mértékben szigorú volt az intézeti fegyelem megkívánta óráikban, hanem velük tréfálkozott, nevetgélt, játszadozott a test és lélek felüdítésére szánt szabad időben is. Itt ismerte meg az ifjúság lélektanát, itt tanulta őket megszeretni s az itt szerzett eme lelkihabitusa megmaradt később is mindvégig nála, amint eljárásából, leveleiből kitéjük.¹⁹

A jezsuita egyetemeken a köznapokon mindig volt tanítás. Vasár- és ünnepnapokon természetesen szünetelt. Ezenkívül nagyobb szünetek voltak még: Karácsony vigiliájától Invocavit vasárnapig; Virágvasárnaptól Fehér vas ár napig; Pünkösöd vigiliájától Szentháromság vasárnapig; július utolsó és augusztus első hetében (feriae caniculares); és októberben négy hét (feriae vindemiales). Mindenszentek ünnepe után kezdődött az új tanév. A filozófia tanítása hároméves tanfolyamon történik napi két tanórával. Az egyik óra délelőtt, a másik délután van.

A tanítás módszerének két fontos része: a lectio, magyarázat és a disputatio, vitagyakorlat. A filozófiai lection a tanár Aristoteles műveinek valamelyik szövegét magyarázza meg külső forma (fordítás, szavak jelentése, értelmezése, nyelvtan) és belső tartalom szerint. A tanár mindig föltételezte, hogy a szövegekönyv megvan hallgatóinak is kezében, ez ugyanis kötelező tankönyvnek számított. Ezért legtöbbször a tanár föl sem olvasta a magyarázandó szöveget, csak jelezte, hol van s mit fog magyarázni. A lectio a szöveg szószereinti és dologi magyarázata volt, A tanár mintegy bevezetéssel elmondta a magyarázandó könyv címét, keletkezésének alkalmát, főbb vonásokban a tartalmát, a szerző célját s a hasznot, amit a könyv tanulmányozásából az olvasó meríthet, helyzetét a tudományok birodalmában, viszonyát más tárgyakhoz. A magyarázott szövegnél mindig megvilágította a tartalmi összefüggést, majd minden irányban kérdéseket tett

¹⁹ V. ö. Kornis Gyula: Pázmány személyisége, Budapest, 1935. 58. l.

föl, hogy a dolog mélyére hatoljon. A tanár működése — különösen régebben; Pázmány idejében már több szabadság volt —, tehát erősen exegetikus jellegű. A magyarázandó szövegek neve: loci communes, lelőhelyek.

A lectioknak kétféle módja volt gyakorlatban: egy szabadabb és egy kötöttebb forma. A szabadabb magyarázó formát, az inkább rendszeres, szisztematikus előadási módot követték a párisi egyetemen (mos docendi gallicus), míg a szöveghez szorosabban ragaszkodó, exegetikus módszer a bolognai egyetemnek volt a sajátja (mos docendi italicus), Loyolai Szent Ignác a római kollégiumot a párisi egyetem mintájára alapítván, a szabadabb előadó irányzatnak volt a híve, a jezsutáknál tehát ez a módszer honosodott meg.²⁰ így tanított Pázmány is. A lectio módjára nézve az volt a jezsuita tanterv kívánsága, hogy a tanár lehetőleg ne kívánja magyarázatainak leírását, ne mondja azokat tollba, hanem használja Fonseca és Toletus idevágó műveit tankönyvül. Mivel azonban ez csak ajánlás volt és nem szigorú parancs, Pázmány túltette magát rajta, teljesen önállóan magyarázta Aristotelest, bár Fonseca és Toletus gyakori említéséből kitűnik, hogy azok mint segédtankönyvek növendékeinek kezénél voltak. Tollbamondás esetére is szolgált jótanácsokkal a kitűnő Ratio Studiorum: milyen tempóban diktáljon, hogyan váltogassa kölcsönösen, a magyarázatot és a tollbamondást, Pázmány ezeknek a gyakorlati tanácsoknak jó hasznát vehette. Magyarázatait úgy adta elő, hogy hallgatói leírhassák. De az idővel is eléggé takarékoskodni látszik s hallgatóinak a jegyzetkészítéskor ugyancsak munkát adhatott, ami kitűnik a hallgatóitól ránk maradt kéziratok jegyzeteknek roppant gyorsan odavetett írás jellegéből s még inkább a rövidítések óriási számának a hemzsegéséből.

A tanmódszer másik része: a disputatio, a vitagyakorlatok. Az ismeretszerzésnek és elmélyítésnek igen előnyös eszköze. Amit a tanulók a lectiokban kaptak, az a disputatiókban ment át egészen a vérükbe. Az egyetemen tartott vitákon az egyes szakok, fakultások testületileg vettek részt. A vita

²⁰ Jablonkay Gábor: Loyolai Szent Ignác élete és működése. Budapest, 1921. II. 468. 1.

úgy folyt le, hogy a hallgatók és tanárok egy nagy teremben összegyülekeztek s az egyik magister bevezető előadást tartott. Előadta a tételeket, amelyekről az ő ellenőrzése mellett viiázni fognak. A tételek ellen más magisterek szillogisztikus formában ellenvetéseket hoztak fel (arguere), amiket a kijelölt bacealaureusoknak kellett részeikre bontani és megcáfolni (respondere).²¹ A jezsuiták az egyetemi vitákon kívül még otthon, saját kollégiumukban is tartottak házi vitákat növendékeikkel.

A vitagyakorlatok csakis akkor érték el céljukat, ha kellően elő voltak készítve és a vita előadásait pontosan tartották. A jezsuiták hivatalos tanterve ugyanis egészen apró részletekig kidolgozza a viták lefolytatásának a módját.²² Hogy Pázmány is kiváló gondot fordított a viták előkészítésére és lefolytatására, következik a tanításában mindvégig, észlelhető ragaszkodásából a tanterv előírásaihoz, — filozófiai műveinek sok tekintetben vitázó szellemben való megírásából s egyéniségének — különösen a fiatal korban — vitára hajló természetéből. A gráci egyetemen a vitákat nem hanyagolták el, sőt minden lehetőséget fölhasználtak a viták fejlesztésére. A gráci egyetemről tárgyaló művek (Krones, Macher, Sporenus) a viták és promóciók bőséges számáról tanúskodnak.²³ Pázmány mint a bölcséletnek fiatal tanára, igen gyakran volt a vezetője a három év alatt nemcsak az otthoni, kollégiumi vitáknak, hanem az egyetemen tartott ünnepélyeseknek is. Többek közt 1600-ban megjelent nyomtatásban egy metafizikai tárgyú értekezés (ebben az évben Pázmány éppen metafizikát adott elő), amelynek tételeit az egyik hallgató nyilvános vitában védelmezte a filozófiai fokozat elnyerésére, s amely értekezés kifejezetten említi Pázmányt, mint a lefolytatott disputációnak az elnökét.²⁴

²¹ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichtes I. 35. 1.

²² Ratio ... Studiorum, Reguláé professoris philosophiae p. 17—20.

²³ Macher: Graecium... topographice descriptum, 37. l.: Sünt veró Philosophiae et Theologiae propugnationes, quae, si ullibi, frequentes ...

²⁴ Petri Card. Pázmány Opera omnia. Ser. Lat. IV. pag. VIII.: Anno 1600. Lucem publicam conspexit Graecii dissertatio philosophica „De ente eiusque passionibus“ in ordine ad obtinendam lauream philosophicam, praeside, ut dicitur, R. P. Pazmani S. J. Philosophiae Magistro et Proessore ordinario.

Pázmány feltűnést keltő értékes tanári magyarázatai s azoknak eredményeként ránk maradt bölcseleti művei csakis nagy, szinte emberfeletti szellemi erő kifejtésnek lehettek eredményei. Amit ragyogóan gazdag lelkéből hallgatósága elé szórt, az sok szellemi munkának érleléseképpen született meg. Az egyetem és kollégium könyvtárában végzett fáradhatatlan tanulmányozások, jegyzetkezések, a szerzetesi szobácskának a csendében érlelődő, feldolgozó szellemi munka a kitermelői Pázmány filozófiai tanításainak. Mikor előadásaira készül, előbb előveszi a kéznél levő auktorok könyveit, meghallgat ja mindegyiknek a tanítását, le is jegyzi magának. Célja minél több, lehetőleg minden, csak valamennyire is jelentős szerzőt megkérdezni, hogy lássa az illető bölcseleti tan történeti fejlődését. A különféle tanítások megismerése után jön az összehasonlítás, értékelés, kritizálás. Elméjének zseniális átvilágításában mindent megért, mindenütt felfedezi az igaz értéket, de fel a tévedést is. Meghozza a szerzők fölött ítéletét. Leszűrődik, megérlelődik a saját véleménye s elhangzik: ego a ütem díco: én pedig ezt mondom, ez az én tanításom.

Említeni is fölösleges, hogy előadásait mindig vaslogika jellemezte. Nem is tudott más lenni, mint logikus. Ezt a vaslogikát kiáltja felénk bölcseleti műveinek minden sora, de későbbi, nem bölcseleti művei is. Ennek félelmetes ereje, következetessége elől hátráltak meg ellenei s ennek köszönhette későbbben is, most is az elért páratlan sikereket.

De nemcsak ő nyújtott olyan sokat hallgatóinak, hanem azok is segítettek, mint negatív figyelmeztetők, tanári és írói munkásságában. A jezsuiták munkájának nevelői célzatából következett, hogy időnként (nemcsak vizsgák idején) kikérdezték hallgatóikat még a főiskolákon is, hogy ellenőrizzék, megértették-e a magyarázatot s igyekeztek-e azoknak anyagát lelkük kincsévé tenni. Ilyen módon járt el Pázmány is. S ezeken a kikérdezéseken, megvitatásokon, megbeszéléseken előtte is jobban föl-fölvillant, hogyan is lehet egy-egy kérdést jobban megfogni, egyszerűbben hallgatósága elé tárni, helyesebben kifejezni. Így érlelte önmagát egyre tökéletesebbé az előadás és írás művészetében.

3. Korának szellemközössége Pázmány bölcseletében.

A jezsuita Ratio Studiorum anyagjelölő és módszermeghatározó szerepe. — A skolasztika megújulásának elindulása a salamancai egyetemről a XVI. században. — A tomizmus, skotizmus, nominalizmus és késői averroizmus tükröződése Pázmány bölcseletében. — Renaissance és kezdő barokkelemek. — A protestantizmus. Racionalista szkeptikus korabeli bölcselet.

Értelmi képességünk szellemi alkatának kettős összetevője: közösségi és egyéni adottság. A kettőnek egymásra való hatása, összefonódása, kiegyensúlyozottsága írják körül az emberi szellem értékét. A közösség tartalmat, gondolatokat ad, fejleszt, nevel, irányít. Azonban nemcsak nagy érték, hanem erős megkötöttség felidézője is. Kinőni belőle, magát rajta túltenni, róla tudomást nem szerezni: a legnehezebb feladatot jelenti, teljesen kivonni magunkat hatásköréből pedig egyenesen lehetetlen. Érték és megkötöttség: ez a szellemközösségi hatás. Harmonikus beilleszkedés a kor széliemközösségébe, annak szerves továbbfejlesztése, új egyedi vonások hozzáadása, tümelkedése a korlátokon, több-látás az eddig adottnál: ez az emberi szellem egyéni értéke. Ha helyes értékítéletet akarunk alkotni magunknak egy gondolkodó értékéről, mindkettőt: közösségi adottságot és egyéni értéket, eredetiséget vizsgálódásunk tárgyává kell tennünk. Egyiknek, vagy másinak elhanyagolása, tudatlanba-vevése hamis képet nyújtanak arról, akit megismerni akartunk.

A mondottakat Pázmánynak, mint bölcselethez a megvizsgálására alkalmazva, keresnünk kell nála kora szellemi közösségének formáló erejét, utána pedig lelkének egyéni értékeit.

A kor, amelyben Pázmány élt, erősen kavargó, forrongó, sőt sok tekintetben! forradalmi. A legkülönbözőbb szellemi mozgalmak erővonalai húzódnak meg a kor szellemi arculatán, Ezek nem elszigetelten álltak, hanem keresztül-kasul szántva egymáson, vonzás és taszítás, erősödés és gyöngülés kavargásából a szellemi élet nyugtalan hullámverését idézték föl. Egyik a másakra, valamennyi egyre és egy valamennyire hatással volt. Természetes, hogy a kavargó áramvonalak nem verődtek vissza hatástalanul sem a jezsuitizmus szellemvárána falaitól, sem Pázmány egyéni lelkétől, hanem föltétlenül kifejtették ezekre is hatásukat, akár közvetlenül, akár közvetve. Pázmány bölcseletében is megvan a kor egész szellemi mozgalmának a képe. Utánajárva ezeknek a szellemi vonásoknak, híven látjuk a kor szellemének alakító hatását Pázmányra, a bölcselethez.

Legelhatározóbb adottság ilyen szempontból az a tény, hogy a jezsuita rendnek a tagja. Ennek következménye, hogy tanulmányaiban szellemi befogadóképessége az első perctől kezdve az arisztoteleszi-skoliasztikus bölcselet tartalmával töltkezik. Ezenkívül bölcseleti, tanári és tudományos működésének területét, irányát is megszabta jezsuita volta. Még csak a probléma sem merülhetet föl lelkében, a bölcselet területének egészét, avagy csak egy részét művelje. Tanári beosztásával adva volt, hogy a bölcseletnek melyik részét, mikor és milyen, tempóban művelje. Nem képezhetette egyéni döntésének a tárgyát a bölcseleti irányzat megválasztása sem: a platonizmushoz, vagy arisztotelizmushoz, a reneszánsz-bölcselethez, a francia racionalista szkeptikus, vagy az angol empirikus bölcselet feltűnő irányához csatlakozzék-e? Mint jezsuita tanárnak a bölcselet területe pontosan kimérve (első évben: logika, másodikban: fizika, harmadikban: metafizika), irányja megszabva: az arisztoteleszi-skolasztikus filozófia irányja. Nem jelentett ez ugyan rabszolgai szellemi megkötöttséget, megmaradt a lehetőség az egyéni képességeknek tág területű kifejlesztésére, nyílt alkalom sok eredetiségre (a

jezsuita iskolát éppen a jóval nagyobb szellemi szabadság jellemezte a tomista és skotista iskolákkal szemben), de az alapirány mégis csak ki volt jelölve. Ha Pázmány bölcséletének tanulmányozása közben fölmerül a kérdés: miért ilyen Pázmány és nem más, miért ad ennyit, és nem többet, vagy kevesebbet, a választ sok esetben megadja a jezsuiták tanterve, a Ratio Studiorum. Pázmánynak ugyanis a bölcsélet művelésében sok tekintetben alkalmazkodnia kellett a rend tantervi előírásaihoz.

A jezsuita tudományos szellem a szabadabb mozgás gondolatával indult meg. Amint a rend egész beállítottságát valami, addig a szerzetesrendekben! ismeretlen, mozgási szabadság jellemezte, ami persze sokak ellenszenvét váltotta ki, például a közös zsolozsma elhagyását a szerzetesi gondolat lényegével ellenkezőnek tartották, forradalmi újításnak minősítették s ezen az alapon akarták megakadályozni a rend egyházi jóváhagyását, úgy szellemi téren is kerülni akart minden nagyobb megkötöttséget. Később azonban belátták, hogy a rend szellemi egységének kialakítására mégis csak szükség van egységesítő szabályok kidolgozására. A gondolat felmerült már Szent Ignác lelkében, valósággá azonban csak a harmadik, Eberhard Mercurian és a negyedik Claudius Aquaviva rendfőnökök kormányzása alatt vált. Cél volt, a lehető legjobb tan- és nevelési szabályzatot összeállítani, ezért a rendfőnök valamennyi rendi tartományból a legmegfelelőbb jezsuitát Rómába hívatta s a különböző vidékek szokásainak figyelembe vételével megbízta őket a tanszabályzat elkészítésével. Éveken át dolgoztak rajta. 1586-ban elkészült s megjelent Rómában e címen: „Ratio atque“frIstitutio Studiorum per sex patres ad iussu R. P. Praepositi Genenalis deputatos conscripta. Romae. 1586.“ A rendfőnök ezt a tantervet megküldte a rend összes iskoláinak, elrendelte, hogy e szerint tanítsanak, észrevételeiket tegyék meg rá s a beérkezett észrevételek, meg jegyzések figyelembevételével majd újból átdolgozzák. Ez meg is történt s a Ratio Studiorum véglegesített formájában 1591-, majd 1599-ben jelent meg. A Ratio Studiorum, mint nagyon alapos és gondos munka eredménye, a legjobb tan- és nevelési rendszert adta, amit csak az a kor nyújthatott. A jezsuita rend a nevelésben élt páratlan

eredményeit nagy részben ennek a szabályzatnak köszönheti. Claudius Aquavivának, a rend második nagy megszervezőjének, sok kiváló intézkedése közt is talán a legjelentősebb a *Ratio Studiorum* elkészítése és kiadása volt.¹

Az összes jezsuita iskolák a *Ratio Studiorum* szerint voltak kötelesek tanítani, A bölcselet tanítására adott utasításai közül a legjelentősebb az az előírása, hogy a tanár szorosan Aristotelest kövesse minden jelentősebb bölcseleti kérdésben, hacsak az kifejezetten nem ellenkezik a kinyilatkoztatással, vagy az összes keresztény bölcseleti iskolák tanításával. Részletesen kifejti, Aristoteles könyveiből mely részeket kell a tanárnak bővebben megmagyaráznia, melyeket rövidebben s melyeket hagyhatja el egészen.

A logika az első tanfolyamon adandó elő, A bevezetésben röviden szóljon a tanár a logika természetéről: tudomány-e a logika? mi az alanya, tárgya? Keveset adjon az egyetemes fogalmakra vonatkozó tanításból is, utalja a bővebb kifejtést a metafizika körébe. Az analógia és vonatkozás megbeszélése lehet kissé hosszabb, a kategóriáké ismét rövidebb.² A *Perihermenias* és a két *Analytica* könyveinek is csak a kivonatos tárgyalását ajánlja. Év végén bővebben szóljon a tudományról, különösen ismertesse a következő évben tárgyalandó fizikának tudomány-természetét. S vegye még hozzá a *De Anima* c. könyvnek a meghatározásról szóló részét. Pázmány ezeket az előírásokat lehetőleg betartotta. De mindig bővebb magyarázataiban, mint az előírások szándékolták. Különösen hatalmas terjedelműre nyúlik tárgyalása az egyetemes fogalmakról. Mint mindenben, itt is a teljes munkát és a nagyszerűséget kedvelte. Az egyetemes fogalmak ismertetésénél jó alkalma nyílt finomra csiszolt elméjének foglalkoztatására. Kötve sem volt túlságosan szöveghez (a *Ratio Studiorum* nem kívánta Porphyrius *Eisagogé*jenek szoros követését) s így az annyira szeretett önállóságban is része lehe-

¹ Dühr S. J. Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I. 280. és kk.

² *Ratio Studiorum Regulá professoris Philosophiae punct. 9. §§. 3—6.*

tett. Elméjének csiszolt éle csak úgy sziporkázik az univerzalek tárgyalásánál.

A második évfolyam tananyaga a fizika. A tanterv részletesen előírja, Aristotelesnek mely könyvei és mily terjedelemben ismertetendők. Pázmány itt is mindig jóval bővebb, mint a tanterv megkívánja; különösen bő a „De generatione et corruptione“ könyv magyarázatánál, ahol nemcsak a megkívánta első könyvet, hanem a másodikat is magyarázza.

A harmadik évfolyamban a „De generatione et corruptione“ második könyve, a De Anima és metafizikai könyvek kerültek sorra.³ Mennyire elemében lehetett Pázmány a metafizika tárgyalásakor, mutatják a fizikában előforduló metafizikai kérdéseknek mély tárgyalásai.

A tanterv nemcsak a tananyagot írta elő, hanem a követendő módszert is körvonalazta. Olvassa el mindig a magyarázandó eredeti szöveget, hogy azt a hallgatók is figyelemmel kísérhessék. Még ha önállóan magyaráz is, adjon előbb szövegmagyarázatot, hogy azt megértsék a hallgatók. Használja lehetőleg az ajánlott tankönyveket (Fonseca, Toletus), de taníthat saját leíratott előadásából is. Jó gyakorlati tanácsokat ad a tanítás, kérdezés, viták módszeréről, körülményeiről; a vitás és nehezen érthető helyek magyarázatáról. Végül még egyszer Aristoteles tanának megbecsülésére szólítja fel a tanárt.

Így jelölte ki a Ratio Studiorum Pázmány bölcséleti működésének az útját. Ez azonban csak külső formai, normatív jellegű irányítás és befolyásolás volt, amely mögött a legkülönbözőbb értékű szellemi tartalom húzódnak meg.

Belső tartalmi alakulás szempontjából is természetesen elsősorban a jezsuita rendből, annak szellemiségéből kapta a döntő hatásokat. Ezeknek a vizsgálatát azonban későbbre hagyjuk. Lássuk előbb az egyéb korabeli szellemi tényezők megjelenési formáját bölcselőnkénél.

A *tomizmus* — képviselői jobbára a dominikánusok, kik magukat a legszigorúbb értelemben Szent Tamás tana örökösének vallják — új életerőben virult. Megifjodása friss vérkeringést hozott a skolasztikus filozófiába. A tomizmusnak s

³ Ratio Studiorum, u. o. p. 11. §§. 1—2,

vele a XVI. századi skolasztikának az új fellendülése a domkosok *salamancai egyeteméről* indult ki. Elindítója *Franciscus Vittoria* (1480—1546), aki többfelé tanított, végre legnagyobb hatással Salamancában. Kiváló tanódszere új tudós nemzedéket nevelt. Érdeme, hogy a teológiai oktatás vezérkönyvévé Salamancában Petrus Lombardus IV. Libri Sententiarum-ja helyett Szent Tamás Summa Theologicáját vezette be. De még ennél is jelentősebb, hogy új utakra lépett a filozófia és teológia művelésében. Eltanulta s belevitte művébe Szent Tamás rendszerességét, kristálytisztán átlátszó előadásmódját. Alapossága és mélysége mellett előnye választékos humanista nyelvezete s kora ízléséhez alkalmazott előadásmódja. Pozitív történeti iskolázottsága kiemelte az előző kor túlhajtott, egyoldalú, száraz dialektikájából.⁴

Csakhamar egész iskolát teremtett. Tanítványai közül igen nevezetes *Dominicus Soto* (f 1560), később Vittoriának tanártársa az egyetemen, V. Károly gyóntatója s a trientí zsinatnak egyik legjelentősebb teológusa. Vittoriának rajongó híve, mégis sok önállósággal adja elő az arístotelesi-tomista filozófiát. Érdeme, hogy a tomista filozófiába beleszötte az új áramlatok eredményeit, főleg a természetudományiakat, így a dinamikának Buridantól és Albertus de Saxoniától fejtegetett kérdéseit.⁵ Bizonyítgatta, hogy Szent Tamás és Duns Scotus közt nincs ellentét. Logikáját és fizikáját igen jól ismeri és használja Pázmány, különösen az előbbit az egyetemes fogalmak tárgyalásánál, ahol több nézetét elfogadja, de nem mindig, sőt sokszor szembehelyezkedik vele (Dial. 179. 1.) — *Melchior Cano* (1509—1560) Vittoria tanítványa, követője és utóda a tanári székben, kinek Loci theologicije nagyszerű teológiai reformprogramot és módszertant ad. Pázmány ezt is, valamint nyomtatásban meg nem jelent, csak kéziratban meglevő Summa-kommentárját is használja, bár nem jelentős mértékben. — A salamancai iskola szellemének továbbívői: *Bartholomeus de Medina* (1527—1580),

⁴ Martin Gnabmann: Die Disputationes Metaphysicae des Franz Suarez in ihrer methodischen Eigenart und Fortwirkung. Mittelalterliches Geistesleben. 525—560. 11.

⁵ Grabmann: Die Disputationes Met. 525. 1.

ki elsősorban moralista, de Szent Tamáshoz írt kommentárját Pázmány a habitusok tanánál többször használja; és *Dominicus Bannez* (1528—1604), hírneves tomista, kinek súlyos vitái voltak a jezsuita Molinával. Pázmány különösen Aristoteles *De Generatione et Corruptione* című könyvéhez írt kommentárjait használta fizikájában, A salamancai szellem nemcsak a 'holt betűkön keresztül jutott el Pázmányhoz, hanem életszerű folyamatában is. Toletus coimbrai, majd római jezsuita tanár a salamancai egyetemen Sotonak volt a tanítványa, hatása erősen érezhető is írásműveiben. Toletuson keresztül Coimbrába (amelynek szelleme erősen ott lüktet Pázmány filozófiájában), majd Rómába is eljutott Salamanca hatása s így a Rómában tanuló Pázmány közvetve kapcsolatba jutott a híres dominikánus egyetem eszmevilágával. Más útvonalon is eljutott még hozzá a salamancai tomista megújított szellem. Valenciai Gergely is Salamancában tanult, majd sokáig Ingolstadtban volt tanár Guilelmus Wrighttel együtt. így Valenciai Gergely Wrightnek, ez pedig Pázmánynak, aki Bécsben tanítványa, Grácban tanártársa volt Wrightnek, közvetítette Salamanca szellemi légkörét.

A tomizmus élő korbéli mazgalmái kívül, annak történelmi előzetével is megkeresi Pázmány az érintkezést. Nagy hatással van rá a reformáció korának legnagyobb teológusa, a „második Tamás“, *Caietanus* (Thomas de Vio 1469—1534),⁶ akinek kiváló kommentárját a *Summa Theologicá*hoz és az analógiákról írt művét sokat használta. Többször meg is dicséri (például *optime et fuse explicat Caietanus, Diái. 234.1.*). Máskor azonban ellentétbe kerül vele (*Fallitur ergo Caietanus, Dial. 296. 1.*). A századeleji tomisták közül Capreolust és Caietanust követi s különös célként maga elé tűzi Plató és Aristoteles egyeztetését *Chrysostonnes Javellus* (1470—1538), akinek Aristoteleshez írt kommentárjával Pázmánynál szintén találkozunk. Averroesnek nagy tisztelője s bizonyára írásainak része van benne, hogy Pázmány sem igen tanúsít elutasító álláspontot Averroesszel szemben. A század elején (Lyon, 1502) jelenik meg a gazdag irodalmi tevékenységet kifejtett *Paulus Soncinasnak* metafizikai magyarázata Aristo-

⁸ Kecskés Pál: A bölcelet története, Budapest, 1933. 304. 1.

teleshez (Quaestiones super divina sapientia Aristotelis), aki élesen állást foglal a nominalisták ellen.⁷ Pázmánynak is szívesen idézett írója. Az Aristoteles kommentárok közül hasznos szolgálatot tettek még a tomisták közül Pázmánynak: *Franciscus Silvester Ferrariensis* (a XVI. század elején; nevezetesen Szent Tamás *Contra Gentes* művéhez, Aristoteles fizikájához és lélektanához írt magyarázatai⁸), *Dominicus de Flandria* (XV. század, kinek magyarázatai oly kiválóak, hogy még Chr. Wolf is ezt használja a XVIII. században) és *Philippinus de Ferrara* (dialektikai kérdésekről írt); bár lehetséges, hogy e két utóbbit Pázmány nem közvetlenül, hanem csak mások útján ismerte. Sokat idézett írója még Pázmánynak a XV. századból a skotisták és nominalisták ellen küzdő *Joannes Capreolus* (1380—1444), „princeps thomistarum“ (Grabmann). Ismeri jól *Hervaeus Natalis* (de Nedellec, t 1323), párisi tanár, majd a dominikánusok rendfőnöke, aki az első kiélezője a tomizmusnak és skotizmusnak. Főleg igyekezett kimutatni Duns Scotusnak az egyediség elvéről vallott nézetének a tarthatatlanságát. De sok megértést tanúsított a nominalisták egyes tétele iránt. Így ő sem vallotta a tényleges lényeg és létezés közt a valós különbséget s a nominalistákkal együtt azt tartotta, hogy a *relatio praedicamentalis* és alapja közt nincs valós különbség,⁹ amit Pázmány szintén tanít. A mai értelemben használt tomista iskola — elkülönülés más irányzatokkal, főleg skotizmussal, később molinizmussal szemben —, történelmi kifejlődése és különállóságának tudata, magában bent az iskolában és azon kívül, már Pázmány idejében megvolt. Magukat Szent Tamás leghívebb követőjének tartották. Pázmány kifejezetten hivatkozik rájuk, használja a „Thomistae“ megkülönböztetést (például *Phys.* 77., 143., 231. stb.). Azt azonban már nem ismeri el róluk, hogy minden esetben ők képviselnék legjobban Szent Tamás tanítását. Így tévesnek tünteti fel Caietanus (... male explicat Caietanus, *Dial.* 296. 1.), — Medina (*Medina conatur, sed nihil agit, Dial.* 645. 1.), Soncinas (*hanc sententiam*

⁷ Hurter: *Nomenclator litterarius* IV. 827. Oeniponte, 1899.

⁸ Kecskés Pál: *A bölcsélet története*, 304, 1.

⁹ M. Grabmann: *Die Disputationes Metaphysicae Franz Suarez...* 551. 1.

ait Soncinas esse Averrois ..., Scoti, Gregorii et D. Thomae, licet hi nihil tale dicant, Dial. 646. 1.) Szent Tamás magyarázatait.

A skotisták irodalmi szempontból jóval kevesebb szerephez jutnak, a tomisták nagy táborához mérten, Pázmány bölcséletében. Igaz, jelentősebb képviselőjük ekkor nem is igen volt. Maga Duns Scotus ugyan egyike a leginkább figyelemre méltatottak közül, személyével és tanításával azonban majd külön foglalkozunk. Most a *skotizmust*, mint élő és ható tanirányzatot tekintjük. Ennek ebben az időben elmaradt a tomizmussal párhuzamosan haladó föllendülése. így szellemi hatóereje is gyöngére süllyedt, A trienti zsinat híres^v skotista teológusát, *Andreas Vegát* nem is találjuk Pázmánynál. *Petrus Trigosus* 0. Cap. (f 1593; Commentaria in 4., 11. Sententiarum S, Bonaventurae) neve ugyan előjön, ez azonban bár ferences teológus, nem kifejezetten skotista. Néhányszor idézi a páduai tanár, püspök, majd érsek *Antonius Trombetát* (f 1518), ki igen sokat tett Duins Scotus műveinek kiadásáért és terjesztéséért. (Quaestiones quodlibetales metaphysicae és Questiones in 11. 12 metaphysices Aristotelis).¹² — *Antonius Andraest* (f 1320, Doctor ducifluus, kommentár Duns Scotushoz), *Joannes Bassoliust* (f 1322, Doctor ordinatissimus), *Walter Burlaeust* (Burleigh, † 1343, Doctor planus et perspicuus, roppant gazdag irodalmi működést fejtett ki) és *Franciscus Lychetust* († 1520, Budán; kommentárt írt Duns Scotushoz) olyan kevészer és mások után idézi, hogy föltételezhető, ezeket eredetiben nem igen ismerte. Többet előfordul már Duns Scotus kiváló tanítványának *Franciscus Mayronnak* a neve († 1327, Doctor illuminatissimus et acutus, Magister abstractionum), ki termékeny író, hű és világos képviselője a skotizmusnak (distinctio formális, univocitas entis).¹¹ Pázmány főként Aristoteles logikájához és fizikájához írt kommentárjait használja. A régebbi ferences iskola *Alexander Halensis*-, *Szent Bonaventura*- és *Richardus de Mediaviltában* talál képviselőjére Pázmány filozófiájában, igaz, hogy ritkán.

¹⁰ Hurter: Nomenclator litterarius... IV. 987. I.

¹¹ Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg i. Br. 1935. „Mayron“.

A *nominalizmus*, mint élő, ható szellemi irányzat, Pázmány idejében már nem létezett. Azoknak az elméleti csatáknak, amelyeket csak még egy századdal előbb is vívtak körülötte, már hírük-hamvuk sem volt. Esméi vagy fölszívdóttak a renaissance és a protestantizmus bölcséletében, vagy ami még megmaradt belőlük, az az új fejlődési állapotba jutott, egészen más irányba terelődött tudományos érdeklődés szemében minden jelentőségét elvesztette. Ez a helyzet megfejtését adja annak a látszólagos rejtélynek, hogy az annyira szigorúan orthodox Pázmány bőségesen használja a múlt nominalistáinak írásait s a régen a keresztény filozófia és igaz hit legnagyobb ellenségeinek nézett, égő szenvedélyességgel ostromozott és kárhóztatott gondolkodóktól véleményeket is elfogad. Nyoma sincs nála a régiek felháborodásának a nominalisták ellen, épp oly nyugodtan teszi mérlegre, veti el, vagy fogadja el tanaikat, mint más, a skolasztika közösségébe befogadott bölcséleti iskolák egyikétől. Úgy látszik, sok realiztikus vonást tartalmazó bölcséletük több, Pázmány lelkialkatának megfelelő elemet tudott felmutatni, s mivel az aristotelesi-skolasztikus bölcséletre veszélyeztető befolyása letűnt, a velük való foglalkozás gyanússá nem tett, Pázmány nem tartotta szükségesnek a tőlük való teljes elzárkózást. Nem arról van szó, mintha nominalista tanokat fogadna el, ellenkezőleg, ezeket cáfolja, hanem tisztán csak keressük a magyarázatát, miért használja aránylag olyan nagy mértékben a nomonailista írókat s kölcsönöz tőlük itt-ott gondolatot?

A Pázmány műveiben előforduló nevezetesebb nominalista *Durandus* (de S. Porciano O. P., majd püspök, Doctor modernus, vagy resolutissimus, 1275—1334), akinek rendjén belül tana miatt nagy harcai voltak. Tana aristotelikus alapon nyugszik ugyan, de erősen platonikus-augusztinikus színezettel. J. Koch legújabb kutatásai azt mutatják, hogy Durandus nem nominalista, s nem az ő tanának a továbbfejlesztése Occam conceptualismusa.¹² Pázmány idejében azonban még nominalista hírben állott. Ennek ellenére is szívesen használja, Ma, a nominalista vád tisztázása után, elismerő

¹² Kecskés Pál: A bölcsélet története, 254. 1.

Pázmányra, hogy az általános felfogással szembeállva, nyugodtan használja olyan kérdésekben, amelyekben igazát látta. Többek között Durandussal együtt vallja Fonesca ellen, hogy a hat utolsó kategória is bár járuléki, mégis belső formái a dolgoknak (Dial. 388. 1.). A XIV. századi nominalizmus vezéralakjának *Guilelmus Occamnak* (ferencrendi, 1290 v. 1300—1349, Venerabilis inceptor) a nevét is gyakran látjuk Pázmány filozófiájában. Tanát legtöbbször cáfolja, de soha nem igazságtalan és szenvedélyes vele szemben. Sokszor elfogadja tanítását. így a különbözés (distinctio) belső módjára Occattimial együtt tanítja, hogy mind a valós, mind az észlények különbözése önmaguk által (se ipsis) megy végbe (Dial. 91. 1.). Az ítélet belső természetének elemzésében (Dial. 424. 1.); a syncategorematis fogalmak észbeli jelentésének kérdésében (Dial. 428. 1.) is Occamot követi. Hasonlóképen a természeti testek egyesülésének (unió) magyarázatában (Phys. 179. 1.). — *Gábel Biel* (1418—1495) is gyakran idézett nominalista szerzője Pázmánynak. Műve (Collectorium sen Epitome in IV, 11. Sententiarum) a nominalizmusnak híressé vált iskolakönyve, azonban semmi eredetiség nincs benne, csaknem mindent Óceánitól vesz át. Ezt Pázmány is jól tudja róla, azért teszi egy alkalommal e megjegyzést: „Haec sententia est Occam... et Gabriellis (se. Biel), qui ceterum omnia transeripsit ex Occamo.“ *Aureoli* († 1322, ferencrendi, majd érsek; Doctor facundus) éleseszű nominalistát kevés szer; az *Aegidius Romanusnak* és a nominalizmusnak a hatása alatt álló *Gregorius de Rimini-t* († 1358, ágostonrendi, Doctor authenticus; idézett műve: Quaestiones metaphysicales) többször; az eredetiség híján levő *Albertus de Saxonia-t* (1316—1390) szintén csak kevés szer (s ez utóbbit csak Physicájában) idézi Pázmány.

Az *averroizmus* bölcsellettörténeti helyzetére is áll nagyjából az, amit a nominalizmusról mondtunk. Jobbára gyöngerejű történelmi emléket jelezte egy valaha erős szellemi mozgalomnak. Voltak ugyan még képviselői, ezek azonban már nem döngették távolról sem oly erősen a szenttamási aristotelizmus uralmát, mint a XIII. században. így most ezeknek az írásaihoz is nyugodtan nyúlhatott Pázmány s építhette bele azokat a gondolatokat bölcselétébe, amelyeket

más iskoláknál hiába keresett. Mondanunk sem kell, hogy nem vallja az averroizmus alaptanításait (a világ és mozgás örökkévalóságát, az összes emberekben meglévő egyetemes értelmet, a kettős igazságot), csak itt-ott vesz át tőlük részletkérdésekben értékesíthető gondolatokat. *Averrhoesen* (1126—1198) kívül gyakran idézi az Averrhoes írásait kiadó *Augustinus Niphust* (1472—1550, *De unitate intellectus*, Comment. ad Aristotelem et Averrhoem); valamint *Joannes Jacobus Pavesius*nak (XVI. század) metafizikai kommentárját; míg *Achillmi* († 1512) nevével alig egy-kétszer találkozunk.

A *renaissance* szellemi mozgalmának rezgése fejlődési fokokon áthaladva, színeződve kisebb-nagyobb mértékben föllelhető Pázmány filozófiájában. Renaissance-hatás nála, hogy a Nagy Szent Alberttel és Szent Tamással teljesen letűnt és hatását veszített Plató gondolatvilága szóhoz jut Pázmány bölcséletében. A renaissance filozófusok közt különösen *Marsilius Ficinus* (1433—1499), a firenzei akadémia első vezetője az, aki tudatosan Plató felé fordul s benne a vallásos géniuszt tiszteli (*Theologia Platonis*). Pázmány Plató ismeretét különböző szerzőkből meríti. így hivatkozik *Plotinos*: *Enneades*, *Alcinous*: *De doctrina Platonis*; *Plutarchos*: *Placita philosophorum*; *Diogenes Laertius*: *Vita Platonis*; *Gellius*: *Noctes Atticae*; *Bessarion*: *Contra calumniatores Platonis*; *Eugubinus*: *De perenni philosophia* című művekre. Idézi a kifejezetten platonikus *Ludovicus Coelius Rhodiginus* (f 1520) bölcselőt.

A renaissance filozófusok közül használja *Jacobus Carpentarius* párisi aristotelikust (XVI. század: *Platonis cum Aristotele in universa philosophia comparatio*); *Jacobus Amainus* (1480—1515) francia teológus és filozófus (*De consequentiis*); *Rudolius Agricola* (Huysmann; 1443—1485; *De inventione dialecticae* és *De formando studio*); *Mirandolanus* (1463—1494; Pico de Mirandola: *Apológia*; *De eversione singularis certaminis*) és *Marcus Antonius Zimara* (XV. század, *Solutiones Contradictionum Aristotelis et Averrhois*) írásait. Legjelentősebb renaissance-filozófus (sok avarroista-színezettel) Pázmány szempontjából *Jacobus Zarabella* († 1589), akinek csaknem minden bölcséleti és természettudományos

művét ismeri és fölhasználja (főleg: De natura logicae, De speciebus demonstrationis, De natura coeli).

A jellegzetesen *renaissance filozófia* eszméi alig-alig jelentkeznek Pázmánynál, tehát közvetlenül nagyobb indítást bölcselete kialakítására nem gyakorolt. A valóság fogalmi ismeretének elégtelenségét, Isten megismerésének a lehetetlenségét (*docta ignorantia*) nem vallja, sőt kifejezetten az ellenkező állásponton van. Szó sincs nála a fogalmi ismeretnek értelmi szemlélettel, misztikus vízióval való behelyettesítéséről, csak a matematikai ismereteknek föltétlen biztonságáról; a *complicatio- és explicatio*ról (Isten és a világ), ami sajátosan renaissance bölcseleti gondolat (Nicolaus Cusanus).

Jóval több elem szívárgott át a renaissance gondolatvilágából *természettudományos* téren Pázmányhoz. Különösen bölcseletének harmadik kötetében a *természettudósok* (Zabarella, Cardanus, Acosta stb.), *csillagászok* (Copernicus, Contarenus, Telesius stb.), *orvosok* (Chr, Vega, Valeriolus, Vesolius stb.), *földrajztudósok* (Jovius, Phigofelto, Alvarez stb.) egész serege fölvonul, hozzávéve, hogy ugyancsak jórészt a renaissance-szellem hatása alatt a régi természettudósok igen szép számban jutnak szóhoz. Pázmány csak a természet gondosabb megfigyelésére kap tőlük indítást, de nem a renaissance természetmagyarázatához. Távol áll tőle, hogy Telesius, Cardanus, Campanella és a többiek után a platonizmus erős hatásaként a természetet pánpszichista módon képzelje el.

Legerősebben fölszívódott Pázmány bölcseletébe a renaissancenak néhány *világnézeti eleme*. De ez átalakulva, megtisztulva, bejutva a kezdődő *barokk-szellemiség* árába. Hiányoznak persze a renaissance erőstónusú színei: az egyetemes filozófiai, eklektikus vallás-tervezgetés, vagy az averroista fátum-hit. De kiérezhető az emberi méltóság erős tudata, az emberi önérzet fellángolása, persze keresztény tartalommal megtöltve. Az a lendület, hév, magabizás, amely Pázmány bölcseletének csaknem minden sorából felénk csillan, ebből a szellemből táplálkozik. A harmónia, örök-szépség keresése is kiütközik a tartalmi és formai választékosságból. Több gyakorlati érzék, előszeretet az antik világ iránt, új formaérvény, mindez renaissance vonás. Viszont az előző korok

keresztény hagyományainak megbecsülése és fölhasználása, az új formának keresztény szellemmel való telítése s mindennek előtt a mindent hittel átítató, a diadalmas győzelem reményétől erőben duzzadó szellemarculat: a barokk örvendező szellemiségének a feltünedezése. Szerencsés harmóniában talál egymásra a letűnő renaissance s az életre kelő barokk. Ezek a vonások világosan felismerhetők Pázmány bölcséletében. Renaissance öröksége a klasszicizáló formanyelv és a régebbi skolasztikával szemben erősen érezhető pozitív-történeti és irodalomkritikai tárgyalási mód. Viszont az egyes filozófiai fejtegetéseknek (quaestio) a régieknél (v. ö. Szent Tamás articulusainak szigorúan kötött formájú felépítését) jóval szabadabb rendezési menete a barokk építészeti ornamentika kötetlen, merészen röpködő formahatása,

A *protestantizmusnak* ekkor még a kezdetén járó filozófiai tájékozódása semmi hatással sincs Pázmányra. A nominalista beállítottságú és Aristotelest gúnyoló (Narristoteles) *Luther*, az eklektikus és tankönyveket író *Melanchton* (1497—1560), a filozófiát és teológiát szorosan egybefűző *Nicolaus Taurellus* (1547—1606),¹³ a roppant szellemi örökséget hagyó skolasztika mellett annyira jelentéktelenek, hogy még távoli felfigyelést sem tudnak kiváltani a katolikus filozófusokból.

De a protestantizmusnak a szelleme és teológiai tana sem nyomul be Pázmány filozófiájába. Amennyire kemény harcos a hitvitákban, épp annyira nyugodt, előkelő marad bölcséleti írásaiban a protestáns tanítással szemben. Annak teológiai irányú támadásait visszaverni a polemikus teológia területén belül gondolja; a filozófiai aréna számára az észigazságok és nem a kinyilatkoztatott tanítások megvitató helye marad. Egyetlen egyszer fordul elő utalás a hitújítók egyik tanára: „Föltételezem, hogy vannak ... szabad cselekedetek is, bár ezt istentelenül tagadja Seneca és korunknak eretnekei“ (Dial. 435. 1.). Ez egy helyen kívül még közvetve sem lehet protestáns hatást észrevennünk. Itt-ott ugyan szövődnek bele filozófiai előadásaiba hitvita tárgyát képező tanok is, például a hitindíték (Dial. 498. 1.), a teológiai bizonyítás ter-

¹³ Kecskés Pál: A bölcsélet története, 302—303. 1.

mészete (Dial. 514. 1.) körül, de ezek szervesen beletartoznak a tudománynak aristotelikus megbeszélés! menetébe s hogy nem az új tanok sugallták, mutatják ugyanezen elemeknek a fölthalálthatósága a protestáns kor előtt a skolasztikusoknak vonatkozó helyein. Szintén nem a protestáns tagadás eredménye a többször előjövő átlényegülési tannak szóba hozása (például Phys. 52. L). Hiszen ugyanez megtalálható a régieknél is (például Szent Tamásnál), lévén a skolasztikus filozófiának régtől fogva a klasszikus példája a járulékok és állag valós különbözőségének a bizonyítására. Egyébként, hogy nem a protestáns tan ellenállításként kerültek bele Pázmány filozófiájába, mutatja az a körülmény, hogy más teológiai igazságok is (például a megtestesülés, az isteni megismerés, angyalok természete stb.), amelyek nem képeztek ellentét tárgyát katolikusok és protestánsok közt, belekerültek filozófiájába, amikor annak szükségét látta a könynyebb megértés elősegítésére.

Hasonlóképen meglehetősen érintetlen maradt Pázmány az egész új utakon elinduló legújabb filozófia: a *szkeptikus* bölcsesettel szemben. Az aristotelesi dialektikával elégedetlenkedő s annak helyébe egy jóval gyatrábbat állító *Petrus Ramus* (1515—1572); a metafizikai előfeltételeken nyugvó aristotelesi fizikát elítélő *Ludovicus Vives* (1492—1540) és az erősen szkeptikus *Michel de Montaigne* (1533—1592, *Essais*)¹⁴ sem személyük szerint megemlítve nincsenek, sem tanaik nyoma Pázmánynál föl nem lelhetők. De hogy szkeptikus gondolataik észrevétlenül is hatottak, mutatják a jezsuita bölcselőknél és Pázmánynál is az igazság tárgyiségát s a bizonyosság megszerzésének a lehetőségét oly erősen hangsúlyozó és azt hosszú, gondos bizonyítással igazoló ismeretelméleti részletek (v. ö. Dial. 559—570. 11.).

A XVI. század közösségi szellemébe beilleszkedő Pázmány a legerősebb indításokat a kor szellemét a leghűbben képviselő *jezsuita rendből* vette, — nemcsak a külső formaikat, amelyekről főntebb már szó volt, hanem a tartalmiakat is. A jezsuita filozófiai és teológiai tudományosság ebben az időben már virágzásának telje felé közeledett. Bele is került

¹⁴ Kecskés Pál: A bölcsélet története, 287. 1.

e szellemiség sodrába Pázmány egyénisége a maga teljes egészében. Idézi *Gábriel Vasquez*t (1551—1604; főműve: *Comentarium in Summa S. Thomae*), a „spanyol Szent Ágostont“; *Gregorius de Valenciát* (1541—1603, főműve: *Comentariorum theolog. tömi IV.*); római tanárát: *Benedictus Pererius*t (Pereyra; 1535—1610; idézi fizikáját: *Physicorum libri XV.*); *Chrst. Clavust* (1538—1612), a „második Euklidest“, a Gergely-naptár híres készítőjét, akit Cantor még ma is kiválónak tart (*Euclidis elementorum libri 15*, Roma, 1574); és Fonseca híressé vált tanítványát *Ludov. Molinót* (1535—1600), mindkettőt *Dialecticájában* is, főleg azonban fizikáiban.

4. Aristoteles, Aquínói Szent Tamás, Duns Scotus és a jezsuita bölcselek Pázmányál.

Aristoteles szerepe a középkori skolasztikus bölcseletben. — Pázmány kritikai állásfoglalása az aristotelizmus követésében. — Tekintélytisztelet és szabad vélemény-nyilvánítás Szent Tamással szemben. — Rokonvonások találkozása Duns Scotus és Pázmány bölcseletében. — Fonseca, a legtöbbet idézett jezsuita bölcsele Pázmányál. Kritikus magatartása vele szemben. — Toletus a jezsuita skolasztika alapvetői között. — Suarez kiváló metafizikai szintézisének nyomai Pázmány fizikájában. — A coimbrai iskola és Pázmány természetszemlélete.

Pázmány bölcsele értékek megállapításában első feladatunk volt őt korának szellemi mozgalmaiban megpillantánunk; jelenlegi második lépésünkben, az általános jellegű mozgalmakon túl, nézzük eszmeileg vett személyi kapcsolatait a bölcselet néhány jelentős képviselőjéhez. Miután ez irányú vizsgálódásunkat a jelen fejezetben elvégeztük, a következőkben Pázmányának a bölcselet terén megnyilvánuló személyes, egyéni, alkotó erejét tesszük mérlegre.

Pázmány filozófiája — mint az egész skolasztikáé — aristotelesi filozófia. Kapcsolata tehát a nagy mesterhez a legerősebb.

A skolasztikus bölcseletben Nagy Szent Albert és Szent Tamás óta Aristotelesnek tekintélye mindenek fölött álló, uralma korlátlan volt. Nincsen olyan általánosan elismert vezér a teológiában (még Szent Tamás sem az), aminő Aristoteles a filozófiában. Miután Szent Tamás óta beigazolódott, hogy az aristotelesi filozófia nyújtotta értelmi világkép az

egyedüli, amely a kinyilatkoztatással az összes lényeges pontokon összhangban áll, másrészt ez az a filozófia, amely rendszerével legalkalmasabb a teológia tudományos igazolására, az egész középkori bölcselet Aristoteles mellé állt. Aristoteles a keresztény középkor bölcseletének a tárháza (promtuaríuma). A skolasztikus filozófia alapja, főbb igazságai és iránya aristotelikus. Az eltávolodásnak még csak a lehetőségét is Aristoteles tanaitól azzal akarják elkerülni, hogy az egyetemekre Aristoteles könyveinek az ismertetését, magyarázatát vezetik be. Ez biztosította a bölcselet tiszta, határozott irányát; nem engedte a bölcseletet önkényes elgondolásaik területére kalandozni. De e mellett az sem mondható, hogy ez az eljárás megfosztotta őket öntevékenységük kifejtésétől, egyéniségük érvényesülésétől. Tudták ugyanis, hogy Aristoteles csak az alapokat rakta le, erre tovább kell építeni, művét folytatni. Főként a kinyilatkoztatással kapcsolatban az új kérdéseknek egész serege vetődött fel, melyekre a helyes felelet megkeresése éppen elég érvényesülési területet nyújtott a filozófusoknak. Már Aristoteles magyarázatában is sok helye volt az önállóságnak, még több az újabb kérdések föltevésében s azoknak helyes megoldásában.

A jezsuita tanterv külön szabályozta a bölcselet tanárának a viszonyát Aristoteleshez. Elrendeli, hogy Aristotelest tisztelni, magyarázni és követni kell. A tanár magyarázatához használhat tetszés szerint görög vagy latin szöveget, esetleg mindkettőt, csak vigyázzon, nehogy azok a véletlen ellentétek, amelyek a rossz fordítás miatt a latin és görög szöveg közt vannak, megzavarják a hallgatókat. Használhat a tanár már kész kommentárokat, csak azok hithű katolikus bölcselektől származzanak. Különösen ne használják Averrhoest. Tartsanak ki a lehetőség szerint mindig és minden fontosabb kérdésben Aristoteles mellett. Ellene csak akkor foglaljanak állást, *a)* ha tana a kinyilatkoztatással ellentézik, vagy *b)* ha az összes keresztény bölcselet ellene foglalnak állást. Az Aristotelestől még nem tárgyalt, csak most felvetődő, új bölcseleti kérdésekben keresse a tanár Aristotelesnek intendált értelmét (*intentio Aristotelis*), bölcseletének össztanítása alapján. Legyen hű az alaptanításban, de lehet tágabb és önállóbb a magyarázatban.

Ilyen szabályok és elgondolások szerint művelték Pázmány idejében a korabeli bölcseletet; így kellett tennie magának Pázmánynak is. És valóban filozófiai előadásait ő maga Ariistoteles könyveihez írt magyarázatoknak mondja. E kijelentése ellenére is, ha szorosabban szemügyre vesszük Arístoteleshez való viszonyát, kitűnik, hogy távolról sem követi szolgálatilag a mestert. Ezt már az is mutatja, hogy nem közli le Arístoteles könyveit a maguk egészében (amint ezt mások, például Fonseca, Conimbricenses stb. teszik), hogy ezáltal se legyen túlságosan kötve. E helyett csak egészen röviden adja (a fizikában néhol még ennyit sem) saját szavaival Aristoteles magyarázandó könyvének a tartalmát. (Mindössze egy-két lapon.) Nem szövegmagyarázatból, hanem a kérdéseknek önálló feltevéséből épül fel tehát bölcselete. Egészen pontosan a következőkben foglalható össze viszonya Aristoteleshez.

1. Tárgyalásaiban önállóan tesz fel egy bölcseleti kérdést s azt elsősorban is Aristotelesnek kifejezett tanításával igyekszik bizonyítani.

2. Ha nem talál nála kifejezett bizonyítékot, legalább azt mutatja ki, hogy állítása logikus lehozása az aristotelesi tanításnak; ha nem is az aristotelesi szövegből, de az aristotelesi bölcselet szelleméből bizonyítható (intentio Aristotelis).

3. Ha ellenfelei mást bizonyítanak Aristotelesből, mint Pázmány, fáradságot nem kímélve igyekszik kimutatni, hogy Aristoteles nem mellettük, hanem az ő tanítása mellett szól s az ellenfelek tévesen értelmezik a mestert. Még pedig *a)* vagy kimutatja filológiailag a szövegnek téves értelmezését az ellenfél részéről, így például a „*dialectica*“ szóval kapcsolatosan (Dial. 4—5. 11.); vagy szövegromlást lát az illető helyen, mert Aristoteles egyéb helyein nem található az ellenfelek tanításához analógia, az ő véleménye mellett pedig valószínűséget nyújt Aristoteles össztanítása. Ilyen módon bizonyítja, hogy a valós vontkozásnak két alapja van (Dial. 345. és kk.); *c)* vagy ha előtte is valószínűbb, hogy ellenfeleinek a véleményét erősíti Aristoteles tekintélye, amennyire csak lehet, legalább gyöngíti ezt a tekintélyi erőt. Így a skolasztikusok nagy többségével az egek anyagának egyszerűsége mellett folytatott vitájában maga is elismeri

Aristotelesnek az övével ellentétes felfogását, de ezt nem tartja egészen határozottnak és biztosnak, mert két helyen is (8. *Metaph. text.* 12, és 12 *Metaph. text.* 10.) mondja, hogy az égnek nincs anyaga, vagy legalább' is nem olyan, mint a földé (*Trac.* 12. 1.).

4. Nemcsak Aristotelestől függően tud felvetni bölcséleti kérdéseket, hanem önállóan is. Vannak egész *quaestio*k, amelyekben elő sem fordul Aristoteles neve.

5. Aristoteles idézése nemi bölcséleti, hanem csak tekintélyi (a legfőbb tekintélyi) érv nála. Nem mellőzi a filozófiai bizonyítását csak azért, mert Aristoteles fölvonultatható egy tanítás mellett. Érv számára mindig csak az, ami a maga bölcselkedő értelmén átszűrődve, mint tisztán bölcséleti érv született meg.

6. Minden tisztelete mellett sem tartja Aristotelest tévedhetetlennek, A tévedések fölfedezésénél aztán ellentétbe kerül vele. Nem szívesen mond ellene nagy mesterének, de ahol őt tévedni látja, nem huny szemet tévedése fölött, hanem cáfolja. Aránylag nem sok ilyen eset van, de van. Téved szerinte Aristoteles, mikor tagadja Isten előretudását a jövőbeni nem szükségszerű cselekedetek körül s a kisebb dolgokra vonatkozó isteni gondviselést (*Dial.* 437—438. II.). Ez inkább hitbeli vonatkozású tévedésen kívül filozófiai is tulajdonít neki. így Aristotelesszel ellentétben azt tartja, hogy nemcsak állagi, hanem járuléki alapon is jöhetnek létre egyértelmű fogalmak (*Dial.* 242—43, 11.). Szemére veti Aristotelesnek, hogy nem jól magyarázza meg a minőségi kategória mibenlétét (*Dial.* 380. 1.). A szillogizmus-tanban nem fogadja azt az egy esetre alkalmazott állítását, hogy a következmény igazsága erősebb lehet előzeteinél (*Dial.* 481. 1.). A fizikában Aristoteles hangoztatja, hogy lehetséges teremtett lénynek öröktől való létezése. Ezt hármas bizonyítékkal igyekszik igazolni. Pázmány azonban (több más skolasztikussal együtt) az ellenkező nézeten van s véleményét Aristotelesszel szemben igazolja (*Phys.* 555. kk.). Aristoteles tagadja több világ lehetőségét, Pázmány állítja (*Trac.* 2.). Egyenesen nevetségesnek tartja földünknek Aristotelestől elképzelt helyzetét a világegyetemben (*Trac.* 3. 1. *Quod verō addit... ridiculum est*). Hangoztatja, hogy az aristotelesi megállapítások ér-

vénye az ég körüli és egyéb *nehezen* hozzáférhető dolgokban csak gyöngén valószínű (Trac. 3. 1.). Nem fogadja el Arisztoteles generatio meghatározását (Trac. 118. 1.), egy jobbat ad helyette (Trac. 121. 1.).

Ezek után Pázmánynak Arisztoteleshez való viszonyát így foglalhatjuk össze: bölcséletének iránya aristotelikus. Mesterét nagyrabecsüli s amennyire lehet követi annak világitó szellemét. De ahol az szerinte nem az igazságot képviseli, ott nagyobb benne az igazság diadalra juttatásának a vágya, mint a tekintély iránti tisztelete. Azokban a kérdésekben is, amelyekben követi, sohasem szolgálai. Ha korának és az előző kornak bármely bölcselőjével egybevetjük, mindig találunk nála annyi eredetiséget, mint ezeknél, sok esetben még többet is.

Szellemi fölényének tudata és fejlett kritikai érzéke jellemzi Szent Tamással szemben is. A jezsuita rend a teológiában Szent Tamás követőjének vallotta magát, Teológiai főiskoláikon Szent Tamás Summáját tették meg tankönyvül. Azonban Szent Tamás követésében bizonyos szabadsággal jártak el. Nem kívánták meg Szent Tamás minden tanításának szolgálai átvételét. A Ratio Studiorum maga mondja ki az ilyen értelmű tanszabadságot s ezt azzal indokolja, hogy még azok sem kötik mindenben magukat Szent Tamás szövegéhez, akik pedig kifejezetten tomistáknak vallják magukat.¹ Mindezek ellenére is, lényeges dolgokban ki kell tartani Szent Tamás mellett, vele szemben állandóan tisztelettel kell viselkedni, tanát dicsérni kell, rossznak minősíteni nem szabad s mégha valaki el is térne tőle egyes pontokban, a maga teljes egészében és hűségesen ismertesse Szent Tamás álláspontját is.² Amely dolgokban kétséges Szent Tamás véleménye, vagy a katolikus hittudósok nézete eltérő, ott szabad választása van a tanárnak.³ Bizonyos, hogy Szent Tamás szabadabb magyarázási lehetősége elindította azt a folyamatot, melynek eredménye a Szent Tamástól több pontban meglehetősen független jezsuita teológiai irányzat kialakulása lett. Ez az

¹ Ratio Studiorum. Roroae 1591. Reg. Prof. Schol. Theol. punct 2,

² Ratio Studiorum. U. o. puncta 3—6.

³ Ratio Studiorum. U. o. punct. 4.

új irányzat Pázmány idejében még nincs teljesen kifejlődve, ekkor van erősen alakuló állapotában. Szent Tamáshoz való ragaszkodás még erősebb. Azonban az is kétségtelen, hogy mái ekkor sem olyan korlátlan Szent Tamásnak szellemi egyeduralma a teológiában, mint Aristotelesé a filozófiában. Filozófiai kérdésekben meg éppen messze Szent Tamás fölé helyezi a kor értékelése Aristotelest.

Pázmány filozófiájában sincs meg az a szerepe, mint Arístotelesnek. Idézi ugyan gyakran az angyali doktort, de nem olyan ériékhelyezetben, olyan föltétlen tekintélyként, mint Aristotelest. Nincs meg az az alapvető jellege és abszolút irányító szerepe, mint emennek. Nem adja Pázmány sohasem külön Szent Tamás bölcseleti nézeteit, azt nem magyar ázza és nem építi tovább, mint az Arístotelesét, hanem egy-egy bölcseleti kérdés felépítésében csak annyit közöl Szent Tamásról, hogy állásfoglalása a kérdésben állító-e, vagy tagadó?

Szent Tamás sokat (bár nem a leggyakrabban) idézett írója Pázmánynak. A Dialektikában többet használja, mint a Physicában és a Tractatusban. Szent Tamás következő műveit találjuk meg Pázmánynál: Summa Theologica, Summa contra gentes, Commentaria ad Aristotelem, De ente et essentia, De veritate, De potentia, De virtutibus, De spiritualibus creaturis és az Opuscula közül még néhányat. A Dialektikában Fonseca-t, a Physicában Suarez-t, a Tractatusban a coimbraiakat többet idézi, mint Szent Tamást,

Pázmánynak Szent Tamás-értékelése a következőkben foglalható össze: *a)* Az a tisztelet, amit a Ratio Studiorum hangsúlyoz Szent Tamással szemben, nála mindig teljes mértékben megvan. Mindenki-vel, még Aristotelesszel szemben is van csípős megjegyzése: Szent Tamás azonban kivétel. Benne nemcsak a tudóst, hanem az isteni tudománynak (theologiae) a fejét s még inkább az Egyháznak oltárra emelt szentjét is tisztelte. Sokszor nem egyeznek bölcseleti nézeteik, de ezt is mindig a tisztelet és soha a fölényes lenézés hangján jelenti ki. Tiszteletének a jele, hogy míg az idézett szentek között soknak nevéhez nem teszi hozzá a „szent“ jelzőt (elhagyja ezt többször Szent Ágostonnál, Szent Justinusnál, Damaszkuszi Szent Jánosnál stb.), Szent Tamás neve mellől az soha

sem hiányzik, s hozzá még nem is csak egyszerűen szentnek, hanem egyenesen „isteninek“ (divus) nevezi. Tiszteletének a jele, hogy olyan különös melegséggel tudja mondani, mikor egyeznek nézeteik: Favere videtur, Favet D. Thomas. Mikor el-elgyönyörködik Szent Tamás remek felépítésű bizonyító gondolatmenetében, olyan örömmel állapítja ezt meg: Unde eleganter D. Thomas (Dial. 132. 1.). *b)* Szent Tamásnak nemcsak teológiai, de filozófiai értékével is tisztában van, sokra tartja. Ezt mutatja, hogy egy-egy fontosabb fogalomnál megvizsgálja külön Arístoteles, külön Szent Tamás tanítását, a kettőt összehasonlítja s kettejük mérlegelése alapján áll az egyik, vagy a másik mellé, vagy adja önálló fogalmazását, így ismerteti például az „elv“ a princípium (Phys. 25. 1.) és a „természet“, natura (Phys. 200. 1.) fogalmát külön-külön mindkettejüknél, *c)* Nem közömbös előtte, hogy Szent Tamás véleménye egyezik-e az övével, vagy nem. Nagy megnyugvás neki, ha találkoznak nézeteik. Ezért nem egykönnyen törődik bele, ha Szent Tamást az ellentétes táborban kell látnia. Nem habozik ilyenkor gondos kritikai elemzés alá venni az idézett helyet, vagy Szent Tamásnak más helyeit s hacsak mód van rá, kimutatja, hogy helyes értelmezéssel Szent Tamás tana az övével egyező. így utal arra, hogy Szent Tamás tanításai a vonatkozásokról különböző szerzők különféleképp értelmezik (Quod ad D. Thomane attinet, verias ipsius expositiones adfert Zumel . . . Valentia . . . Dial. 368. 1.). Egy másik alkalommal a készségek tanánál elutasítja Soncínasnak egyik Szent Tamásnak tulajdonított, de nem tanított véleményét (Dial. 646. 1.). Egyenesen a maga pártjára akarja állítani Szent Tamást, amikor az ellenfelek ki tudják ugyan mutatni tanúknak az egyezését, a Szent Tamáséval, de neki mégis sikerül Szent Tamás bőtermésű irataiból valahonnan kedvező szöveget keríteni. így Szent Tamás műveiből két helyet is idéz, amelyekből bizonyítható, hogy az Aquinói is vallotta a forma és anyag nélküli ég létezésének a lehetőségét (Trac. 14. 1.). A tomistáktól magának követeli Szent Tamást a minőség erősödésének a kérdésében (Trac. 140. 1.). Állítja, hogy a tomisták helytelenül magyarázzák a Mestert s az a jó értelmezés, amit ő ad szavainak, *d)* Pázmánynak az igazság elnyerésére beállított legfőbb szempontja eredményezi, hogy az

annyira tisztelt „isteni“ Tamásnak is ellentmond, ha bölcseleti tanítását tévesnek tartja.

A következő fontosabb pontokban térnek el véleményeik. A logika tárgyának ismertetésénél nem fogadja el Szent Tamásnak azt a véleményét, hogy az észlény (*ens rationis*) a logika tárgya (Dial. 17. 1.). Az unívorsale-tanban ellenkeznek nézeteik az észlényről. Szent Tamás szerint az észlény csak maga a vonatkozás (*existentiam extra intellectum non habét*), Pázmány szerint azonban valós tárgyak megismerő vonatkozása az értelemhez (Dial, 70. 1.). Vallja Pázmány Szent Tamással együtt, hogy a nemnek alávett fajnak nem kell okvetlenül egyetemesnek lennie a valóságban, azaz nem kívántatik szükségképen, hogy alája egyedek tartozzanak, de már ellene van, hogy az angyali természetek tényleg ilyenek volnának (*Possible est, dari naturas aliquas, quae non sint multiplicabiles numero, quales de facto vult esse naturas angelicas* D, Tihomas ... *quod licet verum non existimem* .., Dial. 192. 1.). A kategóriás sorozatban Szent Tamás a járulékokat elvontaknak, Pázmány ellenben konkrétaknak tartja (Dial. 275—76. 11.). A fizikában is van köztük néhány ponton ellentét. Hozzá még lényeges dologban is. így Pázmány vallja Szent Tamás és a tomisták ellen azt, hogy a teremtett dolgokban a tényleges lényeg (*essentia actualis*) és létezés (*existentia*) közt nincs valós különbség (Phys. 77. 1.). Szent Tamás szerint bölcseletileg nem dönthető el, lehetséges-e öröktől fogva való teremtés és teremtmény, vagy nem (Summa Theol. I, qu. 46. a. 2, L), Pázmány szerint azonban bölcseletileg is biztos az örök teremtés lehetetlensége (Phys. 562. L). Szent Tamás és a tomisták ellen van, midőn vallja, hogy a dolgokon az állagi forma megszűntekor nem szűnik meg egyszerűs mind minden járuléki forma is (Trac. 128. 1.). A tomisták ellen van s úgy látszik Szent Tamás ellen is, ezt azonban Pázmány nem ismeri be s hevesen vallja, hogy nézete azonos a Szent Tamáséval, a minőségek növekedésének a kérdésében. A tomisták minden fokozatilag erősebb minőségét a réginek megszűnésével s újnak a keletkezésével magyaráznak, Pázmány szerint azonban a régi minőség marad s csak fokozati erősödést nyer (Trac. 140. 1.), Mindezekből világos, hogy Pázmány annak a nagy tiszteletnek ellenére is, amellyel

övezte a keresztény tudományos világ Szent Tamást s amelylyel viseltetett iránta maga Pázmány is, nem akadályozta őt abban, hogy ahol elméje a Szent Tamásétól eltérő irányban pillantotta meg az igazságot, véleményét ki ne mondja s az ellentétes szenttamási nézetet ne cáfolja. Még Szent Tamás tekintélyével szemben sem volt hajlandó feláldozni a filozófiai igazságot.

Szent Tamás bölcseleti és hittudományi rendszerének legélesebb bírálója az ágostoni-ferences bölcseleti iskola kiváló képviselője, *Duns Scotus* oxfordi, majd párisi egyetemi tanár (1266 v. 1274—1308), a „doctor subtilis“, aki kritikus elmével veszi bírálat alá a XIII. század bölcseleti rendszereit, elsősorban a tomizmust. Voluntarista beállítottságú egyénisége más színezésben látta az igazságot, mint az erősen értelmi lelkialkatú Szent Tamás. Régebben csak minden áron való ellenmondást láttak bölcseletében, az újabb kutatások azonban ezt a régebbi elgondolást javították és sok tekintetben igazságot szolgáltattak neki. Különösen tudományetikai szempontból fontos és Duns Scotusnak, mint tudósnek személyét és szerepét megbecsülő világitásba helyezi az a megállapítás, hogy tudományművelésében nem a meddő analízis, ellenmondás és rombolás szándéka vezette, hanem tiszteletreméltó tudományos célzat.⁴ Duns Scotus nem skeptikus, nem tudós forradalmár. Munkálkodásának magyarázata: nyugtalan lelke szomjúhozta az igazság kiderítését s minden melléktekintet nélkül elindult azon az úton, amelyet egészen rendkívüli képességei az igazság földerítésére a legalkalmasabbnak ítélték. Elismerésre méltó benne az a nagy erkölcsi és tudományos bátorság, amellyel Szent Tamással szembeszállt. Szent Tamás lángelméje ekkor hódított legjobban. Mindenkit megejtett szigorúan felépített s mindent átfogó rendszerével. De Duns Scotus nem érte be vele, nyugtalan lelke hajtotta az igazságok birodalmának átkutatására. E munkája közben többször szembekerült Szent Tamással. Ilyenkor nem hajlott

⁴ V. ö. O. Willmann: *Geschichte des Idealismus*. I—III². Braunschweig, 1907. — Parthenus Minges: *J. D. Scoti doctrina philosophica et theologica quo ad res praecipuas proposita*. Quaracchi, I—II. 1908. U. a. *Ist Duns Scotus Indeterminist?* Münster, 1903. Trikál J.: *Duns Scotus voluntarizmusa*, Budapest, 1907.

meg. Boncolgatta annak filozófiai és teológiai nézeteit és sokszor kimutatta tarthatatlanságukat. E kritikai munkálkodása közben kialakult saját rendszere. Megkülönbözteti az igazságok két nagy csoportját: I. az értelmi belátáson és II. a tekintélyen alapuló osztályokat. Az előbbieket bizonyosság szempontjából ismét feloszlanak *a)* geometriai és matematikai erővel, és *b)* kisebb bizonyító erővel ható igazságokra. A második csoport igazságai pedig *a)* isteni, *b)* egyházi, *c)* vagy általános emberi közmeggyőződésen alapuló tekintélyi igazságokra. E különböző igazságok között az értelmi felfogás és bizonyosság szempontjából különbség van s e különbségek szerint értékeli azokat az értelem.⁵ Rendszerének a Szent Tamásétól eltérő nevezetesebb tanai: az egyetemes és egyedi lét közti viszony kutatásában nagyon hangsúlyozza az *egyedi lét önállóságát*. Az egyedi lét iránti nagy elismerése adja a gondolatot, hogy annak végső elvéül nem az anyagot (*matéria quantitate signata*), hanem a formának különös módosulását, a „*haecceitas*“-át tekintse. Viszont a *haecceitas* és az egyetemes fogalom közti viszony meg a *distinctio formalis* bevezetésére indítja. Az egyedről vallott nagyraértékelő felfogásából következik az a tanítása, hogy az értelem *közvetlen, intuitív* lelki tevékenységgel ismeri meg a leggazdagabb valóságot, az *egyedi létet*. Ennek a lehetőségét az értelemnek a tomizmus elméletében eléggé háttérbe szorított és Duns Scotus által kiemelt *aktivitásában* látja. Lélektani, metafizikai és élettani *voluntarizmusát* az emberi egyén életében, Isten lényegének és működésének vizsgálatában s a teremtett valóság elemzésében következetesen alkalmazza. Tanítja az *ősanyag viszonylagos önállóságát* (a tomista tisztán képességi elmélettel szemben) s a dolgokban a külön *testiség formájának* (*forma corporeitatis*) a szükségességét. A bölcséletben a szigorú tárgyi nyilvánvalóságot keresvén, sok olyan igazságot, amelyeket Szent Tamás ésből bizonyíthatóaknak tekint, csak kinyilatkoztatott igazságoknak tart s észérvekkel nyilvánvalóvá tételük lehetetlen (így nem bizonyíthatók észérvekkel: a lélek teremtése és halhatatlansága, Istennek mindenható-sága és mindenüttvalósága).⁶

⁵ Trikal J.: Duns Scotus és a kétféle igazság. Budapest, 1909. 29. 1.

⁶ Kecskés Pál: A bölcsélet története, Budapest, 1933. 255—259. 11

Duns Scotusnak néhány tételét átvette a XVI. századi jezsuita skolasztika. Különösen nagy—megértésre találtak az egyedi lét értékét hangsúlyozó tantételei. Semmi különösen megcsodálni való nincs ezen, ha gondolunk arra a történelmi szükségletre, amely a jezsuita rendet életre hívta: a szabadakarat erejét tagadásba vevő protestantizmussal szemben hangsúlyozni az egyéni akarat erőinek minél tökéletesebb kifejlését, működtetését Isten dicsőségére s egyéni e földi, de méginkább túlvilági boldogulására. A skotizmus másik tana: a voluntarizmus is kedvező elmélet volt a jezsuita gyakorlati célkitűzéshez. Ez a vallástörténeti helyzet hozta Duns Scotus tanát közel a jezsuita tudósokhoz, akik közül¹ különösen Suarez tett elhatározó lépést néhány ponton Duns Scotus felé.

A jezsuita iskoláknak ez általános beállítottságán kívül Pázmányban más, Duns Scotusszal közös, bár nála éppen nem tudatos, szellemi rokonvonásokat tudunk felfedezni. Az egyik a Pázmánynál is Duns Scotuishoz hasonlóan kifejlődött nagy igazság-selectáló és analizáló természet, a másik: voluntarista hajlamok, melyek ugyan bölcséletének művelésében még csak csíraszerűen jelentkeznek, későbbi életvezetésében azonban már uralkodó színekként lépnek föl. Tény, hogy Duns Scotus és Pázmány lelkialkata közt sok a hasonlóság s biztosra vehetjük: ha Pázmány előtt már meglett volna a magyar tudományos életnek Szent Tamása, Pázmány lett volna annak Duns Scotusa.

Pázmány bölcséletéből föltétlenül kiérezhető Duns Scotus tisztelete. Csaknem minden fontosabb kérdésben figyelemre méltatja nézetét. De állásfoglalása vele szemben már nem az a nyugalmi tisztelet, mint Szent Tamással szemben, hanem jóval feszélyezetlenebb, szabadabb, harcosabb. Nem is volna meg az igazi lelki hasonlóság közte és Duns Scotus között, ha annak, vagy bárki másnak is szolgálilag, kritika nélkül venné át tanítását. A sok tekintetben Duns Scotustól tanult kritikát, talán éppen a kritika atyjával szemben alkalmazza a legjobban. Pázmánynak Duns Scotus használata független a Suarezétól, a Dialecticában is rendszeresen szerepel, amelynek kidolgozásakor még Suarezt nem használta. Az általános jezsuita érdeklődés Duns Scotus iránt, ennek kiváló bölcselő képességei és szellemi rokonságuk öntudatlan vonzhatása az

alapja a nagy ferences teológus iránti érdeklődésnek. Tanbeli helyzete Duns Sootushoz ez: a Dialectikában (logikában) csaknem mindig ellene, a Physicában (természetbölcseletben) sokszor mellette foglal állást. Duns Scotus alapvető tanai közül erősen támadja a *distinctio* formálist s kimutatja ennek a lehetetlenségét (Dial. 93. 1.). Az egyediség elvére (principium individuationis) határozott véleménye nem állapítható meg s így nem bizonyos, Szent Tamást, vagy Duns Scotust követte-e e kérdésben. Az egyedet inkább csak logikai és nem metafizikai értelemben vizsgálja. Az egyedek közvetlen értelmi megismerését kizárni látszik az állítása, hogy az egyed csak közvetve határozható meg (Dial. 197. 1.). Némileg Duns Scotus tana érvényesül az egyed értékének az egyetemessel szemben való kiemelésében. Kisebb jelentőségű ellenmondásai Duns Scotus tanával szemben a logikában: Nem igaz, hogy az észlény (*ens rationis*) a logika tárgya (Dial. 17. 1.), A többről való állíthatóság nem lényege az egyetemesnek (Dial. 173. 1.). Ellenmond az egyetemes és egyedi fogalmaknak az ítéletekben Duns Scotus által elgondolt szabályok szerinti használatának (Dial. 179, 1.). Eltérnek nézeteik a konkrét fogalom magyarázatában is (Dial. 247, 1.). Tagadja Duns Scotusnak azt a véleményét, hogy vonatkozás lehet alapja másik vonatkozásnak (Dial. 350. 1.).

A természetbölcseletben jóval több fontosabb kérdésben találkozunk felfogásuk, mint a logikában, Duns Scotusszal együtt vallja, hogy az ősamagnak (*matéria prima*) van a formától független létezése (*existéntia*. Phys. 75. 1.), bár az indokolásban már Suarezt követi. Az említett tannak következményeként Duns Scotusszal együtt tartja az anyagnak Isten segítségével forma nélkül létezését (Phys. 88, 1.). Ugyancsak Duns Scotus mellé áll Pázmány a távolbahatás (*actio in distans*) kérdésében (Phys. 299. 1.). Együtt vallják az állagnak állaglétrehozó képességét (Phys, 320. 1.). Egy alapvető skotista kérdésben a több állagi forma és a test-forma (*forma corporeitatis*) tanában azonban Pázmány Duns Scotus ellen fordul (Phys. 140. 1.), Ezek a vonások rajzolják ki Pázmány és Duns Scotus filozófiai viszonyát.

Pázmánynak: Aristoteles után legfőbb forrása korának nagy jezsuita bölcseleje, a „portugál Aristoteles“ *Petrus Fon-*

seca (1528—1599), akinek a coimbrai egyetemen Arisztotelesnek eredeti szövegéhez fűzött, új módszerben tárgyalt filozófiai magyarázatai jelentősen hozzájárultak a XVI. századi skolasztika megújításához, sőt nagy befolyást gyakoroltak Németország és Hollandia protestáns egyetemeinek filozófiájára is.

Egészen természetes, hogy a korának ez a kivételes adottsággal rendelkező nagy bölcseleje erősen befolyt Pázmány bölcseletének alakulására. Pázmány figyelmének önkéntelenül is feléje kellett fordulnia, mert *a)* rendtársa volt s Pázmány mint rendje szellemének hűséges hordozója, benne láthatta a jezsuita bölcselelő ideálját; *b)* a *Ratio Studiorum* is nagyon ajánlotta Fonseca követését; *c)* Pázmány valószínűleg tankönyvül' használta már Bécsben Fonseca logikáját s egész biztosan segédtankönyvül Grácban, mint tanár; *d)* Pázmánynak, aki annyira benne és együtt élt korával s aki maga is mindig a legnagyobb korszerűségre törekedett, lehetetlen volt, hogy egy annyira nagyvonalú és új utakon járó vérbeli bölcselelőtől ne tanuljon. Fonseca korának egyik legjobb felkapott, leghasználtabb filozófusa volt. *Dialecticája* 35 év alatt (1564—1599) húsz kiadást ért meg.

Pázmány Fonsecaának két művét használta. Az egyik: *Institutionum Dialecticarum libri 8.*⁷ Ez azonban Pázmány filozófiája szempontjából alig jön számításba. Alig egy-kétszer idézi csak. Ettől eltekintve is, ez csak egészen kezdők, középiskolások számára írt, vagy az egyetemi nehezebb filozófiai oktatást megelőző, bevezetésül szolgáló rövid kis tankönyv. Egészen kezdők számára íródott s úgyszólván semmi jelentősebb irányítást nem nyújthatott Pázmány mélyen, megalapozott és a legnehezebb gondolatmenetekkel felépített *Dialecticájához*. Fonseca könyvében, egészen rövid kis fejezetek, a legegyszerűbb fogalmak mindenütt s még azokat is aprólékosan megmagyarázza, olyan átmeneti mű a filozófia és grammatika között. Ahol filozófiát ad, ott is csak az igazán alapvető dolgokat nyújtja. Inkább egyszerű tényeket ír le, mint filozofál. Az egyetemes fogalmakról és állíthatóságokról (*universalia et praedicabilia*) mindössze 12 kis lapon

⁷ Lissabon, 1564.

szól,⁸ míg Pázmánynál ugyanez 172 legalább is kétszer akkora nagyságú lapot tesz ki.⁹ Fonseca a kategóriákról ugyancsak 12 lapon tárgyal,¹⁰ Pázmány 127 lapon.¹¹ E külső kereti igen nagy eltérése kívül, ugyanilyen különbség van a belső tartalom megfogása, kidolgozása és előadása között. Fonsecat középiskolások is könnyen megérthetik. Pázmányról nem mondható ugyanez, ő ugyan maga bejelenti *Dialecticája* előszavában, hogy kezdőknek szólván nem fog a bölcselet legnehezebb kérdéseivel foglalkozni, de ennek ellenére is tartalmi mélység, nehéz gondolatmenetek s a kérdések sokaságának felvetése és kibogozása jellemzik művét. Biztos, hogy hallgatói csak feszült figyelemmel követhették őt s tehték magukévá az ismertetett tananyagot. De aki őt megértette s az ő vezetésével a bölcseleten átdolgozta magát, nem a kezdők közé számítottott többé.

Fonsecának főműve: az Aristoteles metafizikai könyveihez írt kommentár volt a jelentős forrása Pázmány filozófiájának. Ez sem a maga teljes egészében, hanem csak első részében, mert csak ez jelent meg Pázmány filozófiájának elkészülte előtt.¹² Ezt az alapos munkát Pázmány főleg *Dialecticájában* használja, elsősorban a metafizikai kérdések elintézésénél. A fizikákban már lényegesen csökkent Fonseca használata, bár ott is, amikor teheti, megszólaltatja a nagy rendtársat. Ha összevetjük Pázmánynak és Fonsecának egy-egy azonos kérdéstről szóló bölcseleti tárgyalását, kítűnik, hogy egészen más kettejüknél a csoportosítás, rendszerezés, a felépítésnek alkata és kivitelezése, úgy hogy nem tudunk a külső, felépítésben egyező hasonlóságra bukkanni. Tény, hogy amikor csak lehet, idézi Fonsecat, meghallgatja véleményét (kb. 250-szer idézi), igen sok esetben egyezik is felfogásuk. De ilyen esetekben is nehéz, igen nehéz, sokszor még

⁸ Fonseca: Institut. Dial. lib. II. pag. 56—68.

⁹ Pázmány: *Dialectica*, 57—229. 11.

¹⁰ Fonseca: i. m. 69—80. 11.

¹¹ Pázmány: u. o. 267—394. 11.

¹² Fonseca: *Commentarii in libros metaphysicorum Arisiotelis*. Áll 4 részből, az I. megjelent Rómában, 1577.; a II. ugyanott, 1589.; a III. Kölnben, 1604.; a IV. Lyonban, 1612. — Az I. és II. rész, amit Pázmány ismert, az I—V. aristotelesi metafizikai könyveket magyarázzák.

a. gondolati azonosságot is megtalálni, a kifejezési formát pedig soha.

Kétségtelen, hogy Pázmány Foscacától sokat tanult, őt igen jól ismeri. Látszik, hogy nemcsak úgy találomra idézi, hanem maga előtt van Fonseca egész gondolatmenete, filozófiai összefogása, az egyes kérdéseken belül pedig gondolatösszefüggései, azoknak az elágazásai, végső számai, kifejezés-módja. Utánajár annak is, hogy egy-egy tanban kit követ Fonseca (Secutus Averroem,.. Dial. 345. L), máskor igen jó szolgálatot tesz neki, hogy az ő könyvéből ismeri meg azoknak a felfogását, akiknek vagy nem voltak kezénél a művei, vagy nem tartotta szükségesnek, hogy maga külön járjon tanításuk után. (Például: . . . Ita Fonseca ... et citat plurimos, Dial. 286, 1. Secunda sententia est Soncinatis ... et citatorum a Fonseca... Dial. 304. L). Máskor kisebb jelentőségű kérdések fölvetésében, nehézségek föl sorakoztatásában egyszerűen megemlékszik a Foscacára való utalással (pl. Reliquas difficultatis rationes adfert Fonseca,.. Dial. 315. L).

Fonseca műveinek ismerete és gyakori használata ellenére is meg tudja őrizni függetlenségét és gyakorolni kritikáját. Mindig résen van s ha Fonseca valamely véleménye nem fedi felfogását, azonnal kimondja, őt cáfolja s a maga igazát bizonyítja.

A legtöbb logikai és metafizikai kérdésben számbaveszi Fonseca felfogását. Persze nem mindig. így például logikájában az egyetemes fogalmakról szóló nagy részben kevés utalást találunk rá. A számbavétel után Fonseca felfogását igen sok esetben magáévá teszi, nem azért, mert Fonseca mondja, hanem mert lévén mindketten ugyanazon bölcséleti és szellemi irányzatnak a híve, természetes, hogy a legtöbb esetben találkozunk véleményük, azonos a meggyőződésük, innen a megegyezés és nem a Fonseca személye iránti különös figyelemből. Ugyanazon alapvető filozófiai irányzathoz (az arisztotelizmushoz), ugyanazon bölcséleti iskolához (tomizmus és skotizmus közötti eklektikus, semleges iskola), és ugyanazon rendi és szellemi közösséghez (jezsuita rend, barokk szellemiség) való közös tartozásuk a létrehozója véleményeik azonosságának s nem a Fonseca iránti személyi kultusz. A megegyezésen túl azonban igen sok az eltérés is közöttük.

Sokszor fordul elő, hogy ha át is vesz egy-egy bölcséleti tételt Fonsecaától, azt *egészen* új beállításban, *eredeti* gondolatfűzéssel adja. Lelkén átszűri, egyéni meggyőződésé érleli s új formában vetíti ki önmagából. Máskor elfogadja Fonseca megállapítását, de bizonyítását nem s helyette maga ad újat. Az egyetemes elvonásának természeténél egyezik tana Fonsecaéval, de különbözik a bizonyítás módja (Dial. 141—143. 1.). Egyeznek annak megállapításában, hogy mik tartoznak a kategóriás sorozatba, de eltérnek a substantia completa e szempontból való megítélésében (Dial. 270. 1.). Elfogadja Fonseca véleményét a vonatkozás természetéről, de nem az indokolást (Dial. 343. 1.).

Szép számban találunk teljes eltérést Pázmány és Fonseca között. Az észlény tárgyalásánál végig szemben áll vele (Argumenta Fonsecae sünt nullius momentí, Dial. 76. 1.). A különböztetésnél szintén (Dial. 91. 1. kk.). Fonseca és Molína ellen, Szent Tamással és a tomistákkal együtt, vallja, hogy az egyedekben nincs különbség az egyedi és egyetemes természet között (Dial. 115—117. 11.). Szent Tamással együtt és Fonseca ellen vallja, hogy az egyetemes fogalom, mint ilyen, nincs az értelem működése előtt (Dial. 129. 1.). Nagyon elítéli Fonsecaának azt a tanát, hogy a faj a nemben potentialiter (képeségileg) benne van (Dial. 154. 1.). Pázmány szerint van, Fonseca szerint nincs az egyetemes fogalom és az állíthatóságok között közbeneső faj (Dial. 170. 1.). Nincs igaza Fonsecaának — mondja Pázmány — mikor szerint? a nem csak közvetve és nem közvetlenül állítható az egyedekről (Dial. 188—89. 11.). Fonsecaával ellentétben vallja a következőket a fentiekén kívül: A dolgok kategóriás sorozata nem a parte rei, hanem a parte intellectus van (Dial. 268. 1.). A kategóriás sorozatba nem elvont, hanem konkrét járulékok helyzetnek (Dial. 276. 1.). A szám szakaszos mennyiség (Fonseca szerint nem, Dial. 330—332. 1.). Nem jó Fonseca meghatározása a minőségről (Dial. 380. 1.), Elveti Pázmány Fonsecaának azt a véleményét, hogy a legelső nyilvánvaló elméleti ismereteinket is tapasztalásból és okoskodásból merítjük. Pázmány szerint az első fogalmakat igen, de nem az igazságot (Dial. 528—530. 11.). Pázmány szerint lehet egyik járulék a másik hordozója, Fonseca szerint nem (Phys. 110. I.); az

okozatiság valóban különbözik az októl, Fonseca szerint nem (Phys. 256. 1.); az állag hozhat létre állapotot, — Fonseca ezt is tagadja (Phys. 315. 1. kk.); az anyag okozatisága a formával szemben nem azonos az összetett testtel szembeni okozatossággal, — Fonseca azonban így vélekedik (Phys. 360. 1.). — Pázmány szerint a különböző tulajdonságokat a dolgokon különböző tevékenységek hozzák létre, Fonseca szerint azonban nem (Trac. 120. 1.).

Pázmánynak szembehelyezkedése Fonsecával sokszor csak a ténynek egyszerű megállapításával jár együtt, máskor azonban különféle minősítések kísérik. Van úgy, hogy elutasítja Fonseca véleményét azon a címen, hogy nem jól különböztet (*Non sufficienter distinguit*, Dial. 380. 1.). Máskor a véleménykülönbségen kívül kifejezetten hangsúlyozza Fonseca tévedését (Fonseca male negat, Dial. 384. 1. Male a Fonseca dictum esse, Phys. 360. L). Ezt a tévedést sokszor igen élesen kiemeli (*Argumenta Fonsecae nullius sünt momenti*, Dial. 76. 1. *Quod ait Fonsecae... multa falsa docet*, Dial. 154. 1. *Fonseca ... ubi tamen plura falsa miscet*, Dial. 321. 1.). Ítélezése néha a gúny határáig emelkedik (Fonseca... *verum et omnium veterum sententiam theologorum ait esse ut pie creditur, neminem enim citat*, Dial. 129. 1.).

Azt sem lehet mondani, hogy Pázmány a bölcsészeti irodalmat Fonsecától veszi át, mert sokszor egészen másokat idéz, mint ez, máskor jóval bővebb mesterénél. Egy kérdésben Fonseca tanítása mellett csak Szent Tamást, Ferrariénist és Caietanust sorolja fel, addig Pázmány Durandust, Soncinast, Jandunust, Capreolust, Sotot, Hervaeust, Toletust Occamot és Bielt is hozza a Fonsecánál említetteken kívül (Dial. 92. 1.).

A különbségek és ellenmondások ellenére is azt kell mondanunk, hogy Pázmány igen sokat tanult Fonsecától: *a)* új bölcséleti gondolatokat, kérdéseket is kap tőle; *b)* főleg pedig ő tekinthető irodalmilag (Suarez még nincs akkor annyira előtérben) a jezsuita-iskola mesterének, tehát ennek az új lelkeségnek a közvetítője; *c)* módszertanilag: alaposágra, Aristoteles szövegének gondos figyelésére s tiszta gondolatfűzésre kap ösztönzést; *d)* Fonseca nagyon megkönynyíti Pázmány irodalmi tájékozódását (sokszor vesz át idé-

zett írókat tőle: citáti a Fonseca)* Hogy mindezek ellenére is elég tudatosan és elég gyakran száll vele szembe, annak oka *a)* nem a „csak azért“-is ellenmondás mindenáron való érvényesítése, hiszen nemcsak kisebb logikai tornákban térnek el, hanem sokszor súlyos dolgokban is; *b)* hanem ugyanaz a tárgyilagos igazságszeretetnek a keresztülvitele, amely sokszor még Arístotelesszel és Szent Tamással is szembeállította; *c)* a tudatalatti védekezés a túlságos befolyásolás ellen és az önállóságra való féltékeny őrködés.

A jezsuita bölcselet fejlődésének szempontjából jelentős *Franciscvs Toletus* (1532—1596) tanári és írói működése. Későbbi inkább gyakorlati irányú tevékenységét (hitvédelem; a *Vulgata* kiadása) megelőzően bölcseleti és erkölcsstani kérdésekkel foglalkozott számottevő eredménnyel. Salamancában tanult, onnan hozta magával Rómába a tanári székre annak szellemét. A jezsuita bölcselet fejlődésére nagy hatással voltak Arístoteles könyveihez írt kommentárjai. A rendi előírások tankönyveknek ajánlották azokat, Pázmány is ismerte és előszeretettel használta Toletus írásait. Különösen három művét használta és idézi: rendszeres *Dialecticakommentárját* (*Introductio in Dialecticam Aristotelis*), Arístotelesnek a fizikai, (*Commentarii in 11. Physicorum Aristotelis*) a keletkezésről és elmúlásról szóló (*Commentarii in 11. Generat. et Corrupt, Aristotelis*) könyveihez írt magyarázatokat. Pázmány *Dialecticájában* sokkal többször idézi Fonsecat, mint Toletust (az utóbbit háromnegyedszer kevesebbszer az előbbinél), a *Physicában* még mindig vezet Fonseca használata, a *Tractatusban* azonban a vezetést már átveszi Toletus. Toletus módszertani és tanbeli szempontból a jezsuita skolasztikának egyik jelentős fejlődés-állomása volt, amely Pázmányra, mint bölcseltre is érvényesítette alakító befolyását. Pázmány bölcselethallgató korában, később, mint tanár, Fonseca mellett, másik segédkönyvként használta Toletus könyveit s ezek hallgatóinak is rendelkezésére állottak, Többször van rá eset, hogy maga csak egészen röviden magyaráz meg valamit s bővebb kifejtésért Toletushoz utasítja hallgatóit (*De modo inveniendi Dialecticae vide Toletum 1. de initio c. 4., Dial. 11. 1. — Circa divisionem videri potest Toletus in prolegomensis C. 3 T. . Phys. 10, továbbá Phys.*

15. 1. stb.). Megszokott kritikáját Toletussal szemben is gyakorolja. Néha egyetért vele, máskor cáfolja tanítását. Ellene van az egyetemes fogalmak tanában, mondván, hogy a faj subiicibilitas-a nem jelenti egyszersmind az egyetemes mivoltot is (Dial. 191—92. 11.). Az egyed csak közvetve határozható meg (Dial. 197. 1.). Nincs kezdeti forma az anyagban (Phys, 133. 1.). Egy nézetten van vele: teljesen elfogadja az értés (intellectio) létrejöttének a módját Toletus leírása szerint (Dial. 148. L), a többről való állíthatóság nem lényege az egyetemesnek (Dial. 172. 1.),

A jezsuita skolasztika igazi atyja *Franciscus Suarez* (1548—1617), a „theologus eximius“, „második Ágoston“, minden idők egyik legmélyebb gondolkodója, ő lett a jezsuita bölcelet és hittudomány határozott iránymegszabója. Hatalmas rendszerező elméje új megvilágításban adja Aristoteles metafizikáját: új utak, új módszer, új rendszerezés és sok új tartalom tűnnek fel rendszerében. Hatása nemcsak saját rendjén belül bontakozott ki, hanem a protestánsok filozófiája is előszeretettel használta fel. E miatt éri a tomisták részéről a támadás, hogy bölceletével a nominalizmust hozza be a keresztény filozófiába s Descartes fellépését, elégedetlenségét is Suarez tana váltotta ki. Jogosan kelhetett panaszra — mondják — a Suarez megvilágításában megismert és megromlott keresztény bölcelet ellen. — A jezsuita rend nem látja fennforogni e vádat s legnagyobb mesterét tiszteli benne. A tárgyilagos bírálónak el kell ismerni Suarez kétségtelen nagy képességeit és sok eredetiségét.

Suarez legnagyobb módszertani érdeme, hogy gyökerelesen szakított a „per modum commenti“ tárgyalási móddal s teljesen új rendszerezésben és önállósággal építi fel a metafizikát. Tárgyalásaiban előbb mindig megemlíti az összes véleményeket (opiniones et sententiae) alapjaikkal, érveikkel együtt; utána ezeket megvizsgálja és a saját probléma-megoldásában hasznosítja. Tanultsága rendkívül nagy, rengeteget idéz régiek, újabbak és kortársai közül. Ez az alapja Fr. Brentano ama megjegyzésének,¹³ hogy aki a középkori bölcse-

¹³ Franz Brentano: Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles. Freiburg, 1862. S. 3. Anmerk. Idézve: M! Grabmann: Die Disputationes metaphysicae Franz Suarez 536. 1.

létben a sokféle aristotelesi lény-felfogást ismerni akarja: elég, ha elolvassa Suarez Disputatióiit. Martin Grabmann ismertetése szerint Suarez Disputatiói alaposág, világosság és tárgyilagosság tekintetében elérik Szent Tamás és Szent Bonaventúra magasságait s legfeljebb csak rövidegben, precizitásban és a kifejezés tartalmi tömörsége tekintetében maradnak el például Szent Tamás *De ente et essentia*, vagy Szent Bonaventúra: *Itinerarium mentis ad Deum* lapidaris stílusa mögött,¹⁴ Ugyancsak Grabmann igyekszik bebizonyítani, hogy Suarez tulajdonképpen tomista, az eltérései Szent Tamás tanától nem jelentősek s ugyancsak más, kifejezetten a tomista iskoláikhoz tartozók némelyikénél is megtalálhatók, így a konkrét teremtett lényeg és létezés valós különbségének elvetése Hervaeus Natalisnál, a Szent Tamásért annyira lelkesedő domonkos generálisnál és Dominicus Sotonál; vagy az individuáció elvének Szent Tamásétól eltérő felfogása Joannes de Neapolinál (f 1336), aki pedig Szent Tamás szenttéavatásának legnagyobb szorgalmazója és tanának hűséges védelmezője.¹⁵ Suarez harmadik nagy eltérését Szent Tamástól: az őanyag a forma substantiális nélkül is bír valamilyen saját létezéssel, sem tartja túlságosan jelentősnek.¹³ A konkrét teremtett lényeg és létezés különbségének a kérdését egyesek alapvetőnek mondják (főleg a tomisták, az újak közül például Jos. Gredt) a filozófia és teológia összes lényeges tanának tőle való függését tartják; az egyik, vagy másik mellé állást egy egész külön világnézet alapjának tekintik; mások (főleg a jezsuiták) szerint a kérdés nem lényeges, alapvető és döntő, éppen azért L. Martín jezsuita generális 1915-ben a jezsuiták között bármelyik nézet elfogadását és tanítását teljesen szabadnak jelentette ki.¹⁷

A későbbi rendjében oly nagy hatást gyakorolt legkiválóbb jezsuita bölcselő Pázmány bölcseletének alakulásában nem juthatott döntően szóhoz. Pázmány Dialektikájának ké-

¹⁴ Martin Grabmann: *Die Disputatíones metaphysicae des Franz Suarez in ihrer methodischen Eigenart und Fortentwicklung. Mittelalterliches Geistesleben.* München, 1926.

¹⁵ Grabmann: I. m. 551—553. 11.

¹⁶ Grabmann: I. m. 552. 1.

¹⁷ Joseph Donát: *Ontológia, Oeniponte,* 1928. 46. 1.

szítésekor még egyáltalán nem látta és nem használta Suarez Disputatióit, amely ebben az évben (1597-ben) jelent meg. De még a Physica eredeti összeállításakor sem volt kezénél Suarez munkája. Amit az a tény igazol, hogy a Disputatiókra való összes hivatkozás, amelyek ugyan ma a nyomtatásban az eredeti szöveggel teljesen egybeolvastva vannak, a kéziratban még csak mint utólagos jegyzetek a lapszélén és a sorok között későbbi hozzáadásként szerepelnek.

Suarez Disputatiói tehát Pázmány bölcseletére nem a kialakulás, hanem a továbbfejlődés szempontjából jelentősek. Pázmánynak a hozzájuk való magatartásában egyszersmind megfigyelhetjük bölcseleti fejlődését. E fejlődés azt mutatja, hogy Pázmánynak Suarez későbbi hatására nem kellett a megkezdett úton visszafordulnia, hanem tovább haladnia és határozottabb magatartást tanúsítania eddigi bölcseleti irányzata mellett. Pázmánynak bölcselete első eredeti állapotában legnagyobbbrészt fedte azt a későbbit, amely Suarez hatására még jobban megerősödött. Lényeges pontokon nem állt elő semmi változás. Pázmány és Suarez összehasonlítása nemcsak Pázmány szempontjából jelentős, hanem igen becses 'adatokat tud szolgáltatni ahhoz a jogosan feltett állásfoglaláshoz, hogy a suarezi bölcselet nem Suareznál kezdődik és alakul ki, hanem benne csak tökéletes kifejeződést nyer egy, az addig már a jezsuita iskolákban kialakult, élő és továbbadott új bölcseleti irányzat. A jezsuita iskola áthagyományozott bölcselete Suarezben találta meg tökéletes formábaöntőjét. E felfogást igazolja Pázmány bölcselete is, amely már teljesen „suarezi“ hatásokat mutat *Suarez előtt!* Ebből látszik, hogy Pázmányban is ugyanannak a bölcseleti iskolának a tana élt, amelynek aztán mesteri kifejezője lett Suarez, Innen a nagy eszmei rokonság sok metafizikai kérdésben Pázmány és Suarez között.

Suareznek Pázmánnyal szemben tehát csakis *utóhatásáról* beszélhetünk, amely megerősítette, néhány új szemponttal, helyes érveléssel alátámasztotta Pázmány eredeti bölcseleti rendszerét, de döntően már nem befolyásolta. Pázmány magatartása Suarezszal szemben, a kezdeti bizalmatlanság után egyre erősödő tiszteletté és megbecsüléssé fokozódott. A Dialecticában még jobbra elutasító a magatartása, vagy nem

sok figyelemre méltatja Suarezt, a *Physicában* egyre többet hivatkozik rá, sokszor elfogadja tanítását s pontosan kivehetően olyan tisztelet alakul ki benne iránta, amely már az Aristotelesé, Szent Tamásé után következik s aminőt egyetlen más élő bölcselelőnek, még, az általa annyira használt *Fonsecának* sem ad meg. Pázmány Suarez tanulmányozásakor felismerte ennek: rendkívüli képességeit s ilyennek kijáró tisztelettel és értékeléssel övezi,

A Suarez iránti állásfoglalásának fejlődésvonala határozottan az, hogy a *Dialecticában* még inkább elutasító, mint megértő magatartást tanúsít iránta. Az egyetemesnek sokban létezési módjára nézve ugyan még egyszerően leközi Suarez véleményét (*Dial.* 142. 1.), de a mennyiségi kategória tárgyalásánál már szemére veti, hogy *Toletustól* veszi érvét (*Probo argumento Toleti... quo utitur etiam Suarez ... Dial.* 309. 1.); a következő oldalon nyíltan kimondja, hogy Suarez véleménye nem igaz (*Quamvis haec sententia non sit improbabilis, mihi tamen non videtur esse vera, Dial.* 310. 1.). A vonal fizikai vizsgálatában is hatástalannak mondja Suarez egyik érvét (*Alia demonstratio quam Suarez adfert, non probat, Dial.* 316. L). A mozgásra nézve ismét elutasító az álláspontja a *Dialecticában* Suarezszel szemben (*Prima pars est Suarezii... sed nullum (convincens argumentum) adfert, Dial.* 321, 1.). Nem minden esetben utasítja el Suarezt a *Dialecticában* sem, de az nyilvánvaló, hogy még nem az a tekintély előtte, mint a fizikában, mert akkor még csak jobbára Suarez korábbi munkáit használta, amelyeket nem értékelt többre, mint a más szerzőktől való kommentárokat.

Suarez metafizikai *Dísputatiói*val szemben támad aztán lelkében a nagy tisztelet, mikor azt összehasonlítja saját természetbölcseletével. Elismerése gyakran fejeződik ki ilyen nagy dicséreteikben: *Optime docet Suarez (Phys.* 2%. 1.), *Optime probat Suarez (Phys.* 428. 1.), *Optime a Suaresio tradi (Phys.* 432. 1.). Néha saját nézetét Suarezszel bizonyítja: így az elvont és konkrét fogalomszók szerepét az ítéletekben (*Vide Suarez tom. 1. disp. 33. sec. 1., Dial.* 177. 1.); az anyag és járuléki formák viszonyánál (*Probo argumentis a Suaresio factis, Phys.* 111. 1.); a vegyüléskor új forma substanciá-

lis keletkezéséről vallott nézetét (Trac. 398. 1.). De ennél még nagyobb hatás is mutatkozik. Sokszor egy egész kérdésen keresztül vonul Suarez felfogása s amit eredetileg maga is hasonló értelemben dolgozott ki, Suarezzel erősíti s annak tanát és bizonyítását átveszi. Ilyen jelentős átvétel és azonosság mutatkozik a forma corporeitatis egész tárgyalásában (Phys. 139—165. 11.); az „unió reális“ kérdésében (Phys. 177—193. 1.); az ok legsajátosabb elemének, a létadásnak felfogásában (Phys. 222. 1.); a teremtés és fenntartás tanában (bár itt már erősen egyéni; Phys. 273—283. 1.); és főleg a nagyfontosságú jezsuita bölcseleti tanításban: a konkrét teremtett lényeg és) létezés valós vonatkozásának elvetésében (Phys. 70. 1.).

De nem elfogult Suarezzel szemben sem. Önállóságát nem veszi el, kritikáját nem adja föl, fölényes szelleme benne is észreveszi a hibákat s azokat elveti. A sok gondolat-azonossággal szemben találunk ugyanannyi eltérést is. Gyöngének tartja Suareznek a tapasztalatból merített érvét a lényegi változás bizonyítására (Phys. 33. 1.). A minta-ok nemcsak a létesítő okra vezetendő vissza, hanem a célokra és formai okra is (Phys. 233—36. 1.), Elveti Suareznek azt az állítását, hogy az átváltoztatásban (transsubstantiatio) valami önmagát hozná létre (Phys. 246. 1.). A távolbahatás ismertetésénél hatástalannak¹ mondja Suarez aprioris érvelését (Phys. 300. 1.). Suarezzel ellentétben a kiterjedést mennyiség-fajnak és nem „hol“ kategóriának tartja (Ex quo refel'litur id quod docet Suarez, Phys. 426. 1.). Az összetett testet — Suarezzel szemben — romlandónak mondja (Trac. 30. 1.); s állítja, hogy nem az új forma létrejötte, hanem a forma és anyag egyesülése jelenti egy új dolog keletkezését (Trac. 113—114. 11.). Suarez szerepét Pázmány bölcseletére így foglalhatjuk össze: Suareznek kezdeti, elindító és irányító befolyása Pázmányra nincsen, hanem csak utólagos jóváhagyó, megerősítő és csak néhány kérdésben módosító. Pázmány vele szemben is megőrzi tárgyilagosságát, gyakorolja szigorú kritikáját és vigyáz saját szellemi függetlenségére.

Jelentős szerep jutott Pázmány bölcseletének kialakulásában a coimbrai egyetem tanárainak filozófiai munkája:

Cursus Conimbricenses. A Conimbricenses jelentik: *Emmanuel Goés, Cosmos Magalhaens, Balthasar Alvarez, Sebastianus Couto* jezsuita tanárokat, akik Fonseca példájára és Aquaviva generális ösztönzésére kiadták az egyetemen tollbamondott előadásait. Pázmány csak fizikai könyveiket használhatta, mert logikájuk és metafizikájuk csak később, Pázmány filozófiájának megírása után néhány évvel jelentek meg. Pázmányra legjobban hatott *Goés* (1560—1597), akinek 1592-ben Ad 11. Physic, De Coelo, Ad 11. Meteorum, 1597-ben: De generatione et corruptione aristotelesi könyvekhez jelentek meg magyarázatai.¹⁸ Szép exegetikus munka volt. Nagy érdeme a gazdag Aristoteles-irodalom teljes ismerete, ügyes felhasználása s a problémák önálló tárgyalása.¹⁹

Pázmány jó hasznát látta e könyvnek: tartalmi és módszerei szempontból sokat tanult belőle. A sorozat akkor már meglevő részét szívesen forgatta és használta. Különös szeretettel és megbecsüléssel idézi mindig. Használata föltűnik mindjárt a *Dialectica* elején s utána csaknem minden kérdésben megkérdezi véleményét. Legtöbbször a *Tractatus*-ban (a fizika második részében) szerepel.

Úgy látszik kézikönyvnek számított a gráci egyetemen, mert Pázmány sokszor nem is mondja meg, hogy mit is akar tőlük átvenni, csak egyszerűen jelzi, hol található meg könyvükben, a fölvetett kérdés (*Circa divisionem videri potest... Conimbricenses... Phys. 10. 1.*). Pázmány irodalmi ismereteinek bő részét tőlük meríti. Sokszor a neveket is fölemlíti (*Et ab illis citati Bellarmín, Duns Scotus, Vega etc. Phys, 297*), máskor csak jelzi a coimbraiaknál megtalálható bő irodalmat, de maga nem említi kifejezetten a neveket (*Trac. 536. 1.*). A conimbricenses és Pázmány, mindketten képviselvén a jezsuita tanszellemet, a legtöbb kérdésben egyeznek. Így abban, hogy egy a világ, de Isten teremthetett volna többet is (*Trac. 1. 1.*) és hogy a világ tökéletes (*Trac. 3. I.*), Tőlük veszi át a generatio aequivoca tanát (*Trac. 39. 1. a szemétből születik egér*) — és még sok

¹⁸Lexicon f. Theologie u. Kirche, 1931. II. „Coimbnzenser“.

¹⁹Grabmann: I. m. 526. 1.

más kérdésben van egyezés. De látunk itt is bőségesen ellentétes véleményt is. Ellenük van e kérdésekben: ok és okozatosság közt valós különbség van (Phys. 256. 1.); az actio in distans (Phys. 298—304, 11.), az állag létrehozásának a módjában (Phys. 314—330. 1.); az ég nem anyag és formából áll (Trac. 4—5. és 18—20. 11.); az ég mozgásának elgondolásában (Trac. 91—92. 1.). Ellenük van még: nem az összes csillagok kapják a naptól fényüket, hanem vannak önfényvel rendelkezők is (Trac, 96. 1.), valamint az elemek ki-csinységének határkérdésében (Trac. 290.).

A coimbrai iskola filozófiája (csak a fizika jön itt számításba) nagyban segíti Pázmányt filozófiájának összeállításában. Különösen értékes számára annak rendszerezése és irodalomismerete. A természettani elgondolásokban sokszor egészen át is veszi a kész eredményeket, de az igazán filozófiai kérdésekben nem tudtak Pázmányból mélyebb hatást kiváltani.

5. Pázmány eredetisége a bölcseleti tanfejlődés vonalán.

Szemponatok a tanbéli eredetiség vizsgálatánál. — I. Ismeret- és tudományelmélete. Érzéki és értelmi képességek szerepe az ismeret keletkezésénél. Bizonyosság (certitudo). Vélekedés (opinio). Az értelem elvonó képessége és az elvonás eredménye: az egyetemes fogalom. A tudomány alanya, tárgya. A tudományok különbözőségének az alapja. — II. Logika. Anyagi és formai tárgya. Észlény. Az öt állíthatóság. Fogalomszók. Analógia. ítélet. Szillogizmus. Meghatározás. Felosztás. Bizonyítás. — III. Általános metafizika. Különböztetés. Egyediség. Módi reales. Kategóriák. Állag. Vonatkozás. Minőség. Készségek. Okok. — IV. Természetbölcselet: őanyag. Forma. Unio-tan. Az anyag és forma nélküli egyszerű test kérdése. Mennyiség. Végtelen nagyság, sokaság. Idő. Hely. Teremtés. — V. Természet tudomány. Az ég anyaga. A világ nagysága. Copernicus rendszere. Bizonytalanságok az ég, csillagok és légköri jelenségek kérdéseiben. Fizikai és életjelenségek. Generatio aequivoca.

Pázmány bölcseletét az első részben eléggé részletesen megismertük, de hogy Pázmány gondolatainak szabad menetét kitérésekkel ne zavarjuk, nem mutattunk rá, hol és mily mértékben nyilvánul meg a bölcselet különböző tanai-ban eredetisége. Mert ha az aristotelesi-skolasztikus bölcselet gondolatkinsét tette is magáévá, ez az átvétel nem szolgai, hanem egyéniségén átszűrte és szellemének sok sajátos vonását rajta hagyta. Az eredetiség kutatásánál jelen esetben nem egy-egy új tannak a hirdetését keressük, hanem új meglátást, szempontot, eredeti beállítást, újszerű kifejezést, továbbfejlesztését, vagy egyéni színezettel való bevonását egy régi igazságnak.

Egyúttal megkapjuk bölcséleti világnézetének rövid szintézisét. Nem mesterkéeltség, ha közben ismeretelméletéről és metafizikájáról beszélünk, mert ezeknek a bölcséleti ágaiknak sok kérdését földolgozta ránk maradt bölcséleti könyveiben. Így jogosan beszélhetünk nemcsak Pázmány logika járói és természetbölcséletéről — amivel kifejezetten foglalkoznak bölcséleti könyvei —, hanem ismeretelméletéről, metafizikájáról és természettudományáról is, amelyek, ha hiányosan is, de jelentős részükben szóbakerülnek könyveiben. Magától értetődő, hogy csakis az általa megtárgyalt kérdéseket érintjük.

Hogy fejezeteimünkben kitűzött célunkat elérjük, a fontosabb kérdésekben kissé részletesebben adjuk a tantörténetet s ebbe szőjük bele Pázmány tanhelyzetét, más kisebb fontosságú dolgokban pedig csak éppen azt a szempontot emeljük ki, amely karakterizálja Pázmány tanítását.

I. *Ismeretelmélete* nem veti fel azt a Kant óta sokat vitatott kérdést, hogy vajjon megismerő képességeink alkalmasak-e a valóság tárgyilagos megismerésére? A természet minden pontján, a célszerűséget valló aristotelesi filozófia számára, megismerő képességeinknek a természetükben rejlő készsége, rávetődése a megismerendő tárgyakra a legtermészetesebb bizonyosság volt (ép az ivTeAsxsia-gondolat miatt) e képességeknek alkalmas voltára a megismeréshez. Pázmány is ezen az állásponton van s ismeretelméletében nem az ismeret szerzésének a lehetősége, hanem annak már csak mikéntje, módja kerül megvitatásra.

Ismeretelmélete szerint megismerésünk *érzéki és értelmi megismerő képességeinknek szoros élettani együttműködéséből* születik meg. Egyformán megvan a maguk jelentős szerepe *érzéki és értelmi* képességeinknek. A kettőnek össze kell kapcsolódnia. Még az egészen elméleti igazságok, ítéletek fogalmait is kezdeti formájukban, mint *érzéki* képet, *érzéki* képességeink (látás, hallás stb.) szállítják értelmünknek. Az *értelmi* megismerés útja: a tárgy hat a külső *érzékekre*, ez továbbhat a *belsőkre* s innen emeli ki a *cselekvő értelem* (intellectus ágens) az *értelmi* képet. Az *értelmi* megismerés lényegénél fogva magasabb az *érzékínél*,

nemcsak annak fokozati emelkedése, hanem egészen különálló, sajátnemű (*sui generis*). De ha nem is maga az értelmi igazság, de annak fogalmai az érzéki megismerő képességektől származnak.

Megismerésünkben *nincs végtelen sor*; van első ismeret: az első elvek ismerete, például az ellenmondás *elvéé*. Ennek keletkezési útja ugyanaz, mint a többi értelmi ismereteinké: az értelmi ismeret anyagát a belső érzékiből, ez a külsőből meríti s így a legelső ismeret bennünk: a külső érzéki megismerés (Dial. 515. 1.). Az első ismeretek azért elsők, mert nincs szükségük rá, hogy más érvekkel bizonyítsuk őket, önfényükben, teljesen tévedhetetlenül mutatják meg önmagukat (*evidentia*). Ezek létre jöttéhez semmiféle okoskodás (*discursus*) nem szükséges, csupán a fogalmak ismerete ered a fönt leírt módon (Dial. 525. L). Az ismeretek ilyenén eredése helytelennek minősíti a platonizmus visszaemlékezés-tanát, vagy az averroizmusnak egy cselekvő értelemről vallott felfogását.

Ismereteinben tehetünk *föltétlen biztosságra* szert. Ez a biztosság az által jön létre, hogy az értelem tárgyát a tévedés lehetetlenségével ragadja meg. Ez a teljes, tévedés-kizárás magától a tárgytól ered. De csak az olyan tárgy vagy. igazság rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, amely önfényében önmagát világítja meg, — amint a fényforrásnak sincs szüksége más közvetítő közegre, amelynek segítségével láthatóvá válik — más szóval nyilvánvalósága, evidenciája van. Tarthatatlan tehát a szkepticizmus álláspontja, mert vannak tárgyak és igazságok, amelyekre nézve az értelemnek tévednie lehetetlen, tehát vannak biztos ismereteink. Önmagukban nem nyilvánvaló igazságok is részesévé lesznek a biztosságnak, ha szabályszerű gondolatmenettel kimutatható viszszavezethetőségük az önmagukban evidens igazságokra (Dial. 568. 1).

A *vélekedés* (*opinio*) nem nyilvánvaló és biztos ítélet, hanem „félelemtől kísért értelmi beleegyezés“ (Dial. 601.1.). A félelem az ellenkező vélemény igazságának a lehetőségéből ered. Lehet, hogy egy gondolkodó alanyban együttesen meglegyen a tudás és vélekedés készsége, következképp lehet egy dologra nézve hit és tudás is egy értelembe.

A megismerés értelmi és érzéki elemeinek a vizsgálatán túl, annak *lélektani lefolyása* is érdekl. A szenttamási fel-fogással nagyjából egyezik nézete. A nominalisták ellen (ugyanazt vallják ma a modern filozófia hívei közül a legtöbben) hangsúlyozza, hogy fogalmiképeink nem „médi-um quod“, de még nem is „médi-um in quo“ (ez a tomisták ellen van, Phys. 231. L), hanem „médi-um quo“, azaz vallja fogalmaink eszközserűségét és nem ismerettárgyként való feltűnését, hogy elkerülje a subiectivizmus veszélyeit. Szent Tamással együtt vallja, hogy megismerésünk elsődlegesen az anyagi dolgok lényegére irányul. Még nem ismeri a Suarez-féle „species intentionalis“-t, amelynek segítségével — Suarez szerint — megismerünk.

Pázmány ismeretelméletét határozottság, világosság, a megismerés alanyi és tárgyi elemeinek finom kiválasztása, majd szintézise s minden oldalról való olyan tökéletes lezárt-ság jellemzi, amely már magában rejtí Descartes „de omni-bus dubitandum“-jának és Kant idealista kritikizmusának a cáfolatát. Pázmány bölcselelméje legragyogóbb képességeit e szorosan vett ismeretelméleti s az egyetemes fogalmak körüli fejtegetésekben mutatja meg.

Kifejezetten ismeretelméleti kérdés: az *egyetemesek fogalmi megteremtése* az elvonás (abstractio) útján. Különösen két szempont nem hanyagolható el az egyetemes kérdésében: *a)* nem meghamisítása-e a valóságnak, mikor az értelem az egyedi vonásokat a dolgokban elhagyja s csak a lényeg-et emeli ki, holott a valóságban elválaszthatatlan kapcsolatban vannak? *b)* mennyi az objektív értéke az egyetemes fogalmaknak? Nyilvánvaló, hogy itt a legsúlyosabb kritikai kérdéssel állunk szemben, amelynek mélyén fogalmi ismereteink tárgyiségének, értékének a problémája húzódik meg. A kérdés ma is — más formában, más kifejezésekkel és haladot-tabb megfogalmazásban — a legfontosabb kérdése a bölcse-letnek. A középkornak szintén ez a legsúlyosabb ismeretel-méleti nehézsége. A kérdést kifejezetten Aristoteles még nem veti fel. Elsőnek Porphyrius Eisagogéja foglalozik vele, de nem oldja meg. Ezt később elvégzi az Aristotelest latinra for-dító Boéthius helyes aristotelikus szellemben (bár röviden). Az utána következők nem ismerték jól Aristoteles tanítását,

Boéthiust nem értették meg kellően, fogyatékosnak találták megoldását s a problémát feszegetni kezdték. Ez évszázados harcokat idézett elő, miközben éppen e megoldáson elcsúszva Scotus Eriugena pantheistává lesz, Szent Anzelm is erősen realista, de a hitbeli tévedésektől megóvja augusztinizmusa. Háromféle megoldás alakul ki: 1. a túlzó realizmus, amely a IX—XI. században uralkodó, az egyetemesnek az egyed lététől különálló tárgyi léte tulajdonít (főbb képviselői: Scotus Eriugena, Fredegesius, Auxerrei Rémig, Gerbert, Tournaii Odo); 2. a mérsékelt realizmus, amely aristotelesi megoldást nyújt: van az egyetemesnek tárgyi léte, de csak az egyedekben, mint azok lényege (a XII—XIV. századig: Abaelard s utána a XIII. századi nagy skolasztikusok mind, Nagy Szent Albert, Szent Tamás, Szent Bonaventura, Duns Scotus); 3. a conceptualizmus, a XIV. századtól (főképviseelője Occam), amely az egyetemeseznek minden tárgyi értékét tagadja s azokban csak összefoglaló szóbeli kifejezést lát.¹ A XVI. században a nominalizmus ereje megtört, a skolasztikában ismét teljes diadalra jutott a mérsékelt realizmus. I A jezsuita bölcselek is ezen az alapon állnak. Pázmány cáfolja a Plato-féle realizmust, de még hevesebben ellene van Occam tanának. Megvédi az egyetemes tárgyi értékét. De vannak mozzanatok univrsale-tanában, amelyekhez a nominalisták állásfoglalásai segítettek. A túlságos elvonás és szétaprózás helyett, keresi a dolgokban az egyszerűsítést. Ilyen hatásnak tulajdoníthatjuk, hogy az egyedekben nem lát valós különbséget az egyedi és egyetemes természet (Dial. 111. 1.), a nemi és faji fokozat közt (Dial. 119. 1.). Ugyancsak a nominalizmusnak csak az egyedek tárgyi értékét kiemelő felfogása hat arra a nézetre, hogy az egyetemes természetnek az egyedben más egysége nincs az egyedín kívül (Dial. 112—120. 1.) és hogy az egyetemes, mint ilyen, nincs az értelmi működés előtt (Dial. 129. 1.), A Suareztól bevezetett különböztetést:² *universale metaphysicum, physicum et logicum* még nem ismeri, de helyette említ egy másikat: *universale in causando, ín significando et in essendo* (Dial. 80, 1.).

¹ Kecskés Pál: A bölcselet története, 192—203. és 267—273. 11.

² A. Stöckl: *Geschichte der Philosophie des Mittelalters*. I—III. Mainz, 1864—66. III. 640. 1.

Pázmány *tudományelméletében* a korbeli filozófiai állásponthez igazodik. A folytonos fejlődést mutató tudományeszmény kezdetben, Heraklitosnál még ez: létprobléma s az istenség lényegének megismerése, a kettőnek összekapcsolása s együttes ismeretükből önmagunk helyes megértése. Platónnál és Aristotelesnél az alapkérdés már: a világmindenség értelmének a kikutatása s egyúttal jelentkezik a lét és megismerés kapcsolatának a kérdése.³ Az aristotelesi tudományfogalmat tartja meg a skolasztikus filozófia is. Amint Geyer kimutatja, Aristoteles második *Analytikája* fontos irányító hatással volt a teológia tudományos művelődésére.⁴ Viszont az is igaz, hogy amint ma a természettudományok, úgy akkor a teológia is hatással volt a tudományfogalomra. Szent Tamás tudományos érdeklődésének az előterében: a lény áll. Filozófiája: lényfilozófia. A megismerés számára: lényprobléma. A világ létezése östény, amit nem bizonyítani, hanem értelmezni kell. Minthogy azonban a világ a maga valóságával anyagtan állapotban (lényeg-megismerés!) jut megismerő tudatunk elé, következik, hogy a dolgok eszméknek a megvalósulásai, helyesebben a dolgok eszmék, látható alakban.⁵ Értelmi megismerő képességünk igazában a dolgok lényegére irányul. Az esetlegesnek, egyszerinek, járulékinak a keletkezéséről és létéről igazi tudomány nem lehetséges. E szemléletnek nagy gyöngéje, hogy amint a fenomenológia csak a létezőt értékeli, úgy a középkori (mondjuk szenttamási) tudományelméletben minden járuléki elértéktelenedik, csak vélekedésnek (*opinio*) szolgálhat tárgyaül.⁶ Szerencse, hogy Szent Tamás a megismerési célt (csak a lényeg!) már erősen kétségbevonja. Szent Tamás mellett megvan a skolasztikának is a járulékit, a külsőlegest nagyraértékelő bölcseleje: Nagy Szent Albert, aki fizikai könyvében a növényekről szólva erősen hangsúlyozza, hogy a növények tulajdonságait nem filozófiával és szillogizmussal, hanem csakis az akcidentális vál-

³ Paul Simon: *Erkenntnistheorie und Wissenschaftsbegriff in der Scholastik*, Tübingen, 1927. 9. 1.

⁴ B. Geyer: *Der Begriff der scholastischen Theologie*. Bonn, 1926. 17. 1.

⁵ Paul Simon: I. m. 16. 1.

⁶ Paul Simon: I. m. 21. 1.

tozásoknak a megfigyelésével, a tények leírásával s a tanítvány kíváncsiságával lehet megismerni. Ez a felfogás a skolasztika természettudomány-művelő képviselőiben tovább él. A soha nem egyoldalú Pázmány ezeket a tanokat ismeri s megerősítve a renaissance-nak a természet felé forduló felfogásával, elismeri a gyakorlati megfigyelésből leszűrt tudományos megállapításoknak az értékét. A leírást, szemléltetést elfogadja tudományos segédeszközöknek s a deduktív módszer mellett erősen hangsúlyozza a rávezető módszer alkalmazásának a szükségességét, különösen két fizikai munkájában.

Különböztet Pázmány a tudomány *alanya* és *tárgya* közt. Alany az, amiről szól a tudomány. Tárgy az, amit mond az alanyról.

A tudományok *különbözőségének alapja* részben a tudomány alanyának és tárgyának a különbözősége, részben az elvonás (abstractio) foka (metafizika, matematika, fizika), részben pedig valamely sajátos szempont, amelynek szögéből vizsgálja tárgyát. Kissé ugyan e kérdésben határozatlan Pázmány s nehéz eligazodni tanításán. Egyik alkalommal Molínával szemben erősen vitatja, hogy nem az obiectum formaié az, ami a tudomány egységét megalapozza (Dial. 583. 1.), másik helyen pedig kijelenti, hogy az azonos tudományalany még nem hoz létre tudományegységet, hanem az azon kijelölt sajátos szempont teremti azt meg (Dial. 662. 1.: ratio formális subiecti). Ebből a két egymásnak ellentmondó helyből, ha nézzük össztanítását s különösen Dialecticája elején az obiectum formaiéről elmondottakat s a vele szemben való tanbeli állásfoglalását, megállapíthatjuk, hogy ha kifejezésben tagadni is látszik az obiectum formaié tudományegységesítő szerepét, dologilag azt teljesen elfogadja.

Nem-lény nem lehet tudományalany. *Esetleges és egyedi* dolgok sem lehetnek közvetlenül a tudomány alanya és tárgya, közvetve azonban igen. A *teológia* igazi tudomány, bár evidenciája — a teológia tárgyának az értelem előtti nyilvánvalósága — nihjcs, de ezt pótolja biztossága, certitudója, amely teljes mértékben megvan (Dial. 560. 1.).

II. *A logika* (logica formális) tárgya csaknem az összes skolasztikusok s a mai keresztény bölcselek szerint⁷ is az *ens rationis*. Pázmány azonban ezáltal nem látja eléggé biztosítottak a valós tárgyak körül kifejtett értelmi működéseknek a logikához tartozását, azért inkább magára maradván, de azt a szerinte igazságnak megismert nézetet vallja, hogy a logika *tárgya* az összes értelmi működések, *formai elve* (obiectum formáié) pedig az értelmi funkciók irányíthatósága „esse dirigibile“.

Az *észlénynek* (ens rationis) a közfelfogástól tágabb értelmezést ad s nemcsak az értelen kívül nem létező értelmi fiktív létesítéseket (relatio, negatio, privatio), hanem általában az „esse ideale“-t is észlénynek mondja.

A *fogalomszók* a legjobb eszközei a gondolat kifejezésnek. A szavak rendesen nem természetüknél, hanem az emberek közmegegyezéséből jelentenek egy-egy meghatározott fogalmat. A fogalomszó nem a conceptus formalis-t (= értelmi actus), hanem a conceptus obiectivus-t (= a megjelenített tárgy) jelentik. Az újabb időkben olyan szép eredménynyel művelt nyelvlogika megállapításait természetesen még hiába keressük Pázmánynál, ami nem is csoda, hiszen csak korunkban az utolsó évek fordítottak nagy gondot a logika területének a kiművelésére. Hiányzik a fogalomszó jel-jellegének és helyettesítő szerepének (de multiplici suppositione vocabulorum) az ismertetése.

Az *analógiáknál* inkább ezeknek belső természetét, a kétféle analógiának alapját igyekszik tisztázni s nem az egyes analógia-fajok részletes alfajait, felosztásait. Elmondhatjuk, hogy mélyebben fogja meg az analógia lényegét, mint a korabeli bölcselek legnagyobb része (Dial. 258. 1.).

A *praedicabilék*, állíthatóságok Pázmánynál azért érdemelnek különös figyelmet, mert egyetemes jellegüknek megjelölésén kívül új, igen sikerült logikai osztályozásba kényszeríti azokat (Dial. 167, L).

A nem, faj, fajalkotó jegy és sajátos jegy rendesenetű megbeszélése után kissé szokatlanul hat, hogy az accidens

⁷ Schütz Antal: A bölcselet elemei. Budapest, 1927. 7; és Franc. Erdey: Logica. Budapest, 1934. 89. 1.

logicum et physicum közt nem különböztet. De az állag és járulék valós különbözőségét jól emeli ki. Valamint az állag separabilis jellegét, amely tan az Oltáriszentség titka miatt jelentős (Dial. 226. 1.).

Mai logikánkba illő pontos lélektani elemzését nyújtja az *ítéletek* létrejöttének: a szélső fogalmak felfogása, egymásra vonatkoztatása, összefoglalásuk az „est“ copulával. Az ítélet igazságot, vagy tévedést tartalmaz. Persze az ítélet igazsága nem jelenti a reális azonosságot a megjelenített dologgal, nem is transcendentalis (átfogó) igazsággal állunk itt szemben, hanem a gondolatnak intentionális, repraesentativ azonosságával a megjelenített dologhoz (Dial. 431. 1.),

A *szillogizmusok* lélektani elemzése az ítéletekhez hasonlóan kitűnő. A Ratio Studiorum rendelkezésén kívül föltétlenül humanista hatásnak kell tartanunk a szillogizmusoknak szűkszavú tárgyalását.

A *meghatározásra nézve* vallja Pázmány (amit a modernek közül sokan ma is tartanak, azonban nem fogadható el), hogy a meghatározás csak első- és nem másodfázisú fogalom. A meghatározás néhány kisebb jelentőségű fajtát említésen kívül hagyja.

A *föloszítást* mint amely intenzívebb értelmi működést, kiválasztást, csoportosítást kíván, már másodfázisú fogalomnak mondja.

Tanfejlődés szempontjából nem igen mutat fel haladást Pázmány filozófiája a logikai *bizonyításra* nézve, Aristoteles meghatározásán s annak megmagyarázásán kívül csak az bontakozik ki előttünk, hogy a sok föltételtől körülbástyázott bizonyítás: az apodiktikus, teljes bizonyosságot teremt; kisebb értékű, gyengébb erejű a dialektikai (valószínű) bizonyítás és értéknélküli az álokoskodás (d. sophistica). Viszont hiányzik a jó deductiónak a nyolc fontos szabálya, az inducióval pedig egyáltalán nem foglalkozik Pázmány.

III. *Pázmány általános metafizikájának* vázolásában nem adhatunk egészen rendszeres metafizikát, csak részletkérdéseket, amennyiben azok a Dialecticában, Physicában és Tractatusban előjönnek.

A tudományok *csúcspontjának a metafizikát* tartja (Dial.

296. 1.) Ennek vizsgálódási tárgya: a *lény önmagában véve*, ens ín se spactato. Van valós lény (enis reale) és észlény (ens rationis). Ezek mindegyike enged még meg más különböztetést is.

A *különböztetésre* alapot a többség ad. Ezzel a felfogásával erőteljesen az aristotelesi tanítás mellé szegődik az az akkori újabb áramlattal¹ szemben, amely a különböztetés lényegének a vonatkozást tekintette. A rendkívül kifejtett aprólékos felosztását a különböztetéseknek, csaknem teljes egészében megtaláljuk Pázmánynál. A valós és észbeli különböztetésen kívül nem engedi meg Duns Scotus formális különböztetését.

Az *egyediség elvének* kérdését a metafizikai oldalról nem világítja meg teljesen, annak csak a logikai megfogható s ága érdekli (Dial, 97. 1.) s így határozottan nenjudönthető el, hogy Szent Tamás, Duns Scotus, vagy Suarez véleményét vallja-e? Egy másik helyen azonban valószínű véleménynek tartván az emberi lelkek közti különbségnek a lehetőségét, az anyagon kívül a formának is tulajdonít egyedestítő szerepet (Trac. 170. 1.).

Lényeg (essentia) és létezés (existentia) közt a teremtett dolgokban nem lát valós különbséget. A gondolat Duns Scotusé, a bizonyítása Suarezével egyezik.

A különböztetéssel van kapcsolatban a *módi reales* felvetése is. Suarez előtt a kérdést kifejezetten a skolasztikusok nem tárgyalják. Durandusnál fedezhetők fel némi nyomok. Úgy látszik, a jezsuita iskola kifejlesztette s innen merítette Pázmány is, mert Suareztól való függetlensége e kérdésben nyilvánvaló. A valós módozatok (módi reales) adják neki a gondolatot, hogy a nem kölcsönös elválaszthatóságot a valós különböztetés alapjául tegye meg (Dial. 100. 1.).

A *lélek és képességei* közt nem lát valós különbséget (Phys. 330. 1.).

A *kategóriák* tízes számát maga Aristoteles adja Organonjában, de metafizikájában a számot már négyre csökkenti. A középkor a tízes szám mellett tartott ki, maga Szent Tamás ragyogó dialektikával igazolta (Commeint. ad 11. Aristoteles Metaph. L. V. I. 9.) e szám jogosultságát. Pázmány az általános vélemény ellenére sem helyesli a tízes számot, de at-

tói növendékei előtt nevelési szempontból nem tér el. Az új skolasztikusok közül vannak akik a négyes (például Schütz), mások (például Erdey Ferenc) a tízes felosztást fogadják el.

A kategóriák közül az elsőnek, az *állagnak* belső metafizikai lényegét igyekszik Pázmány nagy szabatosággal föl-tárni. Az ő idejében még ismeretlen Descartesnek és Spinozának az ens ín, se és az ens a se fogalmát összezavaró monisztikus ésí pantheista állag-fogalma (Descartes: Substantia... est res, quae ita existit, ut nulla alia re indigeat ad éxistendum); Leibniz (ens ví agendi praeditum), Kant (ens permanens), Haeckel (substantia ídem est ac matéria) hiányos vagy téves állag-meghatározása; az állagok létezésének kétségbevonása s így a ma annyit vitatott ismeretelméleti kérdések az állag körül nem szerepelnek Pázmánynál. Feltűnést keltő különleges vonás Pázmány substantia-fogalmában, hogy a teljességen és a subsistáláson kívül még a teljes elvonatkoztatást a tényleges és képességi létezésről is alapvető vonásnak tartja.

A *vonatkozás* kategóriájában bár egyébként ellene van a nominalistáknak, mégis az ő felfogásukhoz igazodik, mikor az alapot a vonatkozástól valóban nem különbözőnek tanítja (Dial. 354, 1.). Gondosan kutatja nemcsak a valós vonatkozások alapjait, hanem azokon belül az egyes kategóriák vonatkozási lehetőségeit (Dial, 345. kk.). Felosztásából hiányzik a logikai vonatkozás, mert mindvégig csak a valóisról beszél.

A *minőség* tanfejlődési szempontja mindössze egy érdekességet mutat: nem tetszik neki sem Aristoteles, sem Fonseca minőségi meghatározása. Saját meghatározást ad tehát, amely föltétlenül jó, kifejezi a minőség lényegét s pontosan elhatárolja az összes többi járuléki kategóriától, de kissé terjengős (Dial. 381. 1.). Egyébként felosztása s tárgyalási módja egyezik az Aristotelesével. A minőség erősödésének módjában erősen ellenzéki állásponton van a tomistákkal szemben (Trac. 149. 1.).

A *készségekről* (habitus) szóló tanban Pázmány az aristotelesi-szenttamási tannak leszűrt megállapításai mellé sorakozik. Az aristotelikus-skolasztikus bölcsélet, amely a jelenségek mögött mindig azoknak a hordozóját és benső okát is kereste, belátta, hogy szellemi életünknek egységességét,

meghatározott irányú fejlődésképeségét, a régi ismereteknek elménkben való nem gépies, hanem szerves elhelyezkedését, a habitusok, a lelki készségek nélkül megmagyarázni nem lehet. Érthető, hogy ez a szellemi élet számára olyan fontos tényező nagy figyelemben részesült, a skolasztikus bölcsélet sokat foglalkozott vele s a habitusok, készségek tanát egész részletesen kidolgozta. Szent Tamás bölcséletében is igen nagy szerepet játszik. A habitusok, készségek „feladata abban domborodik ki, hogy értelmi életünket megszabadítják a pillanatnyi benyomások veszedelmétől s a valóság tisztán ötletszerű értékelésétől s maradandó meggyőződést és változatlan irányt kölcsönöznek neki“.⁸ A készségekkel szemben, — melyeket nemcsak a skolasztikusok, hanem egy Leibniz is nagyraértékelt —, az elismerő magatartást Pázmányban nem tudta megingatni a humanisták mélységes gúnyja, amellyel ezt a skolasztikus tant illették, ellenkezőleg, a nagy skolasztikusok példájára igen bőségesen foglalkozik velük.

Az *utó kategóriáknak* nem mindegyikével és csak egészen röviden foglalkozik velük (Dial. 394—399. 11.).

Az *okoknak* csak négy (és nem öt) nemét különbözteti meg. Szerinte a minta-ok nem *képez* külön nemet, hanem a létesítő és formai okokra vezethető vissza.

Egy dologban végbemenő, kívülről jövő tevékenységet két oldalról mond szemlélhetőnek s e kétoldalú szemlélet szerint ugyanazon tevékenység felfogható *actio-nak* és *passio-nak* s így ebben az értelemben, *nincs* valós, hanem csak észbeli különbség az actio és passio között, — *Actio in distans-i* (távolbahatást) megfelelő közvetítő közeg esetén lehetségesnek tart.

IV. *A természetbölcsélet tárgya* Pázmány szerint: *corpus naturale, mobile, generabile* (Phys, 3—9. 11.).

A fizikai valók egyik lételve az *anyag*. Az *ősanyag* kérdésének bölcsélettörténeti fejlődésében Arisztoteles tanítása lett a keresztény filozófia számára az irányadó. Arisztotelesnek az *ősanyag* gondolatát a dolgokon végbemenő változások szemlélete szolgáltatta. Minden változás föltételez valamilyen

⁸ Horváth Sándor: Szent Tamás világnézete. Budapest, 1924. 85. 1.

létalapot, amelyen létrejöhet; s ez az anyag. Ez természeténél fogva a legkülönbözőbb hatások felvételére képes s így alaptermészete a teljes határozatlanság, szenvedőlegesség, ami egyben képesség is arra, hogy bármivé válhasson. Ennek a fizikai lételvnek, az ősanynak a szerepét a tárgyi világban annyira fontosnak tartja, hogy fogalmával összeegyeztethetetlennek gondolja a kezdetet és a véget s így az ősanynak szerinte örökkévaló. A formákkal szemben teljesen szenvedőlegesen viseltetik, irántuk közömbös, bármelyiket fölveheti, sőt változtatja azokat, egymásután a legellentétebb formák hordozására képes. Sajátos ismeretünk az ősanynak nincs, nem is lehet, mert egyedül sohasem, hanem mindig már valami formával egyesülten jelenik meg tudatvilágunk előtt. A formától elválasztva csakis értelmünkben jelenik meg elvonás útján. Egyébként a külvilágban már mindig csak meghatározottan, formával együtt van. Az ősanynak meg nem határozható, semmi állítmány róla nem állítható, mert nincs benne semmi ténylegesség, hanem csak pusztá lehetőség.

A skolasztikus filozófia neves képviselői közül Nagy Szent Albert az ősanynak tiszta lehetőségi jellegét átvitte az aristotelesi filozófiából a skolasztikába, de tagadta annak örökkévalóságát. Szent Tamás az ősanynak tanában teljesen Aristotelest követve, vallja) iannak kizárólagosan képességi jellegét. Szent Bonaventúra szerint az ősanynak nem tisztán képesség is, hanem van valami kezdeti tényleges léte. Nem anyagi és nem szellemi valóság, hanem alapja minden teremtett létnek olyformán, hogy alkalmas mind az anyagi, mind a szellemi lét felvételére. E gondolat továbbépítéseként megjelenik a léleknek és az angyaloknak is anyagból — formából való összetettsége. Természetesen a romlandó anyagtól valami egészen elütő anyagot (matéria spirituális) gondol. — Duns Scotus szintén — az ágostoni — ferences felfogás iránt mutat hajlandóságot s bár nem vallja az ősanynak formanélküli tényleges létét, mégis tanítja, hogy Isten korlátlan mindenhatóságával az anyag formanélküli létét is lehetővé teheti. Suarez Szent Tamás alapján áll az ősanynak potentialitásának a kérdésében. Ugyanígy Pázmány is. Mivel azonban mindketten — Pázmány és Suarez — minden tényleges lényegnek egyúttal a létezését is vallják —, az ősanynak a formán

kívül is tulajdonítanak némi létezését. Ez a létezés azonban a maga természetes erejéből érvényesülni nem bír, így a természet rendje szerint őanyag forma nélkül sohasem létezik, Isten azonban tarthat fönn ős anyagot forma nélkül (Phys. 82. skk.).

A *formákra* nézve a tomistákkal együtt tagadja egy dologon több állagi forma létezését. A formák egyedivé tevő szerepét, amennyiben azt Pázmány kifejti, már fõntebb érintettük.

Az *anyag és forma egyesítésének a módja* nagyon érdeklõ Pázmányt s behatóan foglalkozik vele. Ezt fejti ki az imio-ról szóló tanban. Ez egészen új vonás Pázmány bölcseletében. A korábbi filozófia egyszerűen azzal intézte el a kérdést, hogy anyag és forma egyesülése egyszerű vonatkozás, így vallották ezt nemcsak a tomisták, de kívülük Dims Scotus, Averroes, Gregprius (de Rimini), Durandus és Fonseca is. Tehát majd minden iskola, még a nominalista is. De a nominalisták vezére Occam, más nézetten volt. S ezt a nézetet követi Pázmány is. Késõbb Pázmány ezt a felfogását teljesen igazolni látta Suareztól. De hogy nem az utóbbtól vette a gondolatot, hanem már elõbb is ez volt a véleménye, az kitûnik annak az erõs hangsúlyozásából, amellyel kimutatja Suareznek Occamtól való gondolatkölcsonzését. Tehát Suareztól függetlenül (bár késõbb ennek véleményétõl is igazolva), Occamtól kikölcsonözve a gondolatot, állítja fel a maga véleményét, hogy anyag és forma egyesülése nemcsak vonatkozás, hanem *abszolút és állagi jellegû létmód*.

Az anyaggal és formával kapcsolatosan fölmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy az egyébként annyira tisztánlátó Pázmány a .skolasztikusok nagy többségével szemben vallja az *anyag és forma nélküli egyszerű test lehetőségét*? Bölcselettörténeti meggondolások érthetõvé teszik Pázmány állásfoglalását s kimentik elmarasztalását, a) Mindenekelõtt ne feledjük, látott Pázmány annyira tisztán, hogy a földi dolgokra elméletét nem terjesztette ki. Semmi földi tárgyat, amely köztünk létezik, nem tartott anyag és forma nélkülinek. Azonban egy, tõlünk teljesen elzárt világban lehetségesnek tartott egy, mienkétõl különbözõ létmódot. Csak dicséretére válhat, hogy nem feneklett meg gondolatvilága földi adottságaink között. Állítását csakis az egekre és nem földi dolgokra

nézve tartotta érvényesnek, *b*) Aristoteles is hangsúlyozza a nagy ellentétet az ég és föld között. Pázmány ezt a gondolatot következetesen továbbépítette, *c*) A ferences iskola hatása is érvényesül Pázmányra, amely szerint a lélek is anyag (bár finom anyag, *matéria spirituális*) és forma, *d*) Az erősen kibontakozó copernicusi tan üres teret, a csillagvilág szabad mozgási terét kívánta. A régi felfogás pedig még rendületlenül beszélt kifeszített égboltról. Hogyan egyeztethető össze a kettő? Pázmány elméje szerint, ha az ég mivoltát mentesítjük az anyag megkötöttségeitől. Sok tekintetben egyenesen dicsérendő Pázmány e felfogása s egy lépést jelent a következő csillagászati megállapítások felé. Még Suarez is hajlandó az eget anyagnélküli testnek gondolni (Trac. 19. 1.).

A *mennyiség* akkor sokat vitatott kérdéseiben Pázmány valami egészen különös éles meglátással a legfontosabb pontokon a mai kutatások eredményeivel egyező felfogást vall. A folytonos mennyiség lényege szerinte, thogy a dolgok általa lesznek kiterjedtekké (Dial. 311. 1.). A *quantitas* nem egyenlő a *res* *quantitával*. Nagy vita folyt Pázmány idejében: szakaszos mennyiség-e a szám, vagy nem? Sokan vannak ellene (így Fonseca is), Pázmány azonban határozottan tanítja azt, ami ma is az általános és helyes felfogás, hogy a szám szakaszos mennyiség. A mai mennyiségbölcséleti nézettel is teljesen egyező az a tanítása, hogy a fizikai testek oszthatósága elméletben végtelen, a valóságban végeleges; tehát a testek nem végtelen kicsiny részekből állnak. A testek határpontjai oszthatatlanok: a pont minden oldalról, a vonal szélességében és magasságában, a felület magasságában.

Végtelen nagyság és sokaság kérdésében Szent Tamás véleménye, hogy ellentmondást nem tartalmaz s így lehetséges végtelen mennyiség. Plató, Nagy Szent Albert, a ferences és molinista gondolkodók szerint a végtelen sokaság ellenmondást tartalmaz,⁹ Pázmány véleménye: tényleges dolgok végtelen sokasága lehetséges (Phys, 440. 1.); végtelen nagysága lehetetlen (Phys. 441. 1.); de Isten teremthet végtelen hosszúságot (Phys. 441. 1.).

Az újabb filozófia, nevezetesen Kant, nagy mértékben

⁹ Schütz: A bölcsélet elemei, 117. 1.

ráterelte a figyelmet az *idő*-fogalomra s beható vizsgálata tagadhatatlanul sok olyan tisztulást hozott, amit még az aristotelesi és középkori bölcseletben nem találunk meg. Így a, belső és külső idő; a valós és eszményi; tárgyi és lélektani idő fogalmi tisztázása nélkül lehetetlen az idő minden vonatkozású bölcseleti megértése és értelmi földolgozása. Viszont az is bizonyos, hogy a túlzó realista és idealista felfogástól ment időfogalom elemei már tisztán megtalálhatók az aristotelesi és középkori bölcseletiben. Aristoteles szerint: az idő a változások száma, a megelőző és következő szerint. Az idő alapja a változás. Valóan csak a változások léteznek, az értelem az egymásutáni változásokat idővé érleli. Az időben tehát tárgyi elem a dolgok változása, alanyi pedig az időnek formális értelmi képzése. Szent Ágostonnál az idő nem veszi el minden tárgyi alapját és értékét, de több alanyi elemet lát az időben, mint Aristoteles. A skolasztikusok időtana egyezik az Aristotelesével. Pázmány is leginkább őt követi, de van benne egy kis elhajlás a realiztikusabb elgondolás felé.

A *térről és helyről* szóló bölcseleti fejtegetések ma felfölelik a tér fenomenológiájára, metafizikájára, ismeretelméletére és lélektanára vonatkozó bölcseleti vizsgálódásokat. E kérdések ilyen kidolgozottsága a középkorban még nem volt meg, hiszen a térre vonatkozó idealisztikus felfogás a maga megalapozottságában nem vonult fel az aristotelesi térfogalom ellen. Aristoteles szerint a tér alapja a testek kiterjedtsége; a tér a körülzáró test határa (Arist. Phys. IV. 4. p. 212 a 20). Határolt nélkül nincs határ, dolgok nélkül nincs tér. A végtelen test lehetetlenségeinek fogalmi elemzése meggyőző a végtelen tér lehetetlenségéről. Különböztet a belső és külső hely között. — Pázmány teljesen Aristoteles alapján áll, de a jezsuita iskola — főleg Suarez — kisebb módosításával.

Öröktől fogva teremtett lény létezését állítja Aristoteles (ilyen például az őanyag). Öröktől fogva való teremtést bölcseletileg lehetségesnek tart Szent Tamás, Pázmány szerint azonban ez lehetetlen.

V. *Pázmány természettudományos világképe* szerint a világ nagysága nem végtelen. Isten csak egy világot teremtett, de teremthetett volna többet is. Az ég minőségére nézve

anyag és alak nélküli egyszerű test. Ennek az elgondolásnak bölcséleti nehézségeire már fentebb rámutattunk.

Az ég berendezésére (szférák, orbes coelestes, mozgó és álló csillagok) vonatkozólag megemlíti, hogy a csillagászoknak igen sok világmagyarázó véleménye, hypothesis van. Ezek csak elképzelik, jól-rosszul megmagyarázzák az ég jelenségeit, de korántsem tarthatjuk azokat biztosaknak. A sok vélemény közül Pázmány kiválasztott ötöt és azokat ismerteti (Trac. 41—73. 1.). 1. Aristoteles és követőinek véleménye: 11 orbis coelestis van. A mozgó csillagoknak a szférája 7, az állóké 8. Ezeken kívül a legkülsőbb szféra a coeliim empyreum, a mindent befogadó tüzes ég. 2. Maginus és Clavius véleménye főként abban tér el az első véleménytől, hogy nem enged meg egy szférán belül ide-oda történő csillagmozgást. 3. Aranyszájú Szent János, Szent Jeromos, több egyházatya és Szent Bonaventúra véleménye: csak két ég van. Egyikben a csillagok helyezkednek el, a másikban a boldogok laknak. Az ég különféle gyorsaságú mozgása az epiciklusok bevezetése nélkül is megmagyarázza az égi világ mozgás-jelenségeit és a csillagok között eltérő változásokat. 4. Copernicus véleménye (De revolutionibus orbium coelestium libri VI.): hét ég van, egy álló és hat mozgó. A legszélső (1) az álló ég; utána következik (2) a Saturnus, mely mozgását 30 év alatt teszi meg; a Jupiter (3) útja 12, a Marsé (4) 2 év; a Hold a Földdel (5) 365 nap, a Vénus (6) 9 hónap, a Mercur (7) 8D nap alatt végzi el körforgását, A világmindenség közepén van a Nap. A föld nem mozdulatlan, hanem forog, még ha ezt nem is vesszük észre. Ismerteti Pázmány Copernicus érveit is, amelyek közül különösen figyelemreméltó, hogy semmivel sem tudjuk bizonyítani a Földnek középpontiságát a világban s hogy a Ptolemaeusi rendszer nem, a heliocentrikus ellenben az összes csillagászati jelenségeknek elegendő magyarázatát nyújtja. 5. Az utolsó ismertett rendszer a Fracastoriusé: A Föld közepén van és mozdulatlan. Szellems, de bonyolult rendszerében Pázmány sok érthetlenséget talál. Pázmány Copernicus rendszere iránt kellő megértéssel van, de állást nem foglal, nem köti le magát, a kérdést teljesen nyitva hagyja.

A *légekori tüneményeknél* (villámlás, eső, hó, jég stb) is-

merteti a különféle véleményeket, de mindig csak nagy tartózkodással foglal állást. Minduntalan hangoztatja a vélemények bizonytalanságát.

A *fizikai jelenségek* ismertetése közül említésre méltó a szabadesésre vonatkozó véleménye. Szerinte a dolgok azért esnek, mert megvan a maguk természetes helye s afelé törekcsenek. Azonkívül van bennük különféle mozgató minőség is, mely a súllyal függ össze.

A *kémia* birodalmából főként a keverék, vegyület, hőfok, nedvesség és rothadás kérdései foglalkoztatják.

Az *életjelenségek* közül az áltagi keletkezésen, és elmúláson kívül az életfunkciók, táplálkozás, emésztés, növekedés, életkor, öregedés jönnek szóba. Nem tudja magát függetleníteni a korabeli bölcselet hatásától egy rendkívül fontos élettani kérdésben. Ami kb. 100—150 év óta a keresztény bölcseletnek annyira védelmezett álláspontja, hogy alacsonyabb létfokozattal rendelkező lény nem tud létet adni magasabb fokozatúnak (élettelenből nem lesz élő, növényből állat, állatból ember), tehát nem lehet szó *generatio aequivocáról*, e kérdésben a középkor felfogása a maival ellentétes volt. Pererius, Conimbricenses és Bannez nyomán Pázmány is vallja a generatio aequivocát. A Traktatusban két helyen is (39. és 489—90. 1) említést tesz róla s elfogadja, hogy a szemétből keletkezhetik egér, a napsugár hozhat létre növényt, a légkör kisebb állatokat (például a békát), de a túlzásokat igyekszik lenyesegetni. így teljesen kizártnak tartja az egyik írónak azt aiz állítását, hogy a felhőkből az esővel együtt borjú hullott volna.

6. Pázmány tárgyalási módszere,

Pázmány logikai és metafizikai tanmódszere: az ellentétes kiemelések és megoldások (aporiák) alkalmazása. — Logikai módszerének elemei, vázlata. — A természettudományos kérdések lélektani és módszerei jellegzetességei: szerénység és közepes valószínűségek hangoztatása. Eljárása e kérdések tárgyalásában. — Módszere az idézésben: honnan, hogyan, kiket idéz? — Bölcséleti gondolatainak külső kifejezése: nyelvezet és írásmód.

A skolasztika módszerének történelmi fejlődését kiválóan rajzolta meg Grabmann.¹ Megállapítása szerint a ma egyöntútséggel vádolt skolasztikában sokkal több a gondolatgazdagság, mélység és egyéni, eredeti vonás, mint föltételeznénk. Módszertörténeti vizsgálódása minden lehető szempontra kiterjed. Suarez *Metaphysicája* módszerének vizsgálatánál is keresi például az alkalmat és célt, fölépítést és tartalmat, formát és módot.

Pázmány filozófiájának anyagfelépítési módszerénél figyelembe kell vennünk, hogy könyvei, amint maga Pázmány is mondja, Aristoteles könyveihez írt magyarázatok. Hogy ennek mi az értelme, azt főntebb körvonalaztuk, de a módszer és külső felépítés szempontjából ez a tény elhatározó mozzanat. Pázmány könyveinek a tagozódása ez: Az egyes könyveken belül a legnagyobb egységet egy-egy aristotelesi könyvhöz írt magyarázatok képezik (például *In libros Perihermenias Aristotelis*, Dial. 401—450 11., *In primum librum*

¹ Dje Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg i. Br., 1909.

Psychicorúim Aristotelis, Phys. 15—198 11, Tractatus ín líbros de Generatíone et Corruptione Aristotelis, Trac. 111—414. 11. stb.). Ezek az egységek fölözlatlak díspúatiokra (értekezések), ezek quaestiókra (kérdésekre) s néha ezek artículusokra (cikkelyek), vagy még többször dubiumokra, dubitatókra (kételyek).

Az egyes bölceleti kérdések módszeres felépítésében különbözletnünk kell egyrészt a logikai és metafizikai, másrészt a természettudományos kérdések között. Az előbbiekben az úgynevezett aporiás, az utóbbiakban inkább a pozitív-történeti módszeres felépítést követi.

L Pázmánynak a logikai és metafizikai kérdésekben követett tárgyalási módszere, az aporiás módszer, amely egy-egy kérdés megoldásánál! előbb fölemlíti a történelmileg adott vagy az önként felkínálkozó megoldási módozatokat, kiemeli az ellentéteket s utána adja a [helyes](#) megoldást. Az aporiák kiemelésének a mesterei különösen a nagy skolasztikusok (Nagy Szent Albert, Szent Tamás, Duns Scotus) voltak.²

Pázmány egy-egy kérdésről rendszeres, egész tárgyalást a quaestiók keretén belül szokott adni. A quaestio felépítése rendszerint ez: Előbb világosan megmagyarázza a quaestio címét. Kifejti a kérdésre vonatkozó összes véleményeket: sententia prima, secunda, tertia stb. A könnyebb és kisebb jelentőségű téves véleményeket itt mindjárt megcáfolja, a nehezebbeket azonban későbbre hagyja s ez utóbbiaknak gondosan felsorolja összes érveit is. Most következik Pázmánynak saját tanítása (Dico primo, secundo stb.), amelyek közül az első rendszeren megmondja, hogy az imént felsorolt vélemények melyike téves, azt cáfolja, érveit szétszedi s kimutatja, hogy azok nem helytállók. A továbbiakban a maga pozitív tanítását fejtí ki. Ezt bizonyítja. Bizonyítása előbb tekintélyi érvekből történik (probo primo ex auctoritate Aristotelis, D. Thomae etc). Ez nagyon bő szokott lenni, rengeteg szerzőt idéz. Azután az észből bizonyít (ratio a priori est primo, secundo etc). Utána alá is támasztja érveléseit (confirmo primo, secundo etc). Ha vannak nehézségek, megoldja (ad

² Schütz: A bölcelet elemei 86. 1.

difficultateni respondeo). Amint láthatjuk, bizonyításai nagyon gondosak, mindenre kitérjeszkedőek szoktak lenni.

Aporiás bizonyítás-módjának általános vázlatát így Szerkeszthető meg:

I. A kérdés előadása.

II. A vélemények ismertetése:

1. Sententia prima. Utána:

a) Haec sententia probatur primo,

h) Probatur secundo. S ha van még több: ter-

tio, quarto. S esetleg még erősíti: Confirmatur.

2. Sententia secunda. S ha van még több:

3. Sententia tertia, quarta stb.

III. Saját tanítása részletezve:

1. Dico primo. Itt rendesen a téves véleményeket cáfolja.

2. Dico secundo: saját tanítása. Ezt bizonyítja:

a) Probatur primo.

b) Probatur secundo, tertio stb. És néha még: Confirmatur.

3. Dico tertio, quarto stb.

IV. Következmények, corrolariumok (néha nincs):

1. Ex his sequitur primo.

2. Secundo stb.

V. Cáfolja az ellentétes vélemények bizonyítékait:

1. Ad argumentum primum primae sententiae.

2. Ad argumentum secundum, és így tovább.

Ez tehát az általános formája Pázmány felépítésének. De nem köti magát szorosán hozzá. Van rá eset (Phys. 369. 1.), hogy a questio tárgyalását minden bevezetés nélkül így kezdi: Dico primo.. 7 S csak utána következik: Prima sententia ...

Hogy konkrét példát is lássunk, mennyire gondos bizo-

nyitásban, vegyük elő a *Physicából* azt a helyet (140. 1.), ahol cáfolja Duns Scotus forná *corporeitatis*-át. Előbb leközli a téves véleményt. Felsorolja, kik tartják azt. Köztük van Duns Scotus is. Teljesen szóhoz engedi jutni ellenfeleit s elmondja azok bizonyítékait. *Probatur haec sententia primo. Secundo probat Scotus. Tertio probat Henricus. Dices ...* [= mondasz egy ellenvetést?] *Contra ait Henricus. Probatur quarto et confirmatur.* Ezután leközli ugyanezen véleményének a másik változatát (tehát ez a második vélemény). Ezeknek is elsorolja bizonyításait: *Probant primo. Probatur secundo, Probatur tertio.* — Következik a harmadik vélemény: ez Szent Tamásé és a tomistáké: *Ita D. Thomas constanter ubique, ut...* (és itt idéz tőle néhány helyet). Szent Tamáson kívül még felhoz 11 szerzőt e vélemény mellett, köztük Fonsecát is, akit négy helyről is idéz. Ugyancsak köztük van Suarez is: *et idem ex modernis Suarez.* — A vélemények ismertetése után következik Pázmánynak saját tanítása. Tana nagyjából egyezik a tomistákéval, de felépítése egészen egyéni: szabatosabb, részekre szedve, világosan különböztetve és előadva. Több részben adja véleményét s az egyes részeket s azokat mind gondosan külön-külön is bizonyítja. Tanának első része: *Dico primo. Bizonyítja: Primo probatur argumentis Gregorii. Secundo probatur. Jön a megerősítés: Confirmatur primo. Confirmatur secundo. Probatur tertio.* Következnek a vonatkozó ellentétes vélemények cáfolatai: *Ad primum respondeo cum Gregorio et Bannes... Ad secundum. Jön Pázmány véleményének a második része: Dico secundo. Bizonyítja: Probatur primo, secundo, tertio, quarto. Cáfolja Scotus érveit: Ad argumenta pro Scoto allata, ad primum respondeo. Ad secundum. Ad tertium. Ad quartum. Pázmány véleményének harmadik része: Dico tertio. Bizonyítja: Probatur primo. Secundo. Tertio. Megerősíti bizonyításait: Confirmo primo. Secundo. Cáfolja a második vélemény második helyén hozott érveit: Argumenta pro secunda sententia secundo loco allata. Ad primum. Ad secundum. Ad tertium. Még néhány kisebb megoldás s ezzel vége a *quaestio* első felének megvitatása. Hasonlóképen építi fel a második részt is.*

Bámulatraméltó az a nagy áttekintés, alaposág és

meglepő az a könnyedség, amellyel Pázmány e szédítő gondolatsor felépítését végzi.

II. Módszere a természettudományos kérdések tárgyalásánál lényegesen eltérő a logikai és metafizikai kérdéseknél. Itt *pozitív-történeti* módszerrel dolgozik. Történetinek mondjuk és nem tapasztalatinak, bár ez volna a helyén ilyen kérdésekben. De maga Pázmány nem végzett szakszerű megfigyeléseket, csak más szerzőktől veszi azokat át. Átszüri elméjén, kritizálja, véleményt mond róla, helyesbíti, elfogadja vagy elveti, — de maga kísérleteket nem végzett.

Természettudományos kérdésekben, ahol már nem kizárólag az értelmi megfontolás a döntő tényező (mint a logikában és metafizikában), hanem vele legalábbis egyenrangú szerephez jut a tudományos kísérlet és megfigyelés, amire pedig Pázmánynak módja, lehetősége nincs: e hiány tudatában a kérdéseknek inkább ismertetője, mint eldöntője kíván lenni. Fejtegetései tele vannak a bizonytalanságnak és a közepszerű valószínűségnek a hangoztatásával.

Mindjárt a *Physica* elején kijelenti, hogy a bölceletnek sok, különös nehézséget rejtegető részéhez jutottak (*Philosophiae partem aggredimur ... iucundam quidem .., sed plurimis difficultatibus circumseptam, Phys. 1. 1.*). Aki azt hiszi, hogy itt biztos ismeretekre tesz szert, az esztelen, vagy vakmerő. Ezért ő megelégszik közepes valószínűséggel (*Nos ergo mediocri... probabilitate contenti erimus, Phys. 3. 1.*). A *Tractatus*ban még erősebben megnyilvánul a bizonytalanság. Meg kell elégedni a lehetséges elfogadásával (*.. . Reducta érit sententia Aristotelis ad aliquid possibile, quod in his rebus sufficere debere initio diximus, Trac. 475. 1.*). Sok esetben nem lát tisztán (*Multa tamen me non intelligere ... ingenue profiteor, Trac. 73. 1.*) és nem tud bizonyosságra jutni (*Ego vero . .. licet nihil certum... adferre possim, Trac. 90. 1.*). Látja a megoldhatatlan nehézségeket (*Difficultates magnae sünt in hac quaestione, Trac. 418. 1.*). A légkörtanban is kevés a bizonyosság (*Neque enim in rebus meteorologicis demonstrationes sünt expectandae, sed... sufficit, si haec ad possibilia reducantur, Trac. 455. 1.*). A légköri csapadékokat ismertető vélemények eredményeivel szemben nagyon

bizalmatlan (Et haec quidem probabiliter dicta de nive ét grandíne, quae tanuen, ut verum fatear, non plene explent meum íntellectum, nec videó, cur ... non possit... Trac. 497. 1.). Pázmány ha saját véleményét mondja is, igen sok esetben nem a fölényes: ego dico, én mondom kifejezést használja, hanem szerényen megelégszik a: nekem úgy látszik (Mihi igitur videtur, Phys. 38. 1.), vagy a: nekem ez érthetőbb (Mihi tamen magis intelligibile videtur, Trac. 54. 1.) kifejezésekkel.

Maga Pázmány is kifejti egy helyen, milyen módszert alkalmaz a természettani kérdések tárgyalásában: tekintélyes szerzőket hallgat meg s figyelemmel van a mindennapi tapasztalatra (Breviter velut historice ex probatis auctoribus vei experientia quotidiana ea quae de his meteoris comperta habemus enarremus, ut ex iis postmodum eruamus naturam, causas et proprietates ipsorum, Trac. 455. 1.). így is tesz. Módszerének elemei ezek:

a) Ismertet minden jelentősebb véleményt, amennyiben azok hozzáférhetők.

b) Értelmezi azokat s értelmének röntgen-fényével átvilágítja, mérlegre teszi.

c) Meghozza döntését, kialakítja saját véleményét. De ezeknek a véleményeknek soha nem tulajdonít olyan bizonyossági fokot, aminővel felruházta logikai és metafizikai ítélkezéseit.

Alkalmasnak látszik itt kiterjeszkednünk, milyen módon idéz Pázmány? Hogy milyen bölcséleti kritikai eljárást alkalmaz az egyes szerzőkkel (még a legnagyobb tekintélyekkel, Aristotelessel, Szent Tamással, Suarezszel stb.) szemben, azt már részletesen kifejtettük. Most a kérdést technikai oldaláról nézzük.

Nemcsak bölcséleti, hanem irodalomtörténeti kritikával is él az idézésnek átvételénél. Ilyen irodalomtörténeti kritikát többször találunk nála. így egy alkalommal Platónnal kapcsolatosan (Dial. 87. 1.). Máskor pedig hosszú érveléssel bizonyítja egy könyvnek (Categoriae) aristotelesi eredetét (Dial. 229. 1.). Ide vonatkozó irodalomtörténeti ismereteit Balduintól (irodalmi és jogi kérdések tanára, 1520—1573) meríti.

Pázmány olyan rendkívüli mennyiségiben idéz különféle szerzőket (kb. 250-et), hogy hihetetlennek látszik ezeknek mind elsőkézből vétele az idézett szerzők könyveiből. Valószínű, hogy használt idézetgyűjteményeket. A skolasztikusoknál nagy szerepet játszottak az ilyen idézetgyűjtemények. Elnevezésük: Florilegia, Deflorationes, Collecta auctoritatum. Ezeknek nagy szerep jutott az atyák ismeretében és idézésében. Grabmann szerint³ még vezető, nagy skolasztikusok sem merítettek mindig közvetlenül az eredetiből. Két faja volt e gyűjteményeknek. Az egyik Auctoritates, vagy Dicta authentica, a szentatyákból; a másik, Dicta magistralia, a skolasztikusoktól vett idézeteket tartalmazott.

Pázmány idézeteit veszi: vagy *a*) más bölcselőktől (Fonseca, Conimbricenses), vagy *b*) idézetgyűjteményekből (ezek még az ő idejében is használatban voltak), vagy *c*) maga meríti az idézett író könyvéből. Elismerésreméltó Pázmánynál, hogy ha mástól veszi át az *idézetet*, azt mindig gondosan feltünteti. Sokszor találkozunk az idézett nevek után e kitéttel: citati a Fonseca. Máskor Szent Tamástól vesz át idézett írot: Avicebron... apud D. Thomjam... (Dial. 101. 1.), de másoktól is: Boethius apud Simplicium (Dial. 225. 1.) és még számos helyen (például Dial. 300., 307. 1. stb.). Idézetei pontosak. Pázmány bölcséleti műveinek sajtó alá rendezője mondja, hogy az idézetek helyeinek pontosságát ellenőrizte s ahol tévedést vett észre, kijavította s a javítást a lap szélére írta (Dial. XXL). Ha megfigyeljük, aránylag nagyon kevés ilyen lapszéli javítást találunk. Pázmány legfőbb forrását, Aristotelest eredeti görögben és latin fordításban is ismerte és használta. Elsődleges forrása talán mégis az akkor közkézen forgó latin fordítások valamelyike volt,⁴ közben azonban folyton szem előtt tartotta a görög szöveget is, ami abból nyilvánvaló, hogy cáfolatát,

³ Mittelalterliches Geistesleben, 18—20. 1.

⁴ A közkézen forgó régebbi Aristoteles-fordítáok: Moerbeke és Grosseteste fordításai. Ezek helyébe a humanisták jobbakat igyekeztek állítani, így keletkeztek Joan. Bas. Bessarion, Gregorius de Trapezuntii és Joan. Argyropylos fordításai. Pázmány ez utóbbinak 1573-as kiadását használja (Basileae), de több fordítás is van kezénél s ezeket egybeveti (pl. Dial. 248. 1.).

vagy bizonyítását sokszor egyenesen a görög szövegből meríti s a latin fordítást helytelennek tartja. Megjegyzendő még, ha Pázmánynak Aristoteles idézeteit nagyobb fáradság nélkül akarjuk megtalálni, nem az új Aristoteles-kiadások használandók, hanem a Pázmány-korabeliek, mert azoknak szövegbeosztása és jelzései eltérőek a maiaktól (Dial. XXL). Pázmány idézeteit a régebbi kiadásokban kifogástalanoknak találjuk. Csak ritkán fordul elő, hogy pontos idézés helyett általánosabb utalást ad ilyen formában: *ut alicubi dicit*. — Jellemző Pázmány önálló gondolkodására, hogy sohasem szövszerint veszi át az idézeteket, hanem saját szavaival adja röviden azoknak a lényegét. Ennyire képtelen arra, hogy másoktól szolgáljon átvegyen. Más helyen adjuk a Pázmánytól idézett szerzők teljes sorrendjét. Itt csak csoportosítva említjük meg őket: a régi görög és latin bölcseleőknek, az egyházatyáknak, a középkori skolasztikusoknak és a korabeli bölcseleőknek nagy-nagy számát találjuk nála. A középkori különféle iskoláknak mindegyike képviselve van: tomizmus, skotizmus, nominalizmus, renaissance és humanizmus. A nem keresztény bölcselőre is kiterjed figyelme s azt is megszólaltatja: arab és zsidó bölcseleők. A bölcseleőkön kívül idéz még hittudósokat, természettudósokat, csillagászokat, fizikusokat, matematikusokat, orvosokat, földrajz-tudósokat, útleírókat, történeiszeket, vers- és prózairókat.

Az idézésben nagyon lelkiismeretes. Ha valakitől átvesz valamit, azt okvetlenül jelzi, idézi is. Titokban nem ollóz.

Pázmány bölcselőtének külső felépítési módjáról szólva, alkalmasnak ítélik, bölcséleti gondolatainak a szóbeli kifejezését, stílusát is szóvá tenni. Stílusában is korának igazi gyermeke. Nyelve nem az a túlon túl egyszerű, átlátszó, mint a Szent Tamásé, hanem korának klasszicizáló barokk írásmódja. Szókincsében csak a skolasztikának a műkifejezései középkoriak, egyébként inkább a klasszikusok szavait, kifejezéseit ismeri és használja. Szókincse gazdag és változatos. Mondatszerkesztése jóval latinosabb, mint a skolasztika XIII. századi virágkorának idejében. Például a középkori latin lehetőleg kerülte az *acc. cum* infinitivot s inkább a *quod*-os szerkezetet használta (az *ut*-ot ily esetekben már semmiképp sem bírván el a latin nyelv), Pázmánynál már ez fordítva van.

A mondatrészek klasszikus elhelyezésére is (állítmány a mondat végén, a határozók a klasszikus grammatica szabályai szerint irányítva) nagy gondot fordít. Használ néha egészen rövid, szillogisztikus formában szerkesztett mondatokat is, de jóval gyakoribbak a körmondatok, amelyek aztán bőven elvannak látva alárendelésekkel, közbeszúrásokkal. Esztétikailag ezek jól hatnak, a bölceleti megértést azonban néha megnehezítik. Szent Tamás nyelvezete jóval egyszerűbb, Fonsecaé és Suarezé is könnyebb, a mi gondolkodásunknak érthetőbb, mint a Pázmányé, Ez a stílus egészen sajátosan egyéni, azonos vonásokat mutat a Kalauznak és a Prédikációknak jól ismert nemesen folyó, ünnepélyes nyelvezetével.

Ezekben összefoglalva mindazt, ami jelentősebb Pázmány bölceleti műveinek külső felépítése és alakja szempontjából, áttérhetünk a végső összefoglalásra, Pázmány értékelésének mérlegkészítésére.

7. Pázmány bölcseletének értékelése.

Nagy képzettség. Alaposság, önállóság. Semlegesség személyekkel, iskolákkal szemben. Erős öntudat. Szellemi előkelőség. Spekulatív készség. Intellektualista. Józan realizmusa. A filozófia öncélúsága. — Fogyatékoságok. — Pázmány értékelése saját bölcseletéről. Viszonylagos és abszolút értékelés. — Helyzete az egyetemes bölcselettörténetben és a jezsuita iskolában. — Magyar kultúrtörténeti jelentősége.

összefoglalásképen kíséreljük meg a Pázmány bölcseletéről megrajzolt eddigi vonásokat egységesíteni, a leszűrődött megállapításokat összesíteni. Kiemeljük Pázmány bölcseletének jellegzetes vonásait, amikből önként adódik majd ennek a bölcseletnek az értékelése is. Nem látszik szükségesnek még külön is foglalkozni Pázmánynak, mint bölcselőnek sajátos bölcselő lelkialkatával, mert egy bölcseleti tan mindig elválaszthatatlan a bölcselő elmétől, amelyből születik, így egyiknek a vizsgálata jelenti a másiknak a megismerését is.

Nem vállalkozhatunk Pázmánynak, a tudósnak a végső bemutatására sem. Ehhez egész tudományos működésének a beható ismerete volna szükséges, mi pedig ennek csak egy részével, a bölcselettel foglalkoztunk. Mint hittudós, hitvédő és hitszónok is mutat tudományos működésében új vonásokat, tehát csakis ezek föltárása után rajzolható majd meg Pázmánynak, a tudósnak szellemi arcképe.

Pázmány bölcseletének s vele együtt az ő bölcselkedő elméjének legjellegzetesebb sajátosságai a következők.

Mindjárt az első pillanatra szembetűnik s lenyűgöző ha-

tással van ránk: *nagy tanultsága*, képzettsége. Ez egyike legnagyobb tulajdonságainak, sőt talán éppen a legnagyobb. Ha napjainkban egy főiskolai tanár naponta 8—10 auktorból készül: elismeréseméltó teljesítmény s határozottan megerősítő munka (gondoljunk arra, itt az első évi tanári készületről van szó!). Pázmány nem 8—10 szerzővel, hanem körülbelül kétszázal dolgozik, egyiktől-másiktól nem is egy, hanem több munkát is idéz. Szédületes szám. Szinte fel sem tudjuk fogni, micsoda értelemmel kellett annak rendelkeznie, aki ilyen teljesítményre képes. Hiszen, ha még egy részét más szerzőktől veszi is át, az eredetileg átnézett szerzők száma is még mindig hatalmas marad. Nemcsak filozófusokat idéz, hanem az összes tudományok területéről szólaltat meg tudósokat. Nemcsak fontos kérdésekben, hanem nekünk egészen apró, jelentéktelennek látszó dolgokban is, ahol az olvasó nem várná, ott is előbukkan egy szentírási, Cicero-, Seneca-, költői, vagy a papi zsolozsmának himnusz-idézete.

Tudása nemcsak kiterjedésében gazdag, hanem mélységében is meglepő. Az *alaposság* is jellemző tulajdonságai között foglal helyet. Egy-egy bölcséleti problémának minden kérdését kimeríti. A kérdéseket pedig minden oldalról tüzetesen megvizsgálja és megvilágítja. Nem hagy szempontot, felületet, amit elméje ítélőszéke elé ne vont volna. Minden fontos, jelentős neki. Alapossága nem elégszik meg a csak Arisztotelestől felvetett kérdések foglalkozásával, hanem az egész középkori keresztény, arab és zsidó bölcsélet gondolatkinccse ott van az övében.

Pázmányban megvan a *józan önállóság*, ami főleg a minden iskolával (tomizmus, skotizmus, nominalizmus, renaissance) és minden személlyel (akár Arisztotelessel, Szent Tamással és Suarezszal) szemben való *semlegességében* nyilvánul meg. Senkihez és semmihez sem köti magát, csak az általa megismert biztos igazsághoz. Önállóságának és semlegességének számos példáját láttuk, midőn az egyes iskolákhoz és bölcselőkhöz való viszonyát vizsgálattuk. Láttuk, hogy mennyire szabadon mozog és válogat a vélemények között. S még ha elfogadott is egy-egy véleményt, nem biztos, hogy annak minden részével egyetért, vagy bizonyítását is magáévá teszi. Hogy példát is említsünk, Caïetanust meglehetősen kö-

veti az analógia-tanban: de már az analógia alapjának megjelölésében eltér tőle, Sotot sokszor követi az universale-kérdésben, de ugyanitt ellentétben is van vele (Dial. 179. 1.). A tomisták véleményét fogadja el a forma corporeitatis kérdésében Duns Scottts ellen, de bizonyítékukat értéktelennek mondja (Phys. 159. 1.). Suarezzel is megteszi, hogy dicséri felfogását: Suarez in eo recte sentit..., de egy pár sorral lejjebb rápirít, hogy téved: fallitur tamen in eo... (Phys. 248. 1.).

Az előző tulajdonsággal függ össze és annak továbbfejlésztése: *roppant szellemi öntudata* s ebből folyó önállósága és individualizmusa. A renaissancenak és a barokknak a személység értékét annyira hangsúlyozó felfogása tükröződik abban, hogy Pázmány nem tartja háttérben személyiségét, sőt nagyon is előtérben van. Lépten-nyomon halljuk tőle: ezt *én* állítom: ego dico, ego existímo. Néha nagyon is hangsúlyozottan: ego certissime existímo. Más változatban is: az *én* véleményem e dologban: Ego ut meam de hac re sententiam dicam (Dial. 9. L). *Nekem biztos*: Certum praeterea mihi est (Phys. 465. 1.); *én* így tartom: Ego in hac quaestione sic sentio (Phys. 554. 1.). Még ha más tételét fogadja is el, így vezeti be: Etiam ego dico, *én is* elfogadom!

Tehetségének tudata és önállósága nem válik fölfuvalkodottsággá. Öntudata jól megfér *szellemi előkelőségével, emelkedettségével*. Hogy mit jelent ez s a kicsinyességeken mennyire túlnövő, igazán nagy szellemnek lehet csak a tulajdonsága, eléggé magyarázza az a tény, hogy még a teljes igazság megismerését célzó hittudományi felsőoktatásban is megtörténik az ellenfélnek elfogult beállítása s a hallgatók csak annyit tudnak róla, hogy van téves tanítása, egyházi cenzúrában részesült, de esetleges értékeiről nem szereznek tudomást. Occam nominalista tanítása természetesen téves, de vannak bölcséletében helyes és termékeny szempontok is. Pázmány tud annyira előkelően tárgyilagos lenni, az előítéleteken magát túltenni, hogy a téves tanítás kemény, engedékenységet nem tűrő cáfolata után, a nála található helyes tanítást nem veti el a helytelennel együtt, hanem hasznosítja. Occam nominalizmusát cáfolja, de megvédi még saját rendtársával, Molinával szemben is, annak jó lélektani elemzését az ítéletről. Másik

alkalommal Suareznek egyik érvét Occamnak tulajdonítja (Phys. 179. 1.). Dicséri Occam felfogását a különböztetések tanában (Dial. 91. 1.). Sokszor az arab bölcselek tanát is elismeréssel említi, Averroest gyakrabban, Avicennát ritkábban, de ez is előfordul (Trac. 92. 1.). Nem köti le magát egyetlen iskola mellett sem s nem érez elfogultságot, vagy éppen gyűlöletet iskolák, vagy személyekkel szemben hovatarozásuk miatt. Hogy milyen lelkinagyság húzódik meg Pázmány e magatartása mögött, kiviláglik, ha eszünkbe idézzük azt a szenvedélyességét, amellyel a múltban két katolikus tanítás, a tomizmus és skotizmus, később a tomizmus és molinizmus képviselői egymás ellen küzdöttek, vagy hogy még ma is, egyébként kiváló tudósok között milyen elfogultság, éles kritika van a tanbeli hovatarozandóság miatt.

Pázmány bölcseleti tárgyalásai közben folytonosan élénk tűnik *analizáló készsége*. Nagyon szereti a filozófiai tételeket szétszedni, részekre bontani s úgy megvilágítani. Az ellenfél tanítását is részeire bontja s úgy zúzza össze. Különösen szereti még ellenfeleinek saját ellenmondásaikat kimutatni.

Pázmány bölcselelő lelkülete erősen *intellektuista* jellegű. Persze nem egyoldalúan. Összhang uralkodik lelkivilágában s kellően ki van képezve az akarati elem is. Ez részint a jzsuita lelkiségnek a hatása, részint Pázmány természetében is benne van a voluntarista színezet. Akarati elem például, hogy nagy kedvvel harcol s hozzá nem személytelenül, hanem ennek, vagy annak a bölcselelőnek a tanítása ellen. Ez a küzdelmet szerető lelkület, éniségének hangoztatása akarati színezések. De csak színezések s mellettük Pázmány elsősorban mindig az ész embere marad. Nem rábeszéléssel, nem hangoskodással, nem akarati ráhatással, hanem értelmi meggyőzéssel bizonyítja igazát s igyekszik meggyőzni ellenfelét. Későbbi életében, tetteiben, alkotásaiban erős az akarati elem, de a szellemi életben mindvégig kifejezetten intellektualista és sohasem az akaratnak, vagy szívnek az embere. Szellemi győzelmeit értelmének, logikájának köszönheti. Kalauza is az értelem meggyőzését célozza, sőt még prédikációiban is, ahol pedig az akarati megindítása fontos: az akarati megindítást is az értelmi meggyőzésen keresztül teszi. Nem hanyagolja el írásaiban az akarati és érzelmi elemeket sem, de a túlsúly az

értelmen van. Egyébként is az értelmet kifejezetten az akarat fölé helyezi értékben s éppen ezért az értelmi működésekkel foglalkozó logikát az akarat működésekkel foglalkozó erkölcstan fölé emeli (Dial. 50—51. 11.).

Intellektualizmusa nem túlhajtott és egyoldalú, így nem akadályozza őt abban, hogy *józanul realista* legyen s ezt a sajátos magyar vonást bölcséletébe belevigye. Különösen bölcséletének a harmadik kötetében nyilatkozik meg reális érzéke és jó megfigyelő képessége. Élénk szemléletességgel beszél a tűz és napsugár hatásáról (Phys. 301. 1.). Jó megfigyeléssel fejteget egy származástani problémát (Phys. 327—28. 11.). Figyeli a körülötte levő dolgokat: említi, hogy a Grácon keresztül folyó Murában nincs hal (Dial. 450. 1.), beszél az 1590-i nagy földrengésről (Trac. 542. 1.), a török kézen levő Konstantinápolyról (Dial. 606. 1.), a Tivoli vízesés színekéről, amelyet maga látott (Sicut vidi fieri Tibure ubi fluvius e loco alto inter saxa cum ingenti strepitu praecipitatur (Trac. 521. 1.), vannak megfigyelései a szelekről (Trac. 504* 1.), a fénytörésről és visszaverődésről (Trac. 525., 528., 533. 11.); kezében kréta van magyarázatai közben s kéziratában is több mértani ábra látható a szelek járásáról és a fényvisszaverődésről. Egy alkalommal szemére veti Zarabellának, az egyébként általa sokat használt renaissance bölcselőnek, hogy megfigyelése nem jó (Trac. 346. 1.). A jezsuita rend akkor virágzásnak induló missziós működéséből fakadó visszhang a tengerentúli, távoli világrészek és országok említése. A gazdag India (Dial. 355., 412. 11.), a napkeleti Japán (Dial. 258., 437. 11.), Aetiopia, az afrikai Kongó (Trac. 551. 1.) szerepelnek írásaiban. Sőt a Jó Reménység fokát is említi (Trac. 552. 1.), azonkívül Amerikát és Perut.

Erős teologikus műveltsége és beállítottsága ellenére sem vész el nála a *filozófia öncélúsága*, önálló tudomány-jellege. Logikája elején (Dial. 1.) ugyan bejelenti, hogy a bölcsélet tanulásának a célja a hitigazságok mélyebb megértése, de e cél felé távolról sem úgy tör, hogy a filozófia általa csak eszközjellegűséget nyerne. Nem lesz nála a filozófia *vallási részlettudománnyá* (teológiává), nem *pártkérdéssé* (tomisták, vagy skotisták ellen), s nem *hitvitává* (protestánsok ellen).

Lobbanékony természetéből, vulkanikus lelkületéből fa-

kádnak sokszor csípős, gúnyos megjegyzései. De van benne *tisztelet és kegyelet* is, a régi nagyok közül Arisztoteles és Szent Tamás, az élők közül Suarez iránt.

Pázmány helyes értékének megállapítása érdekében, tárgyilagos vizsgálatnak nem szabad elhallgatnia Pázmány bölcséletének esetleges fogyatkozásait, hibáit sem. Pázmány igazságszeretete megköveteli, nagysága elbírija az esetleges kedvezőtlen kritikát is. Mert ilyen is mondható róla.

1. Hibája sokszor egy-egy kérdés tárgyalásának a fölösleges elnyújtása, vesződés apró, jelentéktelen dolgokkal. Fontosnak tart olyasmit, ami pedig nem az s energiát fogyaszt, ahol arra semmi szükség nem volna. Ilyen fölöslegesen terjedős például a logika felosztása (Dial. 51—56. 11.), vagy az universaleknál egy-egy jelentéktelen részletkérdés vitatása.

2. Sokszor bántóan jelentkezik fiatalos kiforratlansága, az első fogalmazás, papírravetés nyersesége. Érzik a jól átgondoltság, megérlelés, arányos elrendezés hiánya. De a kidolgozásbeli fogyatékoságon kívül, néha még tanbeli ellentétek is fedezhetők fel filozófiája más-más helye között: kiforratlanság és a gyorsan változó fejlődés jeleiként. Nincs meg egészen szabatosan az egyenes vonalú következetesség az universalek végiggondolásában. Az ítéletek ismertetésénél az „est“ copula szerepét még az exístitentia kifejezésében látja, a tudománytani fejtegetésekben ennek az ellenkezőjét vallja. Egyik alkalommal elveti Szent Tamásnak azt a nézetét, hogy minden angyal egy külön species-t képez, másik alkalommal ő is ezt vallja. Molinával szemben tagadja az obiectum formáié tudomány-egységesítő szerepét, más helyen ha kifejezésben nem is, de tartalmilag neki is ugyanez a véleménye.

3. Jelentkezik néha összetartozó gondolatoknak a szét-szórtsága, kúszaltsága úgy, hogy sokszor fáradságos az ellenfél egy-egy bizonyítására adott feleletnek, vagy az ellenvetésre adott megoldásnak a megtalálása. Nehezíti a megértést, hogy — ami Szent Tamás Summájában egyetlen egyszer sem fordul elő —, nehéz, hosszú gondolatmenetek után nem írja ki a következményt, hanem csak azt egy „ergo“ szóval jelzi s annak megalkotását az olvasóra bízza, ami különösen a mai embernek — aki nincs az akkori gondolatmenetbe begyakorolva —, bizony nem könnyű.

4. Szintetizáló ereje nem áll arányban az analitikussal s így sem bölceletének egészében, sem az egyes kérdések ki* dolgozásában nincs meg az az egységes megszerkesztés, ami egy ilyen nagyképességű bölcseletől várható volna. Túlzás volna állítani, hogy nincs benne szintetikus erő. Van, csak nem olyan mértékben, amely arányos volna egyéb rendkívüli képességeivel.

E fogyatékoságai Pázmány bölceletének jóval kisebbek, hogysen nagy értékeit jelentékenyen árnyékba tudnák borítani.

Pázmány bölceletének jellemző sajátosságai után értékelésének végső mérlegét kell elkészítenünk. Három szempontot veszünk itt figyelembe: 1. Pázmánynak értékelését saját bölceletéről; 2. értékét viszonylagos és 3. abszolút mértékkel mérve.

1. Milyen célzattal készítette Pázmány bölceletét? Azal, hogy vele nagyobb nyilvánosság elé lépjen, vagy csak egyetemi előadásainak anyagául? Gondolt-e mindjárt első perctől arra, hogy leírt előadásait majd könyvalakban is megjelenteti? Föltétlenül. Egy olyan rendkívüli tehetség, mint Pázmány, érezte magában, hogy szerephez, névhez kell jutnia, ha másképp nem, legalább irodalmi téren. Ezért az a szorgalom, amellyel összeállítja munkáját, sok-sok véleményt ismertet, nagy pontossággal, részletes a kidolgozás, mert írását könyvnek szánta. S hogy mennyire értékelte, a mellett ékesen tanúskodik, hogy Grácból elhelyezve magával vitte, sok vándorlása közepette gondosan megőrizte kéziratát egy nagyon viszontagságos életen keresztül, a késői öregkorban átolvasta s még akkor is érdemesnek és európai nagy nevéhez méltónak tartotta annak kiadását. Meg is történik ez, ha halála meg nem akadályozza. Pázmány tehát fiatal tanárkorának első perctől élte végig, értéknek tartotta, gondosan őrizte és kiadásra szánta bölceletét.

2. Viszonylagos mértéket alkalmazva bölceletének értékelésére, vegyük figyelembe, hogy bölceleti előadásaiban össze kellett egyeztetni egészen kezdőknek szóló aprólékoskodást és magasabb színvonalon mozgó bölceleti tudományos működést, azaz, hogy e kettő egyesítve legyen bölceletében. Erre gondolva, nem fogjuk elítélni, ha súlyosan dübörgő, ne-

héz gondolatok mellett néha bántó bíbelődést tapasztalunk nekünk jelentéktelennek látszó kérdésekkel, mert Pázmánynak a bölcelet elemébe bevezetendő kezdőkre is kellett gondolnia. S ha több szabadabb szárnyalást várnánk itt-ott tőle, gondoljunk a rendi megkötöttségre, egy esetleges cenzúra veszélyére s ehhez viszonyítva megelégszünk eredetiségével.

A relatív szempontok mérlegelésénél nem szabad felednünk, hogy más volt az ő korának, mint a miénknek eredetiség-fogalma. Korának fogalma szerint mindenben eleget tett az eredeti bölcselőről alkotott elgondolásnak. Szintén el nem hanyagolható szempont: igen értékes Pázmány alkotása, ha gondolunk egészen kezdő, fiatal korára, amelyben bölceletét megírta. Nem volt ritkaság — bár mindennapi eset sem volt — hogy a jezsuitáknál olyan fiatal, sőt még fiatalabb korban kezdjék meg a tanárkodást, ha az előjárók arra alkalmasnak ítélik. Toletus már mint 23 éves ifjú tanár Salamancában, Gábiel Vasquez 25 éves korában Alcalában.¹ De viszont az is igaz, hogy ezek nem első évi tanári működésük után álltak elő műveikkel, mint Pázmány, hanem hosszas tanítás, érlelődés, formálás után, tudományos működésük érett gyümölcseként. Pázmánynak nem volt alkalma művét csiszolni, első kezdeti formájában jelent az meg. E tekintetben egészen egyedülálló. Pázmány életkorának szempontjából mérlegelve a dolgot, szinte nem találjuk azt a magas helyezési fokozatot, ahová bölceleti írása méltó.

3. Pázmány alanyi és korbéli szempontoktól függetlenített, csak abszolút tárgyi megfontolások szerint alkotott értékelésében figyelembe vesszük jelentőségét *a)* az egyetemes bölcelettörténetben, *b)* a jezsuita bölceleti iskolában, *c)* s a magyar bölceletnek a történetében.

a) Az összbölcelettörténetben tartalmi és alaki szempontból tesszük mérlegre bölceletét. A *tartalmilag* lényegében teljesen kiépített és lezárt aristotelesi rendszer a XVI. században már megkapta a középkori bölcelettől a hozzáépíthető keresztény elemeket, viszont az újabb természettudományos kutatások eredményei még nem álltak rendelkezésre.

¹ Stöckl: Die Geschichte der Philosophie des Mittelalters, III. 630. 1.

zésre a bölcseletbe való beledolgozásra. Ilyen kedvezőtlen bölcselettörténeti helyzet ellenére is megállapítható Pázmány bölcseletében az aristotelesi-skolasztikus rendszer tartalmi továbbfejlődése: az észlénynek többoldalú és mélyebb feldolgozásában az előző bölcselőkhöz képest; néhány új meglátás az universale-tanban (pl. fajnak és nemnek létezési módja az egyedben); az általunk különböztetett dolgok ismeretére nézve az isteni értelemben; az okozás lénytani vizsgálatánál a tevékenység hordozójának a kérdésében; különösen pedig az ítélet, szillogizmus, megismerés bő és újszerű ismeretelméleti fejtegetéseiben.

Alakilag, egyedi vonásaiban, Pázmány bölcselete még nagyobb mértékben önálló kivitelezése az aristotelesi rendszernek. Mindenkitől eltérő, sajátos, egyedi és egyéni színezéssel mond el mindent, még azt is, ami egyébként az aristotelizmus közös kincse: más elrendezésben, más anyagfeldolgozásban, más szempontok szerint, más stílusban, más jellegzetes sajátságok kíséretében.

Értéke tehát az egyetemes bölcselettörténetben is elvitathatatlan.

b) A jezsuita bölcseleti iskolának is egészen egyéni színezettel megjelenő képviselője. Egyenrangú értéként áll a korabeli nagytehetségű jezsuita bölcselők között. Képességei Vasquez Gáborra és Suarezre emlékeztetnek. Másirányú életfeladata ugyan a tudományos térről elszólította s ez irányú képességei nem bontakozhattak ki. De még így is a legnagyobbak mellé állítható, 27—29 éves korában írt, még csak éppen a kezdeti alapokat lerakó művével nem éri el ugyan azt az eredményt, amit Suarez egy egész hosszú élet tanári és tudományos működésével szerzett, de rajta kívül, az összes jezsuita kortársakkal egy színvonalon, sok tekintetben fölöttük áll. Hogy csak a legkiválóbbakat, Toletust és Fonsecaát említsük, kettejüket spekulatív erőben felülmúlja, bár kiforrottság és rendszerezés tekintetében mögöttük áll.

A jezsuita bölcseleti irányzat tipikus képviselője: semleges, válogató, független állásfoglalással. Jó értelemben vett nagy eklektikus. Tanhelyzete így foglalható össze:

Pázmány egész bölcseletében kifejezetten a jezsuita iskola követője. Három bölcseleti kötetének mindegyikében,

Aristotelesen kívül, a fő-minta számára egy-egy jezsuita: a Dialecticában Fonseca (erősen tomista színezéssel), a Physicában Suarez (több skotista elemmel), a Tractatusban a Conimbricenses (sok renaissance vonással).

c) Pázmány a magyar bölcelet történetének is egyik legszámottevőbb alakja. Fölléptéig hozzá hasonló nagyképességű magyar elme bölceleti megnyilatkozásával nem találkozunk.² A legrégebb magyar filozófiai emlék *Szent Gelért Deliberatio-ja*. A dialektikusokkal hevesen szembe szálló, a hitet minden tudománynál többre becsülő eszmevilágával az új platonizmus tanával mutat rokonságot.

A XII—XIII. században a letelepedett szerzetesrendek iskoláiban művelik a filozófiát, a XIV. században a pécsi egyetem nyújt hallgatóinak magasabb bölceleti műveltséget. Főleg a dominikánusok és ferencesek tűntek ki.

A magyar dominikánusok közül *Boethius ez Transylvania-nak* Aristotelesnek néhány lélektani művéhez írt magyarázata és egy önálló munkája (*De aeternitate mundi*) szerzett tudós hírnevet, munkái azonban elvesztek.

A magyar ferencesek közül Duns Scotus és Szent Bonaventura tanai nyomán adja az egész teológia rendszerét *Temesvári Felbárt* (1435—1504) *Aureum Sacrae Theologiae Rosarium* c. művében.

Skolasztikus és renaissance hatás szerencsés összhangja érvényesül *Werbőczy István Opus Tripartitumának* (1517) jogfilozófiai alapkérdéseiben, amelyekben mindig a teocentrikus szemlélet hívének mutatja magát.

A renaissance gondolatvilága magyar földön erősen mutatja hatását *Janus Pannonius* (Cesinge, 1432—72) pécsi püspök írásaiban.

Magyar humanista *Dudith András* (1533—89), előbb pécsi püspök, majd protestáns lesz, megnősül. Aristoteles, Dionysius Areopagita és Themistius egy-egy művének a fordításában működik közre pompás latin tudásával.

Az első protestáns filozófusok közül *Laskai Csókás Monedulaius Péternek* Wittenbergben megjelent műve (*De*

² A magyar bölcelet múltjának adataira nézve lásd: Kecskés P.: A bölcelet története, 576—582. 11.

homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus essentialibus, 1585) Cusanus gondolatvilágát mutatja be. Ezek a kísérletek azonban értékben nagyon elmaradnak Pázmány bölcséleti képessége és önállósága mögött.

Pázmány magyar kultúrtörténeti jelentősége az, hogy benne összpontosult és méltó módon fejeződött ki az egész középkor keresztény bölcselete. Hatalmas filozófiai képességeivel minden idők egyik legnagyobb képviselője marad a magyar bölcséletnek. Legjellegzetesebb tulajdonságai: nagy képzettség, éles spekulatív és analízáló erő, biztos értékelés, nagy önállóság és erőteljes előadásmód.

Különösen a logikában mutatja magát egészen kivételesen nagyra. Vaslogikájú magyar elme, aki méltán a *magyar Aristotelesnek* nevezhető.

Csak az a kár, hogy bölcséleti írásai három évszázadig kiadatlanul heverték, s így a maguk kultúralakító szerepüket nem tölthették be a magyar szellemi életben. De a bennük élő bölcsélet gondolatgazdagságával, tartalmi mélységével és jellegzetes magyar színezetével még ma is megérdemli a részletes tanulmányozást s méltó arra, hogy magyar gondolkodókat hasson, ihlessen, irányítson.

F ü g g e l é k .

1. A Pázmánytól idézett szerzők és művek.

- I. *Régi görög és latin bölcselek. Alcinoos: De doctrina Platonis.*
— *Alexander Aphrodisias: Commentaria in Praedicam., Topica, Prior. Anal., Physicam Aristot.* — *Anaxagoras* (idézve Aristotelestől). — *Antipho* sophista (cit. ab Arist.) — *Aquilinus: Comment. in Aristot.* — *Cicero: Académicae questiones, Oratio ad Brutum, De finibus, Topica.*
— *Clearchus: Comment. in Arist.* — *Demokritos: (Cit. ab Arist.)*. — *Dexippos: Comment. in Arist.* — *Diogenes Laertius: Vita Aristippi, Vita Aristot., V. Platóni®, V. Pythagorae, V. Zenonis, De opificio Dei.*
— *Eudemos: Comment. ab Arist.* — *Gellius: Noctes Atticae.* — *Heraklitos* (Cit. ab Arist.) — *Hesiodos: (Cit. ab Arist.)* — *Leukippos* (Cit. ab Arist.). — *Macrobius: De somnio Scipionis.* — *Parmenides: (Cit. ab Arist.)*. — *Philo Judaeus: De opificio mundi, De Noe.* — *Plató: Alcibiades, Cratylos, Menón, Parmenides, Philebos, Phoedrus, De Republica, Sophista, Timaios.* — *Plinius: História naturalis.* — *Plotinos: Enneades.* — *Plutarchos: De placitis philosophorum, De tranquillitate animi, Cur oracula desierint?* — *Porphyros: Eisagoge.* — *Pythagoras: (Cit. ab Arist.)*. — *Quintilianus: Institutiones oratoriae.* — *Seneca: Libri questionum naturalium, Epistolae: 49., 50., 60., 66., 88., 89., 90., 99.* — *Sextus Empiricus: Hipotyposis,* — *Simplicius: Comment. in Praedic, Prior. AnaL, Phys, Arist.* — *Socrates: Apológia.* — *Themistius: Comment. in libr. Arist.* — *Theophrastus: Comment. in libr. Arist.* — *Varró: De re rustica.* — *Valesius Aetius: Sacra philosophia, Controv. phys,* — *Zeno* (Cit. ab Arist.) — *Ammonius Hermias: Comment. in Arist.* — *Philoponus: Comment. in Log. et Physicam Arist.*

II. *Egyházatyák.* 1. A II. századból: *Heraclius: Exegesis in S. Scripturam.* — *S. Irenaeus: Adversus haereses.* — *Theodoretus Cyrensis: Fabula haeticorum, Epitome divinatorum decretorum,* — *S. Justinus: Apológia.*

2. A III. századból: *Arnobius: Adversus nationes.* — *Clemens Alexandrinus: Stromata.* — *S. Efrem: Exegesis in Genes.* — *Origenes: Periarchon, Hexapla, Contra Celsum, Hosmilía in Ezechiel,* — *S. Hip-*

politus: Homilia in opus sex dierum, — *Lactantius*: De ira Dei, De opificio Dei, De origine erroris. — S. *Cyprianus*: Litterae, De lapsis. — *Tertullianus*: De anima.

3. A IV. századból: S. *Ambrosius*: De paradiso, In Hexaemeron. — *Eusebius* Caesariensis: História Eccl. — S. *Damasus*: Litterae. — *S. Basilus*: Ho<m, in Hexaemeron. — S. *Chrysostomus*: Horn. in Genes. — S. *Hilarius*: In Psalm. 135. — S. *Hieronymus*: Horni, in Isaiam, Epist. 59.

4. Az V. századból: S. *Augustinus*: De Trinitate, De vera religione, De quantitate animae, De duabus animabus, De Civ. Dei, De doctrina christiana, Contra litteras Petilianas, De ordine, Contra Academicos, Quaest. in Heptateuch., Liber Retractionum.

5. A VI. századból: *Dionysius Areopagita*: De divinis nominibus. — *Boethius*: De consolatione philos., De divisione. — S. *Gregorius M.*: Moralium.

6. A VII—VIII. századból: S. *Isidorus Sev.*: Libri Etymologiarum. — S. *Joan Damascenus*: De fide. — S. *Beda Venerab.*: De rerum natura. — A XII. századból: — S. *Bernardus*: In Cantica sermo 5.

III. *Skolasztikusok*: 1. A XI—XII. századból: S. *Anselmus*: De concordia praedestinationis et liberi arbitrii. — *Gilbertus Porretanus*: Liber sex principiorum. — *Hugó a S. Victore*: De sacramentis. — *Petr. Lombardus*: IV. Libri Sententiarum,

2. A XIII. századból: S. *Albertus M.*: Comment. in Arist. — S. *Bonaventura*: Comment. in IV. Sentent. — S. *Thomas Aquin.*: Comment. in Arist., Comment. in IV. Sentent., Summa Tfaeol., Summa contra Gentes, De veritate, De potentia, De ente et essentia, De spiritualibus creaturis, De virtutibus, Opuscula. — *Duns Scotus*: Opus Oxoniense, De primo principio, Quaestiones in Metaph. — *Alexander Halensis*: Comment. in Metaph., Summa Theol. — *Henricus Gandavensis*: Summa, Quaestiones quodlibetales.

3. A XIV. századból: *Albertus de Saxonia*: Comment. in Phys. Arist. — *Antonius Andreas*: Comment. in Arist. — *Bassolius*: Comment. in IV, Sentent. — *Hervaeus Natalis*: Comment. in IV. Sentent., Tractatus 8., Quodlibeta 4. — *Holcot Rob.*: Quaestiones Quodlibetales, Conferentia. — *Mayronis*: Comment. in IV. Sentent. — *Major*: Comment. in IV. Sentent.

4. A XV. századból: *Burleus (Burleigh)*: Comment. in Arist. — *Capreolus*: Comment. ad S. Thomam, Comment. in IV. Sentent., — *Lycheus Fr.*: Comment. Arist. — *Philippinus de Ferrara*: Quaestiones super Dialecticam. — *Dominicus de Flandria*: Comment. in Arist.

5. A XVI. századból: *Bartholomeus Medina*: Comment. ad S. Thomam. — *Bannez*: Comment. in S. Thomam. — *Caietanus*: De nominum analógia, De conceptu entis, Comment. ad S. Thomam. — *Cano Melch.*: Loci theologici, Comment. ad S. Thomam. — *Ferrariensis Sylv.*: Com-

ment. Contra Gentes, Comment. in Arist. — *Fonseca*: Institutiones Dialecticae, Comment. in libr. Metaph. Arist. — *Conimbricenses*: Cuxus Phil. — S. *Bellarminus*: De Eucharistia. — *Zumel*: Comment. in S. Thomam. — *Fasolus Hieron.*: Comment. in S. Thomam. — *Molina*: Comment. ad Summám S. Thomae. — *Suarez*: Disputationes Metaphysicae, Comment. ad Summám S. Thomae. — *Valentia Greg.*: Comment. ad Summám S. Thomae. — *Vasquez Gabr.*: Comment. in Summám S. Thomae. — *Isidorus de Isolani*: Quaestiones acutissimae metaphysicae. — *Trombetta*: Quaestiones quodlibetales metaphysicae; Quaestiones in libr. 12 metaphysices Arist. — *Javellus*: Comment. in Metaph. Arist. — *Almuinus*: Comment. in IV. Sentent., Libri Moralium, De consequentiis. — *Trigosus P.*: Comment. in IV. Sentent. S. Bonaventurae. — *Espencaeus Cl.*: De animatione coelorum. — *Alfons. de Castro*: Adversus omnes haereses libri 14. — *Parisienses*; *Lovanienses*; *Colonienses*: Commentaria. — *Pererius (Pereyra B.)*: Physicorum, sive de principiis / rerum naturalium libri 15. — *Toletus*: Introductio in Dialecticam Aristotelis, Comment ad Physic, et de Anima Aristot. —

IV. *Arab és arabszellemű bölcselek*: *Avicbron* (XI. sz.): Comment. ad Arist. — *Avicbron* (XI. sz.): Comment, ad Arist. — *Avicenna* (XI. sz.): Comment ad Arist. — *Averroes* (XII. sz.) Comment. ad Arist. (főleg: Anal. Prior., Physic, Coelor., Meteor., Gener. et Corrupt., De anima). — *Jandunus* (XIV. sz.): Quaestiones in XII. libris Metaph. — *Niphus Aug.* (XVI.): Comment. ad Arist. — *Pavesius Joan. Jac.* (XVI. sz.): Comment. in Metaph. Arist. — *Achillinus* (XVI. sz.): Comment in Arist. — *Venetus P.*: XVI. Comment. in Arist. — *Vicomercatus* (XVI. sz.): Comment. in Arist. — *Argentinus* (XV. sz.): Comment. in Arist.

V. *Nominalista bölcselek*: *Durandus* (XIII. sz.): Comment. in IV. Sentent., Tractatus de habitibus. — *Aureoli* (XIV. sz.): Comment. in IV. Sent., Quodlibeta. — *Richard de Suisset* (XIV. sz.): Comment. ad Arist. — *Biel G.* (XV. sz.): Epitome seu Collectorium in IV, Sentent. — *Gregorius de Rimini* (XV. sz.): Quaestiones metaphysicales. — *Occam* (XIV. sz.): Summa totius logicae, Summulae in libros Physicorum.

VI. *Renaissance bölcselek*: 1. A XV. században: *Marsilius Ficinus*: Theologia Platonica. — *Mirandolanus*: De eversione singularis certaminis, Apológia. — *Agricola R.*: De inventione dialecticae. — *Bessarion*: Contra calumniatores Platonis. — *Zimara A.*: Solutiones contradictionum Aristotelis et Averrois.

2. A XVI. században: *Carpentarius J.*: Platonis cum Aristotele in universa philosophia comparatio. — *Eugubinus*: De perenni philosophia. — *Guiardus J.*: Examen ingeniorum. — *Patritius Fr.*: Quaestiones peripateticae. — *Turrisanus*: Artis parvae comment. — *Titelmann Fr.*: Compendium philosophiae naturalis. — *Zabarella* «/..» De natura coeli, De speciebus demonstrationis, De natura logicae és még néhány kisebb munkája. — *Balduin (Baudouin Francois)*: Irodalomtörténeti előadásai.

VII. *Természettudósok*: *Bonamicus*: De motu. — *Contarenus*: De elementis. — *Cardanus*: De subtilitate. — *Conciliator*: Differentiae. — *Fernelesius*: Physiologia. — *Fracctstorius*: Homocentrión. — *Piccolomini AL*: Theoricae. — *Piccolomini Fr.*: De matéria. — *Vitellius*: Optica.

VIII. *Csillagászok és matematikusok*: *Acosta*: De natura növi orbis. — *Euclides*: Elementorum libri 15. — *Clavius*: Comment. in Arist., in Euclid. — *Copernicus*: Libri Revolutionum. — *Del Rio*: De mágia. — *Portó Joh. Bapt.*: Magiae naturales. — *Telesius*: De cometis. — *Ptolemaeus*: Almagest.

IX. *Orvosok*: Hippocrates (cit. ab aliis). — *Lucanus*: Pharsalia. — *Galenus*: De differentia febrium, De tuenda sanitate, De temperamentis. — *Valeriolus*: Libri locorum communium medicináé. — *Vega Chr.*: De arte medendi. — *Vesolius*: De fabrica corporis bwmani.

X. *Földrajztudósok*: *Alvarez*: De rebus Aethiopicis. — *Jovius*: De rebus moscovitis. — *Lipsius*: De admirandis Romae. — *Odericus*: Libri rerum Indicarum. — *Maiolus*: Colloquium, — *Méla*: Chorographia. — *Phigofelto*: De regno Congi. — *Strabo*: Geographia.

XI. *Történészek*: *Phlegon Trallianus*: Libri 16 de Olympiadibus. — *Eusebius Caesariensis*: De praeparatione Evangelii, História ecclesiastica. Pogány történétírók: Herodotos, Július Caesar. Xenophon, LÍVIÚS, Tacitus, Seneca, Jos, Flavius. — Keresztények: Sokrates, Sozomeno®, Nicephoros, Diodorus, Orosius, Aelianus, Platina, Lolinus, Xiphilimis, Eran-tius, Canestor, Evagrius, Vincentius, Andreas Cesalpinus, Sighbertus, Palmensis, Surlus, Antonius, Paulus Aemilius, Naulerus, Bonfrerius, Bonfinius, Baronius.

XII. *Nyelvészek és költők*: *Byetius Th.*: Etymologia. — *Calepinus*: Polyglotta. — *Scaliger*: De causis linguae latináé, Exercitationes exotericae. — *Költők*: Breviáriumi himnuszok, Homeros, Horatius, Lucretius, Ovidius, Propertius, Vergilius.

XIII. Idézi a *Szentírást* is és néhány Szentírás-magyarázatot: Jansenius, Maldonatus, Lyra és Sixtus Senensis kommentárjait. — *Zsinnati* határozatok.

XIV. *Idézett szerzők* (munkájuk feltüntetése nélkül): Földrajzok: Agathonides Guidius, Maximilianus Transylvanus, Nugarola, Olaus, Pigafetta, Rhamusius, Scholiastes. — Egyebek: Bosdenus, Buccafferri, Fernelius, Hugó Gentilis, Maginus, Nigidius Figulus, Paludanus, Pomponatius, Rhodiginus L-C, Solinus, Thienaus, Zonaras, Zunica.

2. Általam használt forrásművek.

- Petri Card. Pázmány*: Opera Omnia. Budapest, 1894—97. Series lat. Tomi I—III.
- Petri Card. Pázmány*: Epistolae collectae. Fr. Hanuy, Tomus I. Budapest, 1910.
- Aristotelis Organon, Physica, Metaphysica, De Anima*. Basileae, 1573 (Görög és latin szöveggel).
- Fonseca*: Institutionum Dialecticarum libri 8. Antwerpiae, 1586.
- Fonseca*: Commentarii in libros Metaphysicae Aristotelis. Coloniae, 1615. (Görög és latin szöveggel.)
- Toletus*: Introductio in Dialecticam Aristotelis. Romae, 1561.
- Toletus*: Commentaria una cum quaestione in 3 libr. Aristotelis de Anima. Romae, 1575.
- Ratio atque Institutio Studiorum* per sex patres ad id iussu R. P. Praepositi Generális deputatos conscripta. Romae, 1599.
- Cursus Conimbricenses*: Comment. in 11. de Coelis Arist. Lugduni, 1594.
- Zabarella* «/»: Opera logica, Basileae, 1644.

3. Általam használt irodalom.

- Alszegehy Zs.*: A XVII. század. Budapest, 1935.
- Assenmacher*: Geschichte des Individuationsprinzips der Scholastik. 1927.
- Baemker—Hertling—Baumgartner—Grabmann*: Beiträge zur Geschichte der Philosophie. Münster, 1891.
- Brentano Fr.*: Aristoteles und seine Weltanschauung.
- Brisits Fr.*: Pázmány világa. Budapest, 1934.
- Carillo Alfonz S. J.* levelezése és iratai. Veress Endre, Budapest, 1906.
- Denifle H.*: Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. I. Berlin, 1885.
- Duhr S. J.*: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge.
- Dvhr S. J.*: Die Studienordnung der Jesuiten.
- Endres*: Geschichte der mittelalterlichen Philosophie. 1914.
- Erdey Fr.*: Logica. Budapest, 1934.
- Erdélyi J.*: A bölcsélet Magyarországon. Budapest, 1885.
- Fraknói (Franki) Vilmos*: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868. I—III.
- Geyer B.*: Der Begriff der scholastischen Theologie. Bonn, 1926.
- Gilson É.*: L'esprit de la philosophie médiévale. Paris, 1932.
- Gilson É.*: La philosophie au Moyen Age. 1930.
- Gilson É.*: Le thomisme. Paris, 1927.
- Gilson É.*: Thomas d'Aquin. Paris, 1926.
- Grabmann M.*: Die Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg i Br. 1909.
- Grabmann M.*: Die Disputationes Metaphysicae des Franz Suarez in ihrer methodischen Eigenart und Fortwirkung. Mittelalterliches Geistesleben. München, 1926.

- Grabmann M.*: Thomas von Aquin. 1926.
Grabmann M.: Geschichte der kath. Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit. Freiburg i. Br. 1933.
Haring: Das Lehramt der kath. Theologie. Graz, 1926.
Horváth J.: A magyar irodalmi műveitség kezdetei. Bpest, 1931.
Horváth J.: Irodalmi műveltségünk megoszlása. Bpest, 1935.
Horváth S.: Aquinói Sz. Tamás világnézete. Budapest, 1924.
Hvrter H. S. J.: Nomenclator litterarius recentioris Theologiae cathol. Tomus I. Oeniponte, 1871.
Ibrányi F.: A Summa Theologica a tomizmus történetében. Bölceleti Közlemények. I. Budapest, 1935.
Jablónkay G.: Loyola Szent Ignác élete és működése. I—II. Bpest, 1921.
Kecskés P.: A bölcelet története főbb vonásaiban, Budapest, 1933,
Kiss A.: A középkor szelleme. Budapest, 1911.
Klausner M.: Pázmány írói műhelyéből. Regnum. Budapest, 1936,
Krones Fr.: Geschichte der Kari Franzens-Universität in Graz. Graz, 1886.
Küihár F.: A keresztény bölcelet története. Budapest, 1927.
Macher J.: Graecium,., topographice descriptum Graecii, 1700.
Manser G. M.: Das Wesen des Thomismus. Freiburg, 1932.
Mansion: Introduction à la physique Aristot. 1913.
Pachtier: Ratio Studiorum et Institutiones scholasticae S. J. per Germaniam olim vigentes. I—IV. Berlin.
Pauler Á.: Aristoteles. Budapest, 1922.
Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts.
Petersen: Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland. 1921.
Reischel A.: Petrus Pázmány Cardinalis. Kolozsvár, 1934.
Religio: 1907. évfolyam. Budapest.
Riekel A.: Die Philosophie der Renaissance. München, 1925.
Rónay Gy.: Pázmány elődei. Theologia. I, 1936. Budapest.
Ruber J.: Werbőczy gondolatvilága. Budapest, 1923.
Schütz A.: A bölcelet elemei, Budapest, 1927.
Simon P.: Erkenntnistheorie und Wissenschaftsbegriff in der Scholastik. 1927.
Sporenus A.: Almae... Univer. Graecensis Soc. Jesu Lustrum primum undecimum. I—V. Graecii, 1719—24.
Stöckl: Geschichte der Philosophie des Mittelalters, I—III.. 1864.
Szörényi A. S. J.: Propylaeum Bibliothecae almae ac celeberrimae Universitatis Graecensis. Graecii, 1703.
Thienemann T.: A szabadgondolkodás első nyomai Magyarországon. 1922.
Trikál J.: Duns Scotus voluntarizmusa. Budapest, 1907.
Trikál J.: Duns Scotus és a kétféle igazság. Budapest, 1909.

- Trikál J.*: Bevezető a középkori keresztény bölcelet történetébe. Budapest, 1911.
- Ueberweg-Baumgartner-Geyer*: Grundriss der Geschichte der Philosophie. I—XI. Berlin, 1928.
- Várkonyi F.*: Aquinói Szent Tamás filozófiája. Budapest, 1923.
- Verweyen*: Die Philosophie des Mittelalters. I—III. 1864.
- Wappler A.*: Geschichte der theologischen Fakultät der Universität zu Wien. Wien, 1884.
- Werner C.*: Franz Suarez und die Scholastik der letzten Jahrhunderte. Regensburg, 1889.
- Werner C.*: Geschichte der katholischen Theologie seit dem Trienter Conzi) bis zur Gegenwart. München, 1926.
- Wulf, M. de.*: Histoire de la philosophie médiévale. 1925.

T a r t a l o m .

Bevezetés.

Pázmány életbölcsesege és bölcslettudoimánya. — Bölcséleti műveinek mostoha sorsa — A külföld kutatásai a középkori bölcsélet és hittudomány körül. — Pázmány bölcséleti írásainak kiadása. — Ismertetésünk módszere 1

Első rész: Pázmány bölcséleti tanrendszere.

1. Pázmány logikája (Dialectica).

Szövegtörténeti adatok a Dialecticához. — A logika tárgya, felosztása, — Észlény. Különböztetések. — Az egyetemes fogalmak természete, keletkezése, fajtái. — Az állíthatóságok (praedicabilia): Nem, faj, fajalkotó jegy, sajátosságos jegy, járulék. — Többértelmű (aequivoca), egyértelmű (univoca) és hasonló értelmű (analoga) fogalmak. — Alapnemek, kategóriák (praedicamenta): állag, mennyiség, vonatkozás, minőség; a többi kategóriák és utó-kategóriák. — Magyarázatok az első Analyticához. — A szillogizmus. A tudás eszközei. A meghatározás és felosztás. A bizonyítás természete és fajtái. — Magyarázatok a második Analyticához. A tényleges tudás. A készség! tudás. A tudomány felosztása..... 10

2. Pázmány természetbölcselete (Physica).

Szövegtörténeti adatok a Physicához és Tractatushoz. — Magyarázatok Aristoteles I, fizikai könyvéhez. A fizika föl-találó!, tárgya, módszere. A változási és lételvek: anyag, forma, formahiány (privatio). Az összetett test (compositum). — Magyarázatok a II. fizikai könyvhöz. Természet. Ok, okozás, okozat. Létesítő ok. Teremtés. A létesítő okok felosztása. Anyagi, alaki és cél-ok. — Magyarázatok a III—VIII. fizikai könyvekhez. Mennyiség. Kiterjedtség. Végtelen sokaság és nagyság. Idő. Hely és tér. Változás és mozgás 71

3. A világmindenség rajza Pázmánynál (*Tractatus*).

A mindenség vázlatrajza Aristotelesnél. — Pázmány magyarázatai Aristotelesnek az égről szóló könyveihez. Az ég természete és tulajdonságai. — Magyarázatok a keletkezésről és elmúlásról szóló könyvekhez. A keletkezés és elmúlás természete. Minőségi és mennyiségi változás. A négy elem. Keverék és vegyület. — Magyarázatok Aristoteles meteorológiai könyveihez. Rothadás. A meleg szerepe. Tüzes és vizes légköri jelenségek: villámlás, mennydörgés, eső, hó, jég, köd, harmat, dér. Szivárvány. Földrengés. Nílus és Duna..... 97

Második rész: Pázmány bölcséletének organikus kialakulása és értékelése.

1. Pázmány bölcselkedő képességeinek megalapozása.

Első filozófiai benyomások a jezsuiták kolozsvári iskolájában. — A krakkói újoncvek közvetett dialektikai hatása. — A jezsuita-hódítás egyik gócpontjában: Bécsben. Hároméves bölcséleti tanulmánya: elméleti úttörő munka a bölcsélet egész rendszerének a megismerésére. Bölcsélettanára: Wright Vilmos. Tankönyvei: Fonseca és Toletus bölcséleti művei..... 119

2. Pázmány bölcséleti írásainak műhelye: a gráci egyetem.

A gráci egyetem alapítása és szervezete. Bölcséleti és hittudományi szakok. Jó hírneve, fellendülése. — Pázmány Grácba érkezik. Három évig tanárkodik, A tanár Pázmány és a külvilág: az élet esemény-zajának behatolása az egyetemre. — Élete a kollégiumban: foglalkozik az ifjúsággal. Élete az egyetemen: mit adott elő? Lectiók és disputációk. Tudományos működése..... 125

3. Korának szellemközössége Pázmány bölcséletében.

A jezsuita Ratio Studionim anyagjelölő és módszermeghatározó szerepe. — A skolasztika megújulásának elindulása a salamancai egyetemről a XVI. században. A tomizmus, skotizmus, nominalizmus és késői ayerroizmus tükröződése Pázmány bölcséletében. A protestantizmus. Renaissance és kezdő barokk elemek. A korabeli racionalista-szkeptikus filozófia. Távlati jezsuita hatások..... 140

4. Aristoteles, Aquinói Sz. Tamás, Duns Scotus és a jezsuita bölcselők Pázmánynál.

Aristoteles szerepe a középkori skolasztikus bölcséletben. Pázmány állásfoglalása az aristotelizmus követésében. — Tekintélytisztelet és szabad vélemény-nyilvánítás Sz. Tamással szemben. — Rokonvonások Duns Scotus és Pázmány bölcséletében. — Fonseca, a legtöbbet idézett jezsuita bölcselő Pázmánynál. Kritikus magatartása vele szemben. — Toletus a

jezsuita skolasztika alapvetői között. — Suarez kiváló metafizikai szintézisének a nyomai Pázmány fizikájában. — A coimbrai iskola és Pázmány természetszemlélete 156

5. *Pázmány eredetisége a bölcséleti tanfejlődés vonatán.*

I. Ismeret- és tudományelmélete. Az ismeret keletkezése. Bizonyosság (certitudo). Vélekedés (opinio). Elvonás és egyetemes fogalom. — A tudomány alanya, tárgya. A tudomány különbözőségének alapja. — II. Logika. Anyagi és formai tárgya. Észlény. Az öt állíthatóság. Fogalomszók. Analógia. ítélet. Szillogizmus. Meghatározás. Felosztás. Bizonyítás. — III. Általános metafizika. Különböztetés. Egyediség. Módi reales. Kategóriák. Állag. Vonatkozás. Minőség. Készségek. Okok. — IV. Természfbölcsélet. őanyag. Forma. Unio-tan. Az anyag és forma-nélküli egyszerű test kérdése. Mennyiség. Végtelen nagyság, sokaság. Idő. Hely. — V. Természettudomány. Az ég anyaga. A világ nagysága. Copemicus rendszere. Fizikai és élet jelenségek. Generatio aequivoca 171

6. *Pázmány tárgyalási módszere.*

Pázmány logikai és metafizikai tanmódszere: az ellentétes kiemelések és megoldások (aporiák) alkalmazása. Logikai módszerének elemei, vázlata. — A természettudományos kérdések lélektani és módszertani jellegzetességei: szerénység és közepes valószínűségek hangoztatása. Eljárása e kérdések tárgyalásában. — Módszere az idézésben: honnan, hogyan, kiket idéz? — Gondolatainak külső kifejezése: nyelvezet és írásmód 199

7. *Pázmány bölcséletének értékelése.*

Nagy képzettség. Alaposság, önállóság. Semlegesség személyekkel, iskolákkal szemben. Erős öntudat. Szellemi előkelőség. Spekulatív készség. Intellektualista. Józan realizmusa. A filozófia öncélúsága, — Fogyatékoságok. — Pázmány értékelése saját bölcséletéről. — Viszonylagos és abszolút értékelés. — Helyzete az egyetemes bölcsellettörténetben és a jezsuita iskolában. — Magyar kultúrtörténeti jelentősége 208

Függelék.

1. *A Pázmánytól idézett szerzők és művek.*

Régi görög és latin bölcselők. — Egyházatyák. — Skolasztikusok. — Arab és arabszemléű bölcselők. — Nominalisták. — Renaissance bölcselők. — Természettudósok. — Csillagászok és matematikusok. — Orvosok. — Földrajztudósok. — Történészek. — Nyelvészek és költők. — Egyebek 219

2. *Általán használt forrásművek* 223

3. *Felhasznált irodalom.*